Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

De Haarlemse drukkers en boekverkopers, 1540-1600

https://hdl.handle.net/1874/358362

A. gm. 192. 1941

DE HAARLEMSE DRUKKERS EN BOEKVERKOPERS 1540–1600

DOOR

H. J. VAN DE KERK

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1941

DE HAARLEMSE DRUKKERS EN BOEKVERKOPERS
1540–1600

Diss Utrecht 1941

DE HAARLEMSE DRUKKERS EN BOEKVERKOPERS

1540–1600

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN DE RECTOR-MAGNIFICUS DR. H. R. KRUYT, HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP DINSDAG 8 JULI 1941 DES NAMIDDAGS TE VIER UUR

DOOR

HENDRIKJE JACOBA VAN DE KERK
GEBOREN TE HAARLEM

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1941

Promotor: Prof. Dr. C. G. N. DE VOOYS

17 JULI 1941

PRINTED IN THE NETHERLANDS

AAN MIJN OUDERS

INHOUD

HOOFDSTUK I. INLEIDING 1
HAARLEM IN DE ZESTIENDE EEUW 1
HET HAARLEMSE BOEKBEDRIJF VOOR 1540 9
OVERZICHT VAN DE TE BEHANDELEN STOF 13
HOOFDSTUK II. DE HAARLEMSE BOEKVERKOPERS VAN 1540 TOT 1560 15
HENDRICK JANSZ. EN JAN HENDRICKSZ. 15
SYMON CLAESZ. BIJBEL EN CLAES SYMONSZ. BIJBEL . . 16
JASPAR SYMONSZ. 21
GERYT CONINCK EN BAERNT HENRICXS. 23
DIONYS HUYBRECHSZ. 25
ANDRIES JANSZ. VAN ZUREN 27
HOOFDSTUK III. JAN VAN ZUREN 29
HOOFDSTUK IV. ANTONIS KETEL 71
HOOFDSTUK V. GILLIS ROOMAN 87
HOOFDSTUK VI. DE HAARLEMSE BOEKVERKOPERS VAN 1560 TOT 1600 139
BENEDICTUS JOORISZ. 139
HENDRICK DIRCKSZ. EN DIRCK HENDRICKSZ. MES . . . 139
WILLEM WOUTERSZ. CROL 144
FRANÇOIS SOETE 145
DIRICK JANSZ.. 147
BARENT BARENTSZ. 147

Typographische inventarissen, beschrijving der drukken, bijlagen, lijst van afkortingen enz. worden opgenomen in het volledige werk, dat binnenkort verschijnt.

HOOFDSTUK I

INLEIDING

HAARLEM IN DE ZESTIENDE EEUW [1])

Omstreeks 1500 is Haarlem reeds jaren lang in een toestand van verval. De zeer zware beden, door de Bourgondische vorsten gevraagd ter bestrijding van de onkosten der talrijke oorlogen, hebben al te veel van de financiën der stad gevergd [2]); de gevolgen van de opstand van het Kaas- en Broodvolk in 1492 kan zij niet te boven komen. Hoewel Haarlem, toen de opstandige Kennemer boeren verblijfplaats binnen de muren verzochten, zich heeft verzet, en het slechts enkele met het Hoekse landvolk sympathiserende burgers geweest zijn, die de rebellen hebben binnengelaten, heeft Albrecht van Saksen, Maximiliaan's veldheer, de gehele stad gestraft met zware boeten en intrekking van al haar privileges.

De *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen* van 1494 geeft — hoewel we er mee rekening moeten houden dat de financiële toestand eer te ongunstig dan te gunstig voorgesteld zal zijn met het oog op de belasting — geen rooskleurig beeld. De magistraten verklaren dat er

[1]) Voor dit overzicht — waarin naar volledigheid geenszins gestreefd is — zijn gebruikt, behalve gegevens uit de papieren van het Gemeente-Archief van Haarlem, Blok, *Geschiedenis Ned. volk*, Blok, *Geschiedenis Holl. stad*, Ampzing, Schrevelius, Allan, Eisler, en verschillende hieronder genoemde werken en artikelen. Naar de eerste vijf schrijvers wordt in dit hoofdstuk niet verder verwezen, terwijl verder slechts de voornaamste litteratuur wordt genoemd. — Voor de volledige titels zie men de litteratuurlijst.

[2]) „Item angaende den staet van heuren faculteyt int generael zeggen (de Haarlemmers), dat zij ten overlijden Hertoge Karel ongelijck rijker waren dan zij nu zijn, ende dat overmidts den grooten zwaren last, die dezelve zedert den voorsz. overlijden upgecommen es, mits den grooten oorlogen die zedert geweest zijn, als in Vranckrijck ende anders, daerinne dat de voorsz. stede tot heuren grooten costen ende zwaren lasten groote sommen van penninghen heeft moeten verleggen ende betalen" (*Enqueste 1494*, uitgeg. door R. J. Fruin; blz. 66).

van de 2426 „haertsteden" 384 bewoond zijn door „personen die by der aelmissen leven", dat er 475 leeg staan [1], en er bovendien 100 minder zijn dan onder Hertog Karel. In 1497 [2] moet de stad dan ook brieven van atterminatie vragen, welke door Philips de Schone worden gegeven, zij het op voorwaarden die de zaken niet beter maken en die in 1501 door gemakkelijker condities moeten worden vervangen. Voortreffelijke commissarissen — als stad die „by state" leeft, moet Haarlem zich onderwerpen aan het oppertoezicht der grafelijke commissarissen, die een zeer grote bevoegdheid bezitten — zendt Philips de Schone in Philips Wielant en Jean Roussel, van wie de eerste de verouderde en verwarde rechtspraak codificeert en verbetert in zijn *Instructie* [3]; dit ontwerp is echter door de Haarlemse magistraat nooit gebruikt, zelfs hebben de samenstellers van het nieuwe keurboek dat in 1557 gereed komt, er nauwelijks iets aan ontleend [4].

Sedert de stad de brieven van state ontvangen heeft, schijnt de toestand langzamerhand beter te zijn geworden. Wel klagen de ondervraagde burgers, blijkens de *Informacie up den staet, jaculteyt ende gelegentheyt van ... Hollant ende Vrieslant* van 1514, nog steen en been, en verklaren zij, „dat zy die armoede van der selver stede, ende hoe die dagelicx declineert, niet genouch en souden connen seggen"; ook zegt de oud-vicecureyt Reynier Wynant, dat hij dertig jaar vroeger wel 14000 communicanten heeft gehad, „maer int leste dat hy afginck en hadde hy maer omtrent 10000 communicanten, daerof hy maer van den 8000 ontfinck, mits dat die andere 2000 arm waeren" [5]. Toch schijnt de ergste nood reeds geleden te zijn; althans is de toestand meer stabiel geworden. De opstand van 1492 is de laatste geweest in Holland; de Bourgondische vorsten hebben hier overwonnen, in deze streken behoren oorlog en plundertochten tot het verleden. Bovendien komt in en om de stad nieuwe bedrijvigheid: in het

---

[1] *Enqueste*, t.a.p. Fruin leest „ende de schutter off ledich 475", maar veronderstelt dat het bovenstaande bedoeld is.

[2] Over een bericht van surséance van betaling in 1494 zie men Izak Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494* ... Amsterdam, 1922, blz. 25.

[3] *Een wetboek, voor Haarlem ontworpen door Philips Wielant*; medegedeeld door J. A. Fruin in *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, N.R.*, I (1873), blz. 377–446, en II (1874), blz. 5–100, 149–225.

[4] Zie de inleiding van Fruin in zijn uitgave en Huizinga, *Rechtsbronnen*, blz. XCI–XCIII.

[5] Uitgeg. door R. J. Fruin; resp. blz. 15 en 13.

einde der 15de eeuw reeds heeft men de eerste bleekvelden aangelegd in Tetterode en Aelbertsberg [1]), de linnenweverij bloeit op; de brouwerij gaat weliswaar achteruit, maar blijft tot in de 17de eeuw de „hooftneringe". Verder noemen zowel *Enqueste* als *Informacie* als belangrijkste bedrijven: draperie, korenhandel en scheepsbouw.

Als een der factoren van de slechte financiële toestand der stad wordt genoemd het grote aantal kloosters, en het feit dat deze veel grond en goederen in bezit hebben, waarvoor zij geen belasting verschuldigd zijn. Bovendien ontvangt de stad geen successierechten wanneer een klooster erft, en worden door de mannenkloosters en door de Clarissen geen accijnzen betaald. Dat de geestelijkheid zoveel financiële voorrechten heeft, is trouwens een algemeen verschijnsel, waartegen de Bourgondische vorsten zich reeds hebben verzet, ofschoon in hoofdzaak tevergeefs.

Het Carmelieten- en het Dominicanenklooster in Haarlem dateren reeds uit de 13de eeuw, evenals de Commanderij van Sint Jan en het Begijnhof; de meeste geestelijke stichtingen zijn evenwel in de volgende eeuw ontstaan. Ook zijn er van voor 1500 enkele hofjes, gesticht door rijke poorters, zoals het Hofje van Bakenes „voor vrouwen acht en tweemael zes" [2]), het Brouwershofje voor arme brouwersdienstboden, het Hofje van Loo.

Aan de Sint Bavokerk is men nog bezig te bouwen. Anderhalve eeuw ongeveer heeft de bouw geduurd; voor een groot deel is dit zeker toe te schrijven aan het feit, dat hiervoor enorme bedragen door de parochianen bijeengebracht moesten worden. In 1520 is de houten, met lood beklede toren gereed, die de te zwaar blijkende stenen toren vervangt; in 1538 alle gewelven, behalve die der kruisarmen. Speciale aflaten [3]) en schaalcollecten door de gehele stad zijn nodig geweest om het zover te brengen [4]).

Een ander werk dat zeer veel tijd en geld eist, is de bouw van

---

[1]) D.z. het tegenwoordige Overveen en Bloemendaal. Men zie over deze nijverheid: S. C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen*, 's-Gravenhage, 1936.

[2]) Zie de gevelstenen op de toegangspoortjes aan de Bakenessergracht en in de Wijde Appelaarsteeg.

[3]) Vgl. blz. 11, laatste alinea.

[4]) P. J. H. Cuypers en C. J. Gonnet, *De St. Bavokerk te Haarlem* in *Eigen Haard*, 1894, blz. 266–268, 281–286.

de wallen en poorten der stad [1]) na de grote uitbreiding, waartoe in het begin der 15de eeuw besloten werd.

Het oudste gedeelte van Haarlem is „Bakenes", waar een aantal huizen zich schaarde om de versterkte hofstede, op de landpunt aan de Spaarne-oever gelegen, eigendom der heren Persijn. Het oudste stuk van de eigenlijke stad echter ligt wat meer naar het Westen, het vormde zich aan de grote weg van het Zuiden Kennemerland in; de markt, „het Sant", is het centrum. Bakenessergracht, Spaarne, Oude Gracht, Crayenhorstergracht en een gracht die iets ten Zuiden van de tegenwoordige Nieuwe Gracht liep, vormen de eerste volledige begrenzing; daarna worden het oude Bakenesserkwartier en een gedeelte over het Spaarne binnen de wallen getrokken, totdat men kort na 1400 overgaat tot de grote uitbreiding, waarbij men besluit de gehele stad met muren te omringen (1408–1409). Dit betekent, ook door de bouw der torens, een zware financiële last voor de burgerij tot in de 16de eeuw toe. De stad wordt nu begrensd aan de Zuid- en Westkant door Kamper-, Gasthuis-, Raam-, Zijl- en Kinderhuissingel, in het Noorden door de reeds bestaande gracht, in het Oosten door Burgwal en Heerensingel. Zeer veel open grond ligt in dit terrein; vooral tussen Verwulft en Groote Houtpoort staan weinig huizen. Diep in de 17de eeuw maakt men dan ook pas weer plannen voor een nieuwe uitbreiding [2]).

De eerste zes decennia der 16de eeuw zijn voor Haarlem, schijnt het, kalm verlopen. De stad komt er boven op in deze tijden van grotere rust; Jan van Zuren memoreert in zijn verzoek om vergoeding voor de diensten, die hij als schepen aan de stad bewezen heeft, „dat de stede nu, Godt lof, van redelicken vermogen" is [3]). Wij horen niet van bijzonder belangrijke gebeurtenissen; ook op cultureel gebied is er niet heel veel te vermelden. Er zijn twee rederijkerskamers: „Trou moet blycken", de oude, en „De Wijngaertrancken", de nieuwe kamer, met de zinspreuk „Liefde boven al". Wij vinden een bloeiende schilderschool; Jan Mostaert, ± 1475 te Haarlem geboren, en aldaar in 1555 overleden, is een echt Haarlems schilder: al heeft hij betrekkingen met het Hof te Brussel, deze zijn niet zo intens en veelvuldig ge-

---

[1]) Zie C. J. Gonnet, *De wallen en poorten van Haarlem*, Haarlem, 1881.
[2]) In 1643. Zie Eisler, blz. 206.
[3]) *Vroedschapsresoluties* van 31 Augustus 1565 (1563–1583, f. 39a). Zie bijl. 153.

weest als Van Mander ons op gezag van Mostaert's nakomelingen wil doen geloven [1]). Ook Maerten van Heemskerck (1498–1574) brengt, afgezien van zijn „Roomse reis" van 1532 tot 1535 ongeveer, bijna zijn gehele leven hier door [2]). De Haarlemse jurist Quirinus Talesius (1505–1573) is een tijdlang secretaris van Erasmus geweest; in 1530 keert hij naar Haarlem terug, waar hij zijn vaders lakenhandel overneemt. In 1531 wordt hij tot pensionaris benoemd en hij is verschillende malen burgemeester. Tijdens het Spaanse beleg wordt hij met zijn dochter Urseltje en enige andere Katholieken door het volk vermoord [3]).

De veranderingen beginnen in 1559, het jaar dat de nieuwe bisdommen zijn ingevoerd en Haarlem bisschopsstad wordt. De verkiezing van Nicolaas van Nieuwland wordt op 10 Maart 1561 door de paus bekrachtigd; de nieuwe bisschop doet op 1 Februari daaropvolgend zijn intrede [4]). Uit Katholiek oogpunt is de strengere contrôle zeker nodig. Ook in Haarlem heeft de ketterij het hoofd opgestoken, en verschillende personen zijn reeds veroordeeld [5]); anderen volgen, onder wie de bekende factor van de rederijkerskamer „Trou moet blycken", Heynsoon Adriaensen, „omdat hy liedekens, baladen, ende echoos gedicht ende in 't openbaer verkocht hadde" (1568) [6]). De eerste hagepreken zijn op 21 Juli 1566 in Overveen gehouden; spoedig wordt de nieuwgezinden onderdak verschaft voor hun godsdienstoefeningen: op de „Baan" ten Zuiden van de stad laat de magistraat een houten loods voor hen bouwen, die echter weer wordt afgebroken, als „de hitte der vervolginge door de Gouvernante op een nieu weer meer ende meer over al" begint „aen te steken" [7]).

De houding van het stadsbestuur is aarzelend en weinig doortastend, ook in de politiek. Men is bovenal voorzichtig, tracht de Spaanse heersers niet al te zeer te vertoornen, en de Geus-gezinden enigszins aan zich te binden. Tot in 1572 is de stad Spaansge-

---

[1]) G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst* II, 's-Gravenhage, 1937, blz. 449–508; *Schilderboeck*, f. 229a, b.

[2]) Zie over hem Leon Preibiss, *Martin van Heemskerck*.

[3]) Zie over hem o.a. Opmeer, blz. 169–197 en C. J. Gonnet, *Cornelius Schonaeus en eenige zijner Haarlemsche vrienden*, in *B.B.H.* 9 (1881), blz. 423–434.

[4]) Hensen, *Nicolaas van Nieuwland*, in *B.B.H.* 26 (1901), blz. 74, 81–86.

[5]) Ampzing geeft op blz. 447–452 lijstjes van de namen van hen, die om de religie gedood, verbannen of op andere wijze gestraft zijn.

[6]) Ampzing, blz. 447.

[7]) *Ibid.*, blz. 461.

zind; op 3 Juli van dat jaar eisen een aantal burgers dat men de zijde van de Prins zal kiezen, en de magistraat geeft toe. Dat men, als de tijding van Don Frederik's strafexpeditie komt, zich niet aan de Spaanse bevelhebber onderwerpt, is echter alleen te danken aan de aanvoerder van een deel der bezetting, Wigbolt Ripperda. Belegering is het gevolg: van December 1572 tot Juli 1573. Zwaar heeft de bevolking te lijden van het voedselgebrek — er is een grote bezetting in Haarlem —, van de overmoed der soldaten, en, wanneer het pleit beslecht is en men zich moet overgeven, van het opbrengen der grote som, waarmee een plundering afgekocht wordt; niettemin wordt er door de Spanjaarden heel wat meegevoerd. De stad houdt een bezetting van soldaten, die door de burgers onderhouden moeten worden.

Dit is nog niet het einde der rampen, die Haarlem in deze jaren treffen. In 1574 woedt een hevige pest [1]; in 1576 legt een felle brand, waardoor o.a. het Sint Elisabethsgasthuis [2] vernield wordt, een deel der woonwijken in de as. Bovendien ligt de stad na het ontzet van Leiden in 1574 geïsoleerd, en trachten de Prinsgezinden haar te dwingen tot hun partij over te gaan door de voedseltoevoer af te snijden, een maatregel die succes heeft. Op 21 Januari 1577 gaat de stad inderdaad over en sluit zij zich aan bij het verbond der Pacificatie van Gent; het resultaat is een satisfactie die vrijheid van godsdienst aan de Katholieken waarborgt, en waarbij de Bakenesserkerk aan de Hervormden wordt afgestaan, terwijl de Prins van Oranje alle geestelijke bezittingen onder zijn bescherming neemt.

Niet lang echter is deze overeenkomst van kracht gebleven. Reeds in September 1578 — na een soldatenoproer naar aanleiding van de processie op Sacramentsdag, de beruchte „Haarlemse noon" — worden de kerken aan de Katholieken ontnomen, terwijl in 1579 het Haarlemse bisdom ophoudt te bestaan. In 1581 volgt daarop de volledige in-bezit-neming van de geestelijke goederen, als resultaat van een overeenkomst met de Staten van Holland en de Prins van Oranje. De Staten immers zijn nog steeds een groot bedrag aan Haarlem schuldig voor de kosten van het

---

[1] Schrevelius, blz. 148.
[2] Gelegen aan Koningstraat en Verwulft.

beleg [1]); deze schuld voldoen zij nu door de stad in het bezit te stellen van alle eigendommen van geestelijke instellingen daar gevestigd, op voorwaarde van alimentatie van de kloosterlingen en begijnen, die er op dat tijdstip zijn.

Voor Haarlem is dit een zeer belangrijk contract geweest. De magistraat krijgt nu de beschikking over ruimer geldmiddelen, en wij zien dan ook in de thesauriersrekeningen en de rekeningen der geestelijke goederen, hoe de uitgaven stijgen. Ook door andere oorzaken begint de toestand te beteren. Vele emigranten uit Vlaanderen en Brabant vestigen zich in de stad [2]); nieuwe takken van nijverheid komen er, begunstigd door de magistraat, die reeds lang renteloze voorschotten en vrijdom van belastingen toekent aan hen die een bedrijf willen introduceren en Haarlemse jongens in hun vak opleiden. De linnen- en wolindustrieën bloeien.

De stad breidt zich uit; voor de aanwas der bevolking worden huizen gebouwd op de open terreinen en op de voormalige kloostergronden. De door de brand van 1576 verwoeste woningen worden hersteld, de gevaarlijke rieten daken langzamerhand overal vervangen door pannen. Kloostergebouwen worden ingericht als Prinsenhof, Latijnse school, ziekenhuis, kloveniersdoelen. Ook verrijzen er nieuwe openbare gebouwen: Lieven de Key (1560–1627), via Londen uit Gent hierheen gekomen in 1591, en in 1593 tot stadstimmerman benoemd, bouwt o.a. — naar bestaand ontwerp — de Sint Jorisdoelen (1591–1592), en — naar ontwerp van hemzelf en de stadstimmerman Claes Pietersz. — de Vleeshal (1601–1603) in de kleurige Hollandse-Renaissancestijl [3]). Aan de schilder Cornelis Cornelisz. van Haarlem (1562–1638) en de glasschilder Willem Thybaut (gestorven in 1599) wordt het

[1]) Van tevoren was bepaald, dat wanneer Haarlem zich tegen Don Frederik zou verzetten, „alle die kosten die de Stad ende burgeren van dien tijde vande zoldaeten ende krijgsvolk gehad ende geleden hadden / ende noch hebben ende lijden souden / hen luyden by 'tgemeene Land weder betaeld ende goed gedaen soude werden". (Ampzing, blz. 179). De overeenkomst vindt men *Inventaris* I, nr. 699. Vgl. ook W. P. J. Overmeer, *De door Haarlem geeischte vergoeding tengevolge van het beleg der Spanjaarden in 1572–1573, uitgave van een hs. uit het Oud-Archief der stad Hoorn*, in *De Navorscher* 53 (1903), blz. 605–615.

[2]) Zie o.a. *Memoriael van de overkomste der Vlamingen hier binnen Haerlem*, z.pl., n.v.dr. en j. uitgegeven, en over dit geschrift S. C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Pieter van Hulle (1585–1656), schrijver van het Memoriael . . .*, in *Nederlandsche historiebladen* I, blz. 459–488. Vgl. ook Overmeer *t.a.p.*, blz. 612.

[3]) Zie o.a. F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* II, 's-Gravenhage, 1931, blz. 242–261.

ontwerpen van een nieuwe waag aan het Spaarne opgedragen; deze wordt in klassicistische stijl opgetrokken (1595–1598) [1].

Uit de opbrengsten der geestelijke goederen worden de salarissen der predikanten gedeeltelijk bekostigd, evenals studiebeurzen voor onvermogende studenten, extra-toelagen voor onderwijzers ter vervanging der gratificaties voor de diensten in de Katholieke tijd aan de kerk bewezen, „vereringen" voor schrijvers die hun boeken opdragen aan het stadsbestuur of een exemplaar van hun werk schenken. Deze laatste worden trouwens ook uit de gewone stadskas betaald.

Zowel stedelijke rekeningen als transportregisters en notariële protocollen spreken van de grotere bloei en bedrijvigheid. Het aantal namen, waaraan „van Brugge", „van Tielt", „van Meenen" of de naam van een andere plaats in de Zuidelijke Nederlanden wordt toegevoegd, is opvallend. En zoals in geheel Holland het geval is, Vlamingen en Brabanders nemen niet alleen in het industriële leven een voorname plaats in, ook in het culturele en geestelijke leven hebben zij een belangrijk aandeel. De naam van Lieven de Key is reeds genoemd. Naast „Trou moet blycken" en „De Wijngaertrancken" wordt omstreeks 1585 een Vlaamse rederijkerskamer opgericht, „De witte Angieren", met de zinspreuk „In liefde getrouw" [2].

Van Mander (1548–1606) [3], in 1583 te Haarlem gekomen, is het middelpunt van een kring van belangstellenden in schilderen dichtkunst [4], en heeft een tijdlang met Hendrick Goltzius en Cornelis Cornelisz. een „Academie, om nae 't leven te studeeren"; daar beoefent Van Mander, die vier jaar in Italië heeft doorgebracht, met vrienden „de Italiaensche maniere" [5]. Italiaanse in-

---

[1]) *Ibid.*, blz. 247–250.

[2]) Zie Koning, *Tafereel der stad Haarlem* IV, blz. 107–108.

[3]) Zie over Van Mander o.a. R. Jacobsen, *Carel van Mander*, en *'t Geslacht, de geboort, plaets, tydt, leven ende wercken van Karel van Mander*, achterin de tweede druk van Van Mander's *Schilderboeck*, Amsterdam, Jacob Pietersz. Wachter, 1618; in 1624 afzonderlijk uitgegeven te Haerlem, bij Hans Passchiers van Wesbusch.

[4]) Uit deze kring kwam de bundel *Den Nederduytschen Helicon* voort (Alckmaer, Jacob de Meester, voor Passchier van Westbusch, Haerlem, 1610). Zie J. te Winkel, *Den Nederduytschen Helicon van 1610* en R. Foncke, *Wie is de samensteller van Den Nederduytschen Helicon?* in *Tijdschr. voor Ned. taal- en letterk.*, resp. 18 (1899), blz. 241–267 en 37 (1918), blz. 261–269.

[5]) Aldus zijn biograaf van 1618. De „academie" was een gelegenheid tot modeltekenen, en bestond waarschijnlijk in de jaren 1588–1589. Zie het artikel van H. van de Waal, *Nieuwe bijzonderheden over Carel van Mander's Haarlemschen tijd* in *Oud-Holland* 54 (1937), blz. 21–23.

vloed brengt na zijn „Roomse reis" (1590–1591) ook Goltzius hier. Deze (1558–1617), omstreeks 1575 leerling van Coornhert in plaatsnijden, is zijn leermeester bij diens terugkeer uit de ballingschap gevolgd. Hij vestigt zich in Haarlem, waar hij grote naam krijgt als graveur; zijn roep verbreidt zich tot ver over de grenzen [1]).

Naast hen moeten wij hier de Noord-Nederlanders Dirck Volckertsz. Coornhert (1522–1590) en Cornelis Schonaeus (1540–1610) noemen: de eerste, reeds sinds 1546 te Haarlem woonachtig (met een onderbreking ongeveer van 1567–1577), graveur, stadssecretaris en notaris, een onvermoeid strijder voor godsdienstige verdraagzaamheid [2]); Schonaeus, de laatste Katholieke rector, die, in 1575 benoemd, het Haarlemse gymnasium na een tijd van verval tot hernieuwde bloei brengt en aan zijn christelijke comedies, die hij door zijn leerlingen op de markt laat opvoeren, de naam van „Terentius Christianus" dankt [3]).

De kerkeraad van de Nederduits Gereformeerde Gemeente meent zich echter te moeten verzetten tegen velerlei levensuitingen, die zij niet kan goedkeuren. In haar acta zien wij, hoe zij optreedt tegen rederijkersspelen, dansen op bruiloften, enz., en hoe zij de zuiverheid der leer in de gemeente met kracht tracht te handhaven. Ook in haar lidmatenboeken vinden wij een overvloed van Zuid-Nederlanders.

Langzamerhand komt dan de tijd, waarin liefde en belangstelling voor de eigen stad zich gaan uiten in gedichten en stedegeschiedenissen: Ampzing geeft in zijn *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* de geschiedenis en de roem zijner vaderstad weer in proza en poëzie, naast de feiten plaats latende aan lyrische ontboezemingen.

HET HAARLEMSE BOEKBEDRIJF VOOR 1540

Wanneer wij een overzicht willen krijgen van de Haarlemse boekdrukkunst [4]), kunnen wij bij de huidige stand der wetenschap niet verder teruggaan dan tot het jaar 1483.

[1]) Zie o.a. O. Hirschmann, *Hendrick Goltzius*; Van Mander, *Schilderboeck*, *f.* 281b–287a.

[2]) Zie over Coornhert: B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert*, 's-Gravenhage, 1928 en de daar genoemde litteratuur.

[3]) Zie o.a. A. H. Garrer, *Schonaeus. Bijdrage tot de geschiedenis der Latijnsche school te Haarlem*, Haarlem, 1889, en het op blz. 5, noot 3 geciteerde artikel van Gonnet.

[4]) Over de drukkers, uitgevers en boekverkopers van Haarlem zie men de beide

De „Costeriana", de „prototypographie néerlandaise", zoals Campbell het uitdrukte [1]), mogen wij immers niet zonder meer aan de Haarlemmer Laurens Jansz. Coster toeschrijven [2]); een studie, uitgaand alleen van „de Costeriana zelf, dus de tastbare en controleerbare feiten en documenten" [3]), behoort tot de pia vota, terwijl de gegevens die wij nu bezitten niet uitsluitend op Haarlem als geboorteplaats der boekdrukkunst wijzen.

In 1483 vinden wij de bekende drukker Jacob Bellaert te Haarlem gevestigd, van wie wij van 1483 tot en met 1486 een reeks mooie, goed verzorgde incunabelen kennen [4]). In de colophons deelt de drukker ons enkele bijzonderheden mee over zichzelf; daaruit weten wij dat hij afkomstig was uit Zierikzee en te Haarlem in de Kruisstraat woonde. De plaats is nader bepaald door C. J. Gonnet in zijn artikel *Het huis van den bisschop van Haarlem Nicolaes van Nieuwland* [5]); Bellaert's huis blijkt vlak bij het punt gelegen te hebben, waar Smedestraat en Bartelorisstraat in de Kruisstraat samenkomen. Verdere bijzonderheden echter ontbreken, zodat wij niet weten of hij vertrokken is in of kort na 1486, of gestorven, dan wel of hij pas later uit Haarlem is weggegaan. Uit zijn drukken blijkt contact met Gerard Leeu, de Goudse drukker, die in 1484 naar Antwerpen verhuist. Kruitwagen veronderstelt zelfs [6]), dat Bellaert's drukkerij een filiaal was van de Goudse: Bellaert gebruikt een der lettertypen van Leeu [7]), en verschillende houtsneden komen in beider bezit voor. Zij zijn het werk van een anonymus, de „meester van Bellaert", aan wie meer houtsneden worden toege-

---

werken van A. Ledeboer en het op blz. 12 geciteerde artikel van P. A. Tiele. Ook staan er verschillende bijzonderheden in de werken van A. van der Linde over de uitvinding der boekdrukkunst (*De Haarlemsche Costerlegende wetenschappelijk onderzocht.* 2de omgew. uitg., 's-Gravenhage, 1870 = omwerking van artikelen in *De Nederlandsche Spectator*, December 1869–Mei 1870; *Geschichte der Erfindung der Buchdruckkunst*, Berlin, 1886. 3 dln.).

[1]) Campbell, *Annales*, blz. 517.

[2]) Zie Kruitwagen, *Die Ansprüche Hollands* in *Gutenberg-Festschrift 1925*, en *Hoe staat het met de kwestie over de uitvinding van de boekdrukkunst?* in *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 3 Nov. 1937, blz. 636–642.

[3]) *Nieuwsblad, t.a.p.*, blz. 642, kol. 1.

[4]) Campbell, *t.a.p.*, nr. 69, 258, 695, 1092, 1095, 1157, 1254, 1318, 1343, 1376, 1546, 1630 en 1656; 357 (in suppl. II), 1325 (*ibid.*); Holtrop, blz. 37–39 en pl. 34 [50], 35 [51].

[5]) *B.B.H.* 31 (1908), blz. 308–313.

[6]) Kruitwagen, *Die Ansprüche*, blz. 363–364.

[7]) Volgens de opgaven van Haebler II, blz. 219 en 222 is er een klein verschil in hoogte. Vgl. echter Kruitwagen, *t.a.p.*, blz. 363.

schreven, en van wie ook enkele schilderijen schijnen te bestaan [1]).

In het laatste jaar dat Bellaert, voor zover wij weten, in Haarlem werkt, heeft hij er een concurrent, Jan Andriesz. (Johannes Andreae), over wie in het geheel geen levensbijzonderheden bekend zijn, maar van wie Campbell en Holtrop ons een lijst van zes, respectievelijk zeven, werken geven [2]). In tegenstelling tot zijn houtsneden is Bellaert's inventaris, noch die van Andriesz., reeds aan een nader onderzoek onderworpen, zodat wij daarover weinig meer hebben dan de gegevens bij bovengenoemde schrijvers en die uit Haebler's *Typenrepertorium* [3]).

In dezelfde tijd leeft te Haarlem de boekbinder en boekverkoper Cornelis, op wie volgens Junius het verhaal van de uitvinding in de Hout teruggaat [4]). Hij werkt o.a. voor de kerkmeesters van de Sint Bavo. In de kerkrekeningen van 1474 tot 1515 worden een aantal malen posten op zijn naam verantwoord; daarna vinden wij er een zekere Gisbert [5]). Cornelis sterft in 1522 [6]).

Vinden wij in de tijd der postincunabelen geen enkele drukker te Haarlem gevestigd [7]), in 1502 wordt in de behoefte aan een dergelijk vakman voorzien door een rondreizend ambachtsman. Een zekere De Hasback drukt in genoemd jaar voor de kerkmeesters der Sint Bavo biljetten voor de Portiuncula-aflaat, „brieve ... van onse offelaet om die priesters die biecht hoeren over hoer hoeft te setten" [8]). Enkele jaren later (1506 of 1507) is S. Bernardus' *Boecxken van verduldich liden* in Haarlem ge-

---

[1]) Zie over Bellaert's houtsneden: W. M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century*, Cambridge, 1884, blz. 60–74, 236–247; M. J. Schretlen, *Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth century*, London, 1925, blz. 22–29, plt. 13–33; A. M. Hind, *An introduction to a history of woodcut* II, London, 1935, blz. 574–578; G. J. Hoogewerff, *Zes onbekende oud-Nederlandsche schilderijen* in *Onze Kunst* 46 (1926), blz. 60–66, aldaar blz. 60–61; M. J. Schretlen, *Een Haarlemsch stadsgezicht uit de 15de eeuw. De Meester van Bellaert* in *Oud-Holland* 47 (1930), blz. 122—129.

[2]) Campbell, *t.a.p.*, nr. 300, 450, 753, 911, 1541 en 1794; Holtrop, blz. 39–40 en pl. 36 [12].

[3]) *Aldaar*, Abt. II, blz. 222–223; III, blz. 242–243, 244–245.

[4]) Hadrianus Junius, *Batavia*, [Lugd. Bat.], 1588, blz. 253–258.

[5]) Van der Linde, *Geschichte der Erfindung* I, blz. 211.

[6]) Zie over Cornelis: Van der Linde, *t.a.p.* I, blz. 211–212; Kruitwagen, *t.a.p.*, blz. 356, 357–359, 363–364.

[7]) Zie in Nijhoff-Kronenberg het „Plaatselijk overzicht van de drukkers en hun uitgaven" (blz. XX).

[8]) Kruitwagen, *Verdwenen plano-drukken* in *Het Boek* 15, blz. 303. — De bedoeling was, een biljet te bevestigen boven de biechtstoel, waarin de priester die de biecht hoorde, gezeten was.

drukt. Van der Linde noemt Hugo Jansz. van Woerden, die achtereenvolgens te Leiden (1494—±1506), Amsterdam (1506—±1510), Delft (1517) en 's-Gravenhage (1518—1526?) werkzaam is, als drukker hiervan. Hij zou dan tijdelijk in Haarlem hebben gewoond [1]). Kort daarna, in 1508, werkt Adriaen Heynricxz. als drukker of houtsnijder aan „placcaeten van de paerdemarct" [2]).

Enkele jaren later moet zich een boekverkoper in de stad gevestigd hebben. Hendrick Jansz. immers verklaart in 1552 dat hij 40 jaar tevoren zijn zaak is begonnen [3]). Bekend is uit deze tijd tot nu toe niets; wellicht dat bij nauwkeurig onderzoek in de archiefstukken nog enige bijzonderheden over de bovengenoemden te vinden zijn, of misschien nog enkele nieuwe namen van boekverkopers [4]). Dat hun aantal zeer gering was, is zeker.

Als wij ons afvragen, wat de oorzaken hiervan geweest kunnen zijn, is het niet mogelijk veel toe te voegen aan die, welke Tiele ons noemt in zijn *De Haarlemse boekdrukkers en boekverkopers in de 15e–18e eeuw* [5]). De slechte economische toestand der stad zal de hoofdfactor van het ontbreken van deze tak van bedrijf wel geweest zijn; hij kan het ook aan Bellaert en Andriesz. onmogelijk gemaakt hebben hier een bestaan te vinden. Vermoedelijk moeten wij daarnaast denken aan een gebrek aan culturele belangstelling, waardoor er een te geringe kans bestond voor de drukkers, de producten hunner persen te verkopen. De periode, welke verloopt tussen het jaar waarin Bellaert's bedrijf ophoudt te bestaan, en het jaar waarin weer een drukkerij in Haarlem wordt opgericht, is zeer groot; en in het verdere verloop der zestiende eeuw treft ons, zoals wij zien zullen, weer een eigenaardige lacune [6]).

---

[1]) Van der Linde, *Geschichte der Erfindung* I, blz. 211 (hier wordt bovendien als Haarlems werk van hem vermeld *Een soete meditacie hoe dat die verloren siel van den Sone Gods gevonden is*, verschenen z.p., n.v.dr. en j. Waarschijnlijk waren beide boekjes in één band gebonden; vgl. L. le Clerq in *De Gulden Passer* 13 (1935), blz. 161 in zijn artikel *Les De Bruyne, libraires, antiquaires et bibliophiles malinois (1810–1889)*, blz. 129–183; L. Janauschek, *Bibliographia Bernardina*, Vindobonae, 1891, blz. 340; Wouter Nijhoff in *Nederlandsche Bibliographie van 1500–1540*, *Het Boek* 2 (1913), blz. 37). — Over Hugo Jansz. van Woerden zie men o.a. Wouter Nijhoff, *L'art typographique* I, blz. 1, 5, 11; Suppl., blz. 1, 3; enige litteratuur is daar opgegeven.

[2]) Kruitwagen, *t.a.p.*, blz. 306.

[3]) Zie bijl. 4.

[4]) Steekproeven op de jaren 1483 t/m 1486 en 1515 t/m 1518 leverden geen resultaat op.

[5]) *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 18 Mei 1865.

[6]) Zie hfdst. IV, blz. 71.

Wanneer de periode begint, waarover onze onderzoekingen lopen (1540—1600), vinden wij twee boekverkopers te Haarlem gevestigd. Het zijn de reeds genoemde Hendrick Jansz., en Symon Claesz. Bijbel die wij uit een acte van 1539 kennen [1]). Daarna leert ons de beschrijving der huizen en erven van 1543, waarvan het verslag bewaard wordt op het Algemeen Rijksarchief in den Haag [2]), enkele bijzonderheden en een naam: Jaspar Symonsz.; evenzo de daarop volgende van 1553 en 1561, en het kohier, omstreeks 1555 opgemaakt voor het innen van het haardstedegeld [3]). Ondertussen is echter een zeer belangrijke bron van gegevens gaan vloeien: het *Memoriael van het Hof van Holland*, in gelijktijdige copie eveneens bewaard op het Algemeen Rijksarchief [4]).

In 1546 nl. vaardigt Karel V zijn strenge plakkaat uit tegen de ketterse drukkers en noodzaakt hij hen om officieel admissie aan te vragen, toestemming om hun beroep uit te oefenen. De memorialen bewaren de beslissingen dienaangaande van het Hof, waarbij de tekst van het verzoekschrift dikwijls herhaald wordt. Aan het slot volgen de voorwaarden waarop de admissie wordt verleend: de drukker moet de eed dat hij zich zal houden aan alle bepalingen der plakkaten, afleggen in handen van de president van het Hof van Holland; hij moet octrooi aanvragen voor elk te drukken boek en elk werk laten approberen door de kerkelijke visitator. Aan het slot van de copie vinden wij de datum vermeld, waarop de eed werd afgelegd [5]).

In 1867 publiceerde J. G. de Hoop Scheffer onder de schuilnaam Constanter een artikel in *De Navorscher* als antwoord op een oproep van A. Ledeboer, waarbij deze om bouwstoffen vroeg voor zijn werk over de Nederlandse drukkers, uitgevers en boekverkopers [6]). Constanter deelde hierin mee, dat hij de memorialen doorgezocht had van 1546 tot 1568, en geeft vervolgens de namen der aanvragers met een enkele bijzonderheid. Bij het nagaan der memorialen zelf bleek mij echter dat Constanter zeer onvolledig geweest is in zijn opgaven. Van de tien aan Haarlemse drukkers

[1]) Zie blz. 16. [2]) *Inv. Staten van Holland voor 1572*, nr. 220. [3]) *Ibid.*, nrs. 624, 1271 en 1588. [4]) *Inv. Hof van Holland*, nr. 32 vlg. [5]) Zie b.v. bijl. 5, 6, 53.
[6]) Jrg. 17, blz. 75–77; Ledeboers oproep in jrg. 16, blz. 236–237. De oplossing van het pseudoniem bij Van Doorninck, s.v.

en boekverkopers afgegeven admissies noemt hij er slechts zes [1]).

Niet allen echter hebben zich onderworpen aan het verbod te drukken zonder officiële toestemming. Althans, niet alle namen zijn in de memorialen te vinden, en het is juist een drukker, niet een boekverkoper, wiens naam ontbreekt: Symon Claesz. Bijbel, die in 1547 voor de magistraat aankondigingen drukken moet [2]). Wel verzoekt en verkrijgt zijn zoon, Claes Symonsz. Bijbel, jaren later admissie, maar enkel als boekverkoper, ofschoon ook hij „charten" aan de magistraat geleverd heeft [3]). Moet men aannemen dat de stad willens en wetens (bij gebrek aan een ander?) aan een niet-geadmitteerd drukker werk opdroeg, zo spoedig nadat het plakkaat van 1546 was afgekondigd?

Later, wanneer de Staten van Holland zelfstandig optreden, verandert het karakter van de mededelingen die wij aan de memorialen kunnen ontlenen. Admissies behoeven niet meer te worden gevraagd. Octrooien — om zich de uitgave van een bepaald boek te verzekeren — vinden wij nu en dan in de resolutiën der Staten-Generaal en der Staten van Holland. Andere bronnen — thesauriersrekeningen, vroedschaps- en burgemeestersresoluties, notariële protocollen, kerkelijke registers — geven echter rijker stof in deze tijd, zodat wij ook bij het ontbreken van gegevens zoals de memorialen uit de Spaanse tijd leverden, wel enige bijzonderheden aan de weet kunnen komen.

In chronologische orde, berekend naar het eerste jaar waarin wij van hun bestaan weten, volgen nu de drukkers en boekverkopers die voor 1560 hun zaak begonnen zijn, waarbij compagnons in één paragraaf behandeld worden, en eveneens vader en zoon, wanneer een bedrijf van de eerste op de tweede overgaat. Het derde hoofdstuk behandelt dan de drukker-uitgever Jan van Zuren (1561–1564). De daaropvolgende hoofdstukken beschrijven de werkzaamheid van Antonis Ketel (1581–1583), aan wie de stad verzocht heeft zich te Haarlem te vestigen, en van Gillis Rooman, zijn opvolger (1584–1610), terwijl het laatste hoofdstuk tenslotte de boekverkopers samenvoegt die wij aantreffen tussen 1560 en 1600.

[1]) Ofschoon hij uitdrukkelijk zegt dat zijn lijst ons „alle drukkers of boekverkoopers in Holland en Zeeland (met uitzondering van hen die heimelijk handel dreven) gedurende dit tijdperk (doet) kennen". *T.a.p.*, blz. 77, kol. 1.

[2]) Zie bijl. 27, 28. [3]) Zie bijl. 43.

HOOFDSTUK II

DE HAARLEMSE BOEKVERKOPERS VAN 1540 TOT 1560

HENDRICK JANSZ., WERKZAAM 1512–1559, EN JAN HENDRICKSZ., WERKZAAM 1552–1555 [1])

Reeds in 1512 oefent, naar hij zelf getuigt, Hendrick Jansz. het bedrijf van boekhandelaar uit, en zijn zaken bepalen zich niet tot de stad Haarlem en haar naaste omgeving, maar dwingen hem tot reizen tot in Friesland toe [2]). Ook hij wordt door het strenge plakkaat van Karel V in 1546 genoodzaakt, toestemming te vragen om zijn bedrijf uit te oefenen. Op 18 September van dit jaar ontvangt hij het certificaat van de Haarlemse overheid, verklarende dat hij een onverdacht Katholiek is; op 16 October daaropvolgend geeft het Hof de gevraagde toestemming om handel te drijven in de boeken, die de censuur gepasseerd zijn.

Na enkele jaren vindt hij zich te oud worden voor de zaak, zodat hij verlof vraagt en verkrijgt voor een zijner zoons, Jan Hendricksz., om hem op te volgen. Deze legt de eed, zich te onderwerpen aan de bepalingen der plakkaten, respectievelijk op 12 en 29 Maart 1552 af voor de presidenten der Hoven van Friesland en Holland. Lang heeft zijn zelfstandige werkzaamheid in de winkel van zijn vader echter niet geduurd: reeds in 1555 vinden wij de vader vermeld als erfgenaam van zijn zoon, in de verkoopacten van twee huizen in de Groote Houtstraat [3]). Hendrick Jansz. zelf woont in de tijd dat wij hem in Haarlem kunnen

---

[1]) Zie Bijlagen nr. 1–22.

[2]) Zie bijl. 3.

[3]) Een hiervan is wellicht het huis geweest, dat in 1553 in het bezit is van Hendrick Jansz., en waarin Jan Hendricksz. nog woont, wanneer in 1555 de lijst der huizen opgemaakt wordt voor het bepalen van het haardstedegeld. Deze woning stond onmiddellijk aan de overzijde van de brug over de Oude Gracht.

signaleren (1543–1559), in een eigen huis in het centrum van de stad, op het Sant, aan de Zuidzijde vlak bij de Beecke. Hij was blijkbaar een betrekkelijk welgesteld man.

Over de handel van Hendrick Jansz. hebben wij slechts één gegeven: een leverantie van papier voor de Haarlemse secretarie in 1543. Wij zullen hem echter wel mogen identificeren met de „Heynrick bouckebinder", die in 1554 papier aan de stad levert. Dat officieel de zaak van zijn zoon is, behoeft niet uit te sluiten, dat men nog van hem spreekt als van de eigenaar van de winkel.

Voor Juli 1559 is „Henrick de bouckebinder" gestorven. Zijn weduwe, Guerte Symonsdochter, blijft nog enkele jaren op het Sant wonen; op 30 December 1561 verkoopt zij de woning, maar de 20e December 1563 koopt zij er opnieuw een huis. In 1568 en 1569 ontmoeten wij haar als inwoonster van het Mariaconvent. Dat de „Guerte Symon bouckebindersdochter", die in 1573 een bedrag van 17 pond te vorderen heeft voor wat zij tijdens het beleg, door de moedwil der soldaten of voor het bijeenbrengen van de afkoopsom der plundering heeft moeten afstaan, dezelfde is, lijkt mij zeer waarschijnlijk. Een „Symon bouckebinder" is ons niet bekend [1]), terwijl er licht contaminatie heeft kunnen plaats hebben tussen de namen „Guerte Symonsdochter" en „Guerte (Hendrick) bouckebinders weduwe". Hierbij blijft de mogelijkheid bestaan, dat haar vader Symon inderdaad boekbinder geweest is. Daar er geen post van uitbetaling der 17 pond te vinden is, zal Guerte vermoedelijk voordat de stad aan het afbetalen begon (omstreeks 1580), overleden zijn.

SYMON CLAESZ. BIJBEL, WERKZAAM 1539–1558, EN CLAES SYMONSZ. BIJBEL, WERKZAAM 1554–1558 [2])

In de zomer van 1539 geeft de Haarlemse boekverkoper Symon Claesz. in de Bijbel aan Frans Everssoon Sonderdanck, drukker te Leiden, opdracht tot het drukken van een boekje met door hem zelf verzamelde liedjes. Hoewel beiden, naar zij later beweren, bekend staan als trouwe Katholieken, wekt de keus der liederen

---

[1]) Symon Claesz. wordt nooit alleen met zijn voornaam aangeduid; bovendien is er een kans dat Guerte en hij van gelijke leeftijd zijn.

[2]) Zie Bijlagen nr. 23–50; Drukken nr. 1–2.

— die in groten getale werden verkocht — toch achterdocht, zozeer dat de overheid zich met de zaak bemoeit. Sonderdanck tracht haar voor te zijn door een eis van „purge" in te dienen. Tevergeefs: zijn eis wordt hem ontzegd, hij wordt veroordeeld wegens het drukken en verkopen van „eenige fameuse liedekens smaeckende heresie oft ketterye" (23 Januari 1540) en zijn opdrachtgever, Symon Claesz. Bijbel, wordt eveneens gedagvaard (2 Februari) [1]). Ook deze betuigt vurig zijn onschuld en tracht de schuld op de drukker te schuiven, die niet voldoende heeft toegezien op de inhoud der liedjes, hoewel dit „tofficie vanden printers" is en hij hem dit nog extra op het hart heeft gedrukt. Hij tracht de rechters te vermurwen door de aandacht te richten op zijn vrouw en kinderen, voor wie hij op deze wijze de kost heeft trachten te verdienen. Maar niets helpt: het Hof houdt streng de hand aan de plakkaten en veroordeelt op 19 Maart van hetzelfde jaar Symon tot een zwaardere straf dan Sonderdanck [2]): hij moet het Hof om vergiffenis vragen, met een brandende waskaars in de hand, welke hij in de kapel van het Hof moet offeren aan het Heilig Sacrament; en hij wordt binnen de vrijheid van Haarlem gebannen voor 4 jaar, aan het eind van welke termijn hij — wanneer hij zou willen vertrekken — 20 karolusguldens moet betalen „tot prouffyte van de K.Mt." [3]). Blijkbaar heeft hij dit laatste echter nooit gedaan. Wij zien hem althans tot aan zijn dood toe in Haarlem, en zonder dat hij weer met het gerecht in aanraking komt.

De gegevens over zijn latere leven beginnen in 1543. In dat jaar woont „Symon Bibel" in de Groote Houtstraat, even voorbij de Paardesteeg [4]); daar heeft hij een huis in huur voor achttien

---

[1]) De gehele geschiedenis is medegedeeld door M. E. Kronenberg, *Nog enige gegevens over Frans Everssoon Sonderdanck*, in *Het Boek* 13. Vgl. ook Knappert, *Opkomst van het Protestantisme*, blz. 176. — De gegevens zijn ontleend aan de *Sententiën 's Hofs van Holland* (A.R.A.).

[2]) Deze wordt voor 3 jaar binnen Leiden gebannen en mag daarna niet vertrekken alvorens 16 karolusguldens betaald te hebben.

[3]) Lees: Keizerlijke Majesteit.

[4]) Bedoeld is de verbindingsstraat tussen Groote Houtstraat en Koningstraat, dicht bij de Groote Markt, nu Paarlaarsteeg geheten. Deze laatste naam (in de vorm „Paerlesteeg") komt in de belastboeken pas in de 17de eeuw voor, naast de oude naam Paerdesteeg, die ook gebruikt wordt voor een (tot voor enkele jaren nog bestaande) steeg ten Zuiden van de Oude Gracht, een verbinding vormend tussen Groote Houtstraat en Gierstraat. In de blafferts der belastboeken wordt dan ook gesproken van Paerdesteeg „beneden" en „over" de Houtbrug (d.i. de brug over de Oude Gracht ter hoogte van de Groote Houtstraat). Dat de namen „Paerdesteeg" en „Paerlesteeg"

pond, terwijl hij een „camer" [1]) in de Zijlstraat verhuurt voor vier pond per jaar. In 1544 vinden wij hem echter in de Jansstraat, schuin tegenover het Sint Barbaragasthuis; hij blijkt in 1553 eigenaar van het huis, dat op twaalf pond getaxeerd wordt. In 1555 schijnt hij het aan zijn zoon te verkopen; in elk geval is het in 1561 in het bezit van de familie, misschien zelfs nog in 1607, wanneer Meyns, een kleindochter van Symon, in dezelfde straat woont.

In 1545 besluit de Haarlemse magistraat een loterij te houden [2]); het is volgens haar het enige middel om de ter aflossing van haar schulden benodigde gelden bijeen te krijgen. De toestemming van de keizer wordt verkregen — het octrooi dateert van 15 October — om de loterij te houden, wanneer de lopende loterijen alle afgehandeld zullen zijn. In 1547 is dit het geval, en de kanselier des keizers gelast de publicatie van het verleende octrooi. Haarlem echter heeft dan reeds andere plannen. De kerkmeesters der Sint Andrieskerk te Antwerpen nl. hadden er ook op gerekend een loterij te mogen houden, en hadden de prijzen reeds gekocht. De Haarlemse vroedschap staat nu na veel overleg haar beurt aan de Antwerpenaars af, hoewel ook door haar reeds toebereidselen getroffen waren [3]). Tekenaar, graveur en drukker waren reeds aan het werk geweest: Maerten van Heemskerck had het ontwerp gemaakt voor de loterijkaarten waarop de prijzen afgebeeld stonden, Coornhert had de tekening gegraveerd [4]), Symon Claesz. was naar Antwerpen gereisd om papier uit te zoeken, en had al een gedeelte der kaarten — omstreeks een zesde — gedrukt. Nu echter wordt na lange deliberatiën besloten de zaak een jaar uit te stellen, en van dit uitstel komt afstel.

In 1549 doet de magistraat haar rechten over aan Doesburg, in 1558 neemt Yperen ze over voor 1000 karolusguldens; in 1569 beroepen de Haarlemse burgemeesters zich nog steeds op het

---

dezelfde straat aanduidden, wordt ten overvloede bevestigd door twee acten uit het *Belastboek*, respectievelijk van 1620 en 1621, waarin van eenzelfde huis, eenzelfde eigenaar en dezelfde belendingen sprake is, terwijl de straatnaam de eerste maal „Paerdensteege" is, de tweede maal „Peerlestege".

[1]) Camer = woonhuis(je). Zie *Mnl. Wdb.*, s.v., betek. 3d.

[2]) Voor de loterijen in deze tijd zie men: Fokker, *Geschiedenis der loterijen*, Eerste afdeeling.

[3]) Zie *Inv.* I, nr. 309, 317, 318.

[4]) Becker, *Bronnen Coornhert*, nr. 4. Het jaartal moet echter 1547 zijn, niet 1546, zoals Becker heeft. Zie noot 4 bij nr. 2 der bijlagen.

octrooi van 1545 bij hun hernieuwd verzoek om een loterij te mogen houden [1]). Er is echter nooit iets van gekomen.

Intussen zijn reeds in 1552 de eerste pogingen geliquideerd: twee en veertig riemen papier, over van de vijftig welke aangeschaft waren voor de loterijkaarten, worden verkocht; voor het drukken van de eerste partij was Symon Claesz. direct in 1547 betaald. Hij is nu een van de kopers van het restant papier, dat verder zijn weg vindt bij de zangmeester en schalmeispeler Willem Dirckss., de concierge van het stadhuis Allyn van Leuwerden [2]) en „Dirck Volckertss.", stellig Coornhert, die het zware papier, voor de gegraveerde kaarten bestemd, voor zijn ander graveerwerk wel gebruiken kon.

In dit zelfde jaar 1552 treedt Symon Claesz. tweemaal op als gemachtigde voor een zekére Guerte, dochter van Pieter Volckertsz., eens bij de verkoop van een huis, nagelaten door laatstgenoemde, een ander maal bij het opmaken van een schuldbekentenis. Er zijn in de boedelpapieren van Guerte (1565) [3]) aanwijzingen dat zij een bakkerswinkel had. De beide acten kenschetsen enigszins het milieu van kleine burgers, waarin ik meen dat wij ons Symon Claesz. moeten voorstellen.

De stad koopt in 1555 en 1558 papier van Symon; in 1554, 1557 en 1558 van zijn zoon Claes, die blijkbaar met zijn vader de zaak dreef. Verschillende malen wordt Claes „boekbinder" genoemd, maar in 1558 vinden wij hem als „boecvercooper ende prenter". Hij drukt in dat jaar publicaties voor de stad: voorschriften, hoe men zich moet beschermen tegen „de contagieuse siecte der pestilentie". De pest heerst hevig in dit jaar en het volgende: de doktoren krijgen extra salaris voor hun bezoeken aan de lijders, er wordt een grote ommegang gehouden, en nog in 1569 is de herinnering aan deze epidemie zo sterk, dat men de

---

[1]) De loterijstukken vindt men: *Inv. I*, nr. 324, 606, 385. In 1569 had Philips II zelf geld nodig, zodat alle loterijen moesten wachten tot de koninklijke gehouden was.

[2]) In dit verband wordt Willem Direxss. alleen zangmeester genoemd; dat hij ook schalmeispeler was, zien wij b.v. *Thesauriersrekeningen* 1551/2, f. 36a. Allyn van Leuwerden was ook hoofdman van de ratelwacht en schout bij nacht. Hij werd in 1556 vermoord; zijn weduwe kreeg een lijfrente omdat Allyn „uuyt oirsaick van zynen dienste onnoselyck zyn leven deur de hantdadicheyt van eenen bouff gelaeten heeft" (*Thesauriersrekeningen* 1558/9, f. 84b; vgl. *Vroedschapsresoluties* van 26 Aug. 1557 (1538–1563, f. 194b).

[3]) Zie bijl. 32.

baten van de loterij die men wil houden, voor de bouw van een pesthuis wenst te besteden.

Jammer genoeg is van het waarschuwingsbulletin geen enkel exemplaar bekend, evenmin als van de loterijkaarten van Symon Claesz. Het is dus niet mogelijk de vraag te beantwoorden of de tekst welke aan de gravure met de afbeeldingen der loterijprijzen stellig was toegevoegd, gegraveerd was, dan wel gedrukt van een blok of gezet uit losse letters. En evenmin weten wij wat het geval was met het pestblaadje van 1558, al kunnen wij hier de eerste mogelijkheid gevoeglijk schrappen.

Het eigenaardige is, dat wij in Symon Claesz. te maken hebben met de enige drukker uit deze tijd in Haarlem, en dat deze drukker, wie toch door de Haarlemse magistraat werk is opgedragen, geen toestemming voor dit bedrijf verkregen had, zoals wij hiervoor reeds zagen. Claes Symonsz. bezat deze toestemming evenmin: zijn octrooi — van 1554 — spreekt alleen van boekverkopen. Dat toch aan hem dit werk is opgedragen, kan het gevolg zijn van force majeure; er was haast bij het werk: waarschuwingen tegen een epidemie moeten snel klaar zijn.

Vermoedelijk is Claes Symonsz. ook zelf in dit jaar aan de „gave Gods" overleden. In 1559 is het zijn weduwe, Jacobmyne Vechtersdochter, die haar rekening voor papier, in December 1558 en Maart 1559 geleverd, betaald krijgt. De laatste vermelding van de naam Symon Claesz. valt eveneens in 1558 (de post in de thesauriersrekening van dit jaar); ook hem zullen wij dus misschien tot de slachtoffers moeten rekenen.

Van een familie „in den Bybel" horen wij voorlopig niets meer. Op 17 Maart 1583 maakt Jacobmyne Vechtersdochter echter een codicil bij een blijkbaar vroeger opgemaakt, maar in het Haarlemse archief niet te vinden testament, waaruit blijkt, dat het huis waarin zij woont, haar eigendom is, en dat zij twee kinderen heeft: een dochter Meyns, bij haar inwonend, en een zoon Claes die getrouwd is. Jacobmyne sterft in 1592; Meyns woont, zoals reeds vermeld is, jaren later (1607) nog in de Sint Jansstraat. Opvallend is in 1620 de naam van de Simon Claessen Bibel die op 3 Mei van dit jaar ondertrouwt [1]). Boekdrukkers of boekverkopers zijn er echter bij de nakomelingen niet meer geweest.

[1]) K.A.H., *Trouwboek der Ned. Herv. Gemeente* 1620, i.d.

JASPAR SYMONSZ., WERKZAAM 1543–1586 [1])

Evenals Hendrick Jansz. heeft Jaspar Symonsz. gedurende lange tijd in Haarlem gewoond. Reeds in 1543 is hij hier als boekbinder werkzaam; hij is dan ongeveer 27 jaar oud [2]), en heeft een „camer" in huur in de buurt van Zijlstraat en Crayenhorstergracht, waarschijnlijk in de Witte Heerensteeg.

In 1552 breidt hij zijn bedrijf uit: hij vraagt toestemming om boeken te verkopen, wat hem bij acte d.d. 21 Maart van dit jaar wordt toegestaan. De toestemming beperkt zich tot „duytsche boucxkens ende anderen van cleynen pryse", wat niet wegneemt dat hij de enige Haarlemse boekverkoper is die in relatie staat met Christoffel Plantijn [3]). Verschillende malen reist hij naar Antwerpen om boeken bij de bekende drukker te bestellen; soms krijgt hij ze door bemiddeling van een ander, of bestelt hij ze blijkbaar schriftelijk. Wij vinden posten in de Plantijnse rekeningen van 1561 tot 1584; het zijn uitgaven van Latijnse schrijvers, die hij koopt: een werk van Cicero b.v., de *Emblemata* van Sambucus [4]), de *Colloquia* en de *Adagia* van Erasmus, maar ook bijbels en psalters. Meestal neemt hij slechts enkele exemplaren; van de almanak van Nostradamus in Nederlandse vertaling kan hij er echter vijf en twintig gebruiken [5]). Langzaam betaalt hij zijn schulden af, soms in geld, soms in natura: Plantijn krijgt boter en kaas, laken en haring toegestuurd.

Eigenaardigerwijze zouden wij zonder deze posten uit het Plantijnse archief niet weten, of Jaspar Symonsz. wel ooit gebruik heeft gemaakt van zijn admissiebrief. Geen enkel gegeven daaromtrent is verder te vinden, behalve het feit dat Jaspar in 1571 voor de tweede maal een verzoek tot admissie indient. Waarom hij het nodig geoordeeld heeft, opnieuw admissie te

[1]) Zie Bijlagen nr. 51–66.

[2]) Zie bijl. 66.

[3]) Uitgebreide litteratuuropgave over hem in: Am. Dermul en H. F. Bouchery, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers* ..., [Antwerpen], 1938, blz. 74–85.

[4]) Johannes Sambucus, Hongaar, 1531–1584. Studeert in Duitsland en Frankrijk, bezoekt op zijn lange reizen ook de Nederlanden; verzamelt klassieke handschriften, munten enz. Zie Hoefer, *Nouvelle biographie générale* XLIII, Paris, 1867, s.v.

[5]) Michel de Notredame, of Nostradamus, 1503–1566, arts en astroloog; eerste uitgave zijner *Prophéties*: Lyon, 1555. Zie Hoefer, *t.a.p.*, XXXVIII, Paris, 1864, s.v.; *aldaar*, kol. 305: „Nostradamus avait débuté dans l'astrologie par la publication d'un *Almanach*, qui servit de modèle à tous ceux qui ... jusqu'à nos jours se chargent de prédire les événements et les saisons".

vragen, is mij onbekend. Had hij de plakkaten overtreden, en was hij gestraft met intrekking van het verlof? Wellicht moeten wij reeds hier verband zien met zijn overgang, voor of in 1578, tot de Gereformeerden. Wanneer deze na de aansluiting van de stad bij de Pacificatie een lijst opmaken van de leden hunner kerk, waarna regelmatig de „auctio ecclesiae" wordt aangetekend, wordt onder de eersten genoemd „Jaspar, bouckverkooper, Simons" en zijn vrouw Achtyen of Agata Paulusdr.

Eén keer slechts wordt er verder werk van hem vermeld: in 1570 betaalt de stad hem 8 stuivers voor het repareren en „pappen" van „de chaerte hangende upte weescamer", een bewijs dat hij het bindersvak, en wat hiermee samenhangt, nog niet vaarwel gezegd heeft.

In deze tijd woont hij niet meer in zijn „camer" van 1543. In het kohier van 1553 wordt zijn naam niet genoemd, in 1555 vinden wij hem in de buurt van het Begijnhof (in de Sint Jansstraat of Begijnestraat), en in 1561 in de Vranckestege, waar hij in October 1559 een huis heeft gekocht. Hier woont hij ook in 1578 en 1579.

Nog in 1584 en 1586 is Jaspar Symonsz. in Haarlem gevestigd, blijkens twee notariële acten, bij het opmaken waarvan hij als getuige aanwezig is, zonder dat deze verder iets met zijn vak te maken hebben. In ander verband valt nog op, dat hij in connectie heeft gestaan met de drukker Jan van Zuren. Wanneer na het beleg der stad een lijst opgemaakt wordt van de bedragen, die verschillende burgers van de magistraat hebben te vorderen, blijkt het dat Jaspar Symonsz. een bedrag van 24 pond en 9 stuivers te goed heeft voor laken, dat hij heeft afgestaan voor de in garnizoen liggende soldaten. De som is echter niet aan hem uitbetaald, maar aan Van Zuren „als transport hebbende van Jaspar de bouckebinder". Vermoedelijk had Jaspar schulden bij Van Zuren, die hij op deze wijze afbetaalde. Heeft Jaspar misschien uitgaven van Jan van Zuren gekocht, toen deze zijn drukkerij-uitgeverij had (1561–1564), of toen deze zijn zaak ophief? In dat geval heeft hij zijn schuld lang laten staan! Het is ook mogelijk dat Van Zuren hem geld heeft geleend bij de een of andere gelegenheid. Van Zuren heeft zijn bescheiden collega-boekverkoper natuurlijk gekend, al is het niet nodig aan te nemen — hoewel dit vermoeden heel gemakkelijk rijst — dat Jaspar in zijn dienst is geweest.

GERYT CONINCK, WERKZAAM 1547–1560, EN BAERNT HENRICXS., WERKZAAM 1560–1561 [1])

Wanneer Geryt Coninck in begin 1560 om admissie verzoekt als boekverkoper, heeft hij reeds „langhen tyt van jaeren" het boekbindersbedrijf uitgeoefend, en de Haarlemse burgemeesters geven dan ook als hun mening te kennen, dat hij „genouch gequalificeert" is voor zijn nieuw beroep. Zij hebben trouwens inlichtingen ingewonnen bij de rector der Latijnse school, Cornelis Duyck [2]), en anderen, die instaan voor zijn oprecht Katholiek geloof.

Van jaren later is er een acte, waaruit blijkt dat hij inderdaad gebruik heeft gemaakt van zijn vergunning. In 1574 sterft de Amsterdamse uitgever Hendrick Aelbertsz., en de weesmeesters laten een lijst opmaken van zijn schulden en vorderingen. Op de lijst der „inschulden" vinden wij Geryt Coninck vermeld voor een bedrag van 34 gulden [3]).

Vaststaande gegevens over hem zijn er verder niet. Toch wordt de naam Geryt Coninck, of Geryt Claesz. Coninck herhaaldelijk genoemd. Het is echter niet met zekerheid uit te maken, of wij hier met de boekverkoper te doen hebben, of dat hij een naamgenoot had, en indien het laatste het geval is geweest, wie van beiden dan in verschillende stukken bedoeld wordt.

In 1547 en 1557 koopt de magistraat perkament bij Geryt Coninck, franchynmaker, die in 1555 de visexcijs pacht en in 1556 borg is voor de pachter van de „reepe ende ellemaete". Herhaaldelijk koopt en verkoopt deze huizen, waarmee hij flink verdient; bij deze transacties wordt het beroep „franchynmaker"

---

[1]) Zie Bijlagen nr. 67–95.

[2]) Duyck werd toen nog niet verdacht van ketterij. Zie over deze latere beschuldiging: *B.B.H.* 27 (1903), blz. 196–200 (in het artikel van Hensen, *Nicolaas van Nieuwland*), en *Vroedschapsresoluties* o.a. van 8 Jan. 1567/8 (1563–1577, f. 165b).

[3]) De lijst is afgedrukt bij Moes-Burger I, blz. 235–237. De volgende Haarlemmers komen er op voor: Benedictus (19 gulden), Gerrit Coning, Heyndryck boeckvercooper (½ gulden), Doctor Mr. Jacop (10 gulden). Zie voor de eerste en derde respectievelijk blz. 139 en 140. Was de laatste wellicht Jacob van Yperen, rector van de grote school in 1550, en van 1552 tot 1557? (Hoffmann, *Gymnasium*, blz. 5, 6). In een ander boedelstuk komt nog voor Pieter Jansz. (12 gulden); hij zou de schilder kunnen zijn, die in 1568 en 1579 voor de stad werkt (bij de laatste gelegenheid heeft hij „het bert der namen der wethouderen vernyeut ... mette vinders van de schutterie"), en in 1578 en 1579 papier aan de stad levert (*Thesauriersrekeningen* 1568, f. 90a; 1579, f. 56b; 1578, f. 45b; 1579, f. 58a).

er niet altijd bij genoemd, evenmin als in het stuk van 1555. Omstreeks Mei of Juni 1560 sterft hij; hij blijkt in goeden doen geweest te zijn. In het „Register oft quoyer van allen huysen" in 1561 opgemaakt voor het innen van de 10e penning, komt zowel „Geryt Coninck" voor als de „wedue van Geryt Coninck", Maritgen Jacobsdochter, die in April 1563 een der door haar man gekochte huizen verkoopt, en in 1566 haar testament laat opmaken door Dirck Volckertszoon Coornhert [1]). Op zichzelf is het voorkomen van deze naam echter geen bewijs, dat er in 1561 te Haarlem nog een Geryt Coninck leeft; vergissingen en verschrijvingen bij het opmaken van het kohier zijn niet uitgesloten. De overeenkomst in beroep (de boekbinder-boekverkoper, en de franchynmaker die materiaal voor banden levert) pleit voor identificatie, evenals het feit dat wij, behalve in het kohier van 1561, na 1560 geen enkele maal een Geryt Coninck meer ontmoeten, voor zover mij bekend is [2]).

Het is mogelijk dat Geryt Coninck, de boekverkoper, een compagnon had: Baernt Henricxs.; deze wordt op dezelfde dag als Geryt Coninck geadmitteerd door het Hof met een admissiebrief, zozeer gelijkluidend met die van laatstgenoemde, dat de klerk die de Memorialen schrijft, de moeite niet neemt beide stukken volledig op te nemen, maar de tweede maal eenvoudig verwijst naar de eerste acte. Degenen die hun verklaring afleggen ten gunste van Geryt (o.a. de rector en de submonitor van de grote school), doen dit nl. tegelijkertijd voor Baernt Henricxs., en ze zijn buren van beiden. Het is dus mogelijk, dat de zaak gevestigd is geweest in de buurt van de Latijnse school. Daarmee klopt dat Geryt Coninck in 1561 huurder genoemd wordt van een huis in de Sint Jansstraat, en „Barent bouckebinder" [3]) in die straat een „camer" had. Zij zullen de zaak dan hebben gedreven in het door Geryt gehuurde huis, waarbij het er niet toe doet of deze nog in leven is tijdens het opnemen der huizen, of reeds is overleden. In dit laatste geval kan Baernt Henricxs. de zaak immers alleen hebben voortgezet.

---

[1]) Vermeld bij Becker, *Bronnen Coornhert*, nr. 53.

[2]) Wel hoort men nog jaren later (*Transportregisters* i.d. 25 Augustus 1575) van de erfgenamen van Gerrit Coninck.

[3]) De identificatie is waarschijnlijk, maar niet bewijsbaar; er is m.i. echter niets tegen, om bij de enkele gegevens die wij hebben, aan te nemen dat Barent bouckebinder en Baernt Henricxs. een en dezelfde zijn.

Van Baernt is verder ook slechts heel weinig bekend. Hij komt nog éénmaal voor: hij bindt in 1561 de thesauriersrekening en levert liassen aan het stadsbestuur.

DIONYS HUYBRECHSZ., WERKZAAM 1552–1557 [1])

De tweede Haarlemse boekverkoper die in conflict komt met de strenge plakkaten, is Dionys Huybrechsz., achttien jaren later dan Symon Claesz. Ditmaal gaat het niet om een overtreding der drukkersordonnantiën, maar om wat in die dagen een ernstiger vergrijp geoordeeld wordt: afwijkende godsdienstige meningen.

In 1557 treedt de magistraat te Haarlem op tegen de Wederdopers. Ook Dionys behoort tot deze secte, en staat op de zwarte lijst, maar hij vlucht voordat de schout hem kan arresteren, en weet zich in veiligheid te stellen [2]). Zijn vrouw, Marytgen Servaes, wordt echter gevangen genomen met enkele andere geloofsgenoten, en zij moet bekennen dat Dionys hun kind, dat stierf toen het ruim een jaar oud was, niet heeft laten dopen. Clement Dircksz., een der gevangenen, voegt daaraan toe, dat Dionys hun geheime vergaderingen bezocht en in de Bijbel gelezen heeft — redenen te over om de voortvluchtige te veroordelen. De rechters verbannen hem uit Haarlem, Kennemerland en Rijnland, op straffe van volgens de plakkaten berecht te worden, en verklaren zijn goederen verbeurd. De verkoop dezer goederen echter blijkt zelfs niet voldoende op te leveren voor het afbetalen der schulden en de schout heeft „nyet dan onckosten gheleden".

Van Dionys is dit het laatste, dat wij horen. De beide Wederdopers, die niet gevlucht zijn, of niet hebben kunnen vluchten, Joriaen Symonsz. en Clement Dircksz., zijn op de 26e April 1557 op het Sant de marteldood gestorven [3]). Hun namen hebben door de martelaarsboeken een grote bekendheid verworven. Joriaen's „Testament" en „Vermaen-briefkens" zijn opgenomen in

---

[1]) Zie Bijlagen nr. 96–102.

[2]) Over het verlangen naar het martelaarschap, dat zovele andere Doopsgezinden bezielde, zie men Kühler I, blz. 251–260.

[3]) *Bloedig tooneel* II, blz. 178[1]. Dat met hun lotgenote Mary Joris Marytgen Servaes bedoeld is, acht ik — met de schrijvers der *Bibliographie des martyrologes protestants* (nrs. 397 en 705) — zeer waarschijnlijk. In de schoutsrekeningen is van een „Mary Joris" geen sprake.

het *Offer des Heeren* [1]), zijn lied „Hoort doch nu al te samen / Die te Haerlem binnen woont" in verschillende Doopsgezinde liedboeken [2]). Ook zijn er verschillende liederen op hun dood gemaakt, en Van Braght geeft een uitvoerig verslag van hun terechtstelling [3]). Eigenaardig is daarbij, wat hij van de ketterse boeken vertelt, die de justitie bij deze gelegenheid in beslag heeft genomen: „... maer als sy nu haer tyranny met wurgen en branden voleyndigt hadden / hebben sy (tot demping van dese hare leeringen) ook hare boeken gemeent te verbranden (want soo ons van de ouden berecht is / soo ging Joriaen Symonsz. met boekverkoopen om:) maer als men de brand in de boeken begon te merken / is' er sulken oploop onder het volk ontstaen / dat de Heeren het alle verliepen / en toen ging men de boeken onder de menigte werpen / die met groot verlangen daer na gegrepen hebben. Alsoo dat door de schicking Gods / in plaetse daer men de waerheyd socht te dempen / door 't lesen van sulken menigte deser boeken / de selve te meer verbreyd is" [4]).

Dit bericht, dat Joriaen Symonsz. „met boekverkoopen om(ging)", heeft Van Braght wellicht ontleend aan het vonnis dat tegen Joriaen en Clement werd uitgesproken, en waarin wij lezen dat „Joriaen Symonsz. van Hallmen uyt Vriesland, en Clement Derksz. van Haerlem, beyde Wevers, . . . geconfesseert en beleden hebben herdoopt te wesen, . . . hebben mede vervordert de voorschreve Joriaen te verkoopen ende te distribueren diversche valsche boeken, en Clement die te lesen en leeren . . ." [5]). In de schoutsrekeningen echter ontbreekt elke aanwijzing hieromtrent, en wordt Joriaen alleen linnenwever genoemd. De schrijvers der *Bibliographie des martyrologes protestants* hebben, dunkt mij, gelijk, wanneer zij hier verwarring met Dionys de boekverkoper aannemen [6]). Wel komt Cramer in zijn uitgave van het *Offer des Heeren* hiertegen op, omdat van het verbranden der boeken ook sprake is in het lied op de dood dezer martelaren „cortelijck" na het gebeurde gedicht [7]). De *Biblio-*

[1]) Editie Cramer, blz. 257–265. Ook in *Bloedig tooneel* II, blz. 179^{2}–183^{1}.
[2]) *Offer des Heeren*, blz. 257, noot 1.
[3]) *Bloedig tooneel* II, blz. 178^{1}–179^{2}. Zie voor de liederen de *Bibliographie des martyrologes protestants*, nrs. 181 en 705, en *Offer des Heeren*, blz. 257, noot 1.
[4]) *Bloedig tooneel* II, blz. 179.
[5]) *Ibid.*, blz. 183.
[6]) *Aldaar*, nr. 705.
[7]) *Aldaar*, blz. 257, noot 1.

graphie geeft echter m.i. geen kritiek op dit bericht, maar op Van Braghts voorstelling dat Joriaen boekverkoper zou zijn geweest, en dit wordt ook in bovengenoemd lied niet vermeld.

Marytgen, wier moed door Joriaen in een zijner brieven is geprezen [1]), wordt niet tegelijk met hem en Clement ter dood gebracht, omdat zij zwanger is en in de gevangenis de geboorte van haar kind moet afwachten. Zij ontkomt de marteldood, doordat zij in het kraambed sterft [2]). Zij wordt in de duinen in ongewijde grond begraven, en de magistraat betaalt aan Floertgen, de vrouw die een tijdlang op het kindje past, enkele stuivers uit.

Wat nu de gegevens over Dionys betreft vòòr het voor hem en zijn gezin zo rampspoedige jaar 1557, deze zijn zeer gering in aantal. Dionys had tegelijk met Jaspar Symonsz. — op 21 Maart 1552 — toestemming gekregen tot het verkopen van goedkope boekjes, die „geapprobeert ende gepermitteert" waren, en evenals deze had hij een zaak in een der minder belangrijke straten van Haarlem. Hij woonde in 1553 zeer waarschijnlijk op de Oude Gracht tussen de „cleyne Houtbrugge" en de „grote Houtbrugge", in 1555 in het kwartier aan de overzijde van het Spaarne, stellig een achteruitgang vergeleken bij zijn vorige woonplaats. Van zijn werkzaamheid als boekverkoper is ons geen enkel gegeven overgeleverd; het voornaamste dat wij van hem weten zijn trieste bijzonderheden van armoede en vervolging.

ANDRIES JANSZ. VAN ZUREN, WERKZAAM 1557–1564 [3])

Andries Jansz. van Zuren is een van die boekverkopers die naast hun boekhandel allerlei andere zaken aanpakken. Zowel in de periode, waarin wij gegevens hebben over zijn boek- en papierhandel, als voor en na die tijd, zien wij hem in verschillende stedelijke ambten werkzaam [4]). In 1544 wordt hij aangesteld als roedrager, een post die hij ook in 1561, 1562 en 1567 be-

[1]) „Onse suster Mariken is oock seer wel gemoet, ende heeft haer geloof oock oprecht beleden, ende sy begeert daer ooc by te blijuen, so lange daer adem in haer is, sy is so vroom ende wel gemoet, dat sy ons allen vermaect ende verblijt". (*Offer des Heeren*, blz. 263; *Bloedig tooneel* II, blz. 182[1]).

[2]) *Offer des Heeren*, blz. 590.

[3]) Zie Bijlagen nr. 103–122a.

[4]) Vgl. Geryt Coninck, blz. 23, en Hendrick Dircksz., blz. 140-141.

kleedt [1]); in 1561 is zijn broer Thomas borg voor hem, terwijl in 1544 zijn vader dit geweest is. In 1563 wordt hij portier van de Kruispoort, in 1567 is hij koster van het Heilige Kerstmisgilde, terwijl hij in 1571 van de kerkmeesters der Sint Bavokerk de „visbancken" huurt, en in 1572 een bod doet bij het verpachten van de „visscherijexchys".

Midden tussen deze werkzaamheden valt zijn boekverkoperschap. Op 14 Augustus 1557 verkrijgt hij de aanbevelingsbrieven van de Haarlemse regering, op 13 September de toestemming van het Hof om boeken te verkopen. Dit echter is het enige gegeven, waardoor wij weten dat hij een boekhandel gedreven heeft. Wel vinden wij dat hij in 1558 papier aan de stad levert, en stedelijke registers inbindt in 1564, terwijl in 1559 en 1560 zijn broer Thomas van Zuren papier aan de stad verkoopt. Daar er evenwel verder van werkzaamheden op dit gebied door Thomas niets is te vinden, lijkt het mij aannemelijk dat deze niet zelfstandig handel drijft, maar deelgenoot is in Andries' zaak, of ditmaal hem vertegenwoordigt.

In materiëel opzicht heeft Andries het niet zo ver gebracht als zijn broer, de drukker Jan van Zuren, en anderen zijner familieleden [2]). Wel blijkt in 1572 dat hij een huis in de Achtercamp bezit — hij verkoopt deze woning dan —, maar zowel in 1553 en 1555 als in 1561 bewoont hij een huis dat hij zeer waarschijnlijk van Jan van Zuren huurt, respectievelijk in de Coninckstraet, en in de Smeestraet vlak bij diens drukkerij [3]). Arm is hij overigens niet: in 1573 is er — tijdens of na het beleg — voor 32 pond aan linnen bij hem weggehaald en in 1586 krijgt Jan van Zuren ruim 40 pond, tweederde gedeelte van een som geld, door Andries voorgeschoten aan het stadsbestuur, toen dit na het beleg geld nodig had.

Andries zelf is dan reeds enkele jaren dood: in 1582 verkoopt zijn weduwe, Kathryn Jansdochter [4]), een kamer in de Cornelissteeg.

---

[1]) In die jaren krijgt hij, evenals de andere roedragers, 4 pond en 10 schellingen voor zijn tabbaard („Andere uuijtgheven van der stede cledinge voor die van de gerechte ende dienaers der voors. stede", resp. in *Thesauriersrekeningen* 1543/4, f. 30b; 1560/1, f. 20b; 1561/2, f. 18a; 1567, f. 19b).

[2]) Zie over hen hfst. III.

[3]) Het derde huis na het zijne is „thouckhuys van de schoelstege" (*Quohier van de rode penning* 1561, f. 39a).

[4]) Andries was in 1553 reeds met haar getrouwd: zie bijl. 105.

HOOFDSTUK III

JAN VAN ZUREN, 1517–1591, WERKZAAM 1561–1564 [1])

Jurist, lid van de Haarlemse vroedschap, tweeëntwintig maal schepen, zesmaal burgemeester, schrijver van vele boeken, „treffelijk wiskonstenaar" — dat alles is de man die, nadat Bellaert's bedrijf heeft opgehouden te bestaan, aan Haarlem voor het eerst weer een belangrijke uitgeverij-drukkerij geeft.

Jan van Zuren (de naam wordt ook Zuyeren, Suren, enz. geschreven) of Johannes Zurenus is de zoon van Jan Gerytsz. van Zuren en stamt uit een oud Haarlems geslacht [2]). Jan Gerytsz. ging zijn zoon voor in het bekleden van velerlei stedelijke ambten: herhaaldelijk was hij schepen en burgemeester, op verschillende tijden weesmeester, exuemeester, pachter van de wijnaccijns [3]). Onder het behartigen van de stedelijke aangelegenheden wenste hij echter zijn eigen belangen niet te laten lijden: in September 1525 weigerde hij het tresorierschap te aanvaarden wegens het aantal kinderen, waarvoor hij de kost moest verdienen [4]), en in 1546 eiste hij vergoeding voor zijn administratieve bemoeiingen in zake de bouw van het blokhuis aan de Zijlpoort, waar hij het

---

[1]) Zie Bijlagen nr. 124–203; Drukken nr. 3–12. Over Jan van Zuren is geschreven door B. Becker, *Iets over Ian van Zuren, zijn drukkerij en zijn „medeghesellen"* in *Het Boek* 12 (1923), blz. 313–317. De tekst van dit opstel is (zonder de noten) ook verschenen in de *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem, 1923. Verschillende van de hierna volgende gegevens heb ik aan prof. dr. B. Becker te danken, terwijl ook Jhr. mr. dr. E. A. van Beresteyn mij er enige verschafte.

[2]) Volgens de familiepapieren, in het bezit van Jhr. mr. dr. E. A. van Beresteyn voerde dit geslacht als wapen „in zilver een beurtelings gekanteelde zwarte balk", en was dat van Jan van Zuren, blijkens de zegels, „met een sterretje in de rechterbovenhoek gebroken".

[3]) Zie het *Naam-register* onder de verschillende hoofden en de thesauriersrekeningen met hun aanhangselen zoals rekeningen van de exuemeesters en de pachters der accijnzen. Het *Naam-register* is niet geheel betrouwbaar, met name stelt het de ambten nu en dan een jaar te vroeg of te laat.

[4]) *Thesauriersrekeningen* 1525–1526, f. 38b en 2de schutblad.

daar aangevoerde materiaal betaalde en de arbeiders hun loon uitkeerde [1]).

Behalve deze Jan Gerytsz., die op 24 December 1546 overleed, kennen wij van zijn generatie Willem, in 1535 en 1536 vinder van de Cloveniersdoelen en van 1538 tot 1541 regent van het Sint-Elisabethsgasthuis [2]). Hij was getrouwd met Maritje Dirksdochter (gest. in 1539) [3]) en stierf 14 Januari 1546 zonder kinderen achter te laten; zijn bezittingen liet hij na aan de kinderen van Jan Gerytsz. en van Sophia of Fije van Zuren [4]). Vermoedelijk zal dus deze Sophia een zuster van Jan Gerytsz. en van Willem geweest zijn.

Jan Gerytsz. zelf stierf op 24 December 1546, nadat hij zeven jaren weduwnaar geweest was van zijn tweede vrouw Dieuwer Claesdr. [5]). Van de „veelheyt van (zyn) kinderkens" — zes — zijn er dan nog vijf in leven: Gerrijt, Thomas, Jan, Cornelis en Andries [6]). De eerste — mr. Gerrijt — overleed in 1549 [7]), de overige vier hebben de stad gediend in verschillende ambten. Over Andries is reeds eerder in dit boek gehandeld [8]), in welk verband ook een en ander is vermeld over Thomas. Deze laatste is schepen geweest, weesmeester, kerkmeester, exuemeester, regent van het Sint-Elisabethsgasthuis en van het Heilige Geesthuis [9]); verschillende malen pacht hij de accijnzen op bier, koren of wijn [10]). Ook ontmoeten wij hem als reder [11]). Na de dood van de schilder Maerten van Heemskerck trouwde hij met diens weduwe,

---

[1]) *Vroedschapsresoluties* van 26 Mei 1546 (1538–1563, f. 72b).

[2]) Volgens het *Naam-register*, blz. 368 en 434 (toevoeging in hs. in het ex. van het Gemeente-Archief van Haarlem).

[3]) *Rekeningen van het besterfgeld* 1538/9, f. 2a.

[4]) *Ibid.* 1545/6, f. 11b. De erfenis schijnt pas in 1554 geregeld te zijn. Vgl. *Besterfgeld* 1553/4, f. 13a.

[5]) *Ibid.* 1545/6, f. 24a, en 1538/9, f. 3a. Uit het feit dat Dieuwer's goederen aan haar eigen familieleden komen, en niet aan de kinderen Van Zuren, blijkt dat deze niet haar eigen kinderen zijn; zij was dus Jan Gerytsz.' tweede vrouw.

[6]) Erm overleed op 7 October 1542. Zie *Rekeningen van het Besterfgeld* 1541/2, f. 23b. „Hair vier gebroeders" zijn haar erfgenamen. Is een van de vijf bovengenoemden (Andries?) een zoon uit een ander, vroeger huwelijk? Dit is een veronderstelling van Jhr. mr. dr. E. A. van Beresteyn.

[7]) *Ibid.* 1548/9, f. 12a.

[8]) Blz. 27–28.

[9]) *Naam-register* en *Rekeningen van de exue*, passim.

[10]) *Verpachtingen der accijnzen*, passim.

[11]) *Hof van Holland, Civiele sententiën* 1558, nr. 190. Thomas van Zuyeren, Meynaert Gravezoen en Jacob Jansz. Braets, ook uit naam van hun „medereeders van zeecker karveelschip", procederen tegen enige burgers van Amsterdam en iemand uit Danzig.

Marytgen Gerritsdochter [1]), van wie Van Mander ons een niet bepaald prettig portret geeft: „... een oude dochter / begaeft wesende niet met schoonheyt noch wijsheyt / maer met Rijckdom: en soo seer begeerich van ooghen nae ander luyden goet / datse veel dinghen cocht sonder betalen / oft vondt eer het verloren was / tot groot leetwesen van Marten ..." [2]). Thomas zelf behoorde ook tot de vermogende burgers: in 1573 neemt hij deel aan de lening van 150.000 gulden, die rijke ingezetenen bijeenbrengen als deel van de som tot afkoop der plundering na het beleg; in 1574 en 1575 rekent de magistraat hem tot degenen die het meest kapitaalkrachtig zijn in die tijd van grote armoede, en aan wie zij dus vragen kan om bij te springen [3]). Vóór 29 Maart 1579 is hij overleden [4]).

Evenmin als Andries tot hoge ambten geroepen, maar waarschijnlijk meer vermogend dan deze, is Cornelis, een zakenman. Hij levert in 1573 turf aan de stad, is borg voor een Amsterdammer die na het beleg hout koopt van de Haarlemse magistraat, en levert voor de afkoop der plundering hout en linnen [5]). Hij vervult administratieve ambten: int het bier- en molengeld van 1573 tot 1577, is in 1575 helper van de provoost [6]). In 1563 ontmoeten wij hem als vinder van de Cloveniersdoelen [7]). Ook hij behoort tot hen die bijdragen aan de grote lening van 1573, en

[1]) Zie de revocatie van het testament van Maerten van Heemskerck en Marytgen Gerritsdr. (waarbij de inkomsten van enige stukken land bestemd werden voor arme meisjes, die op Van Heemskerck's graf in de Sint Bavo trouwen zouden) op 29 Maart 1579 en Marytgen's op dezelfde dag opgestelde nieuwe testament. Zij wordt hierin genoemd: „weduwe van wylen mr. Marten Jacobss van Eemskerck schilder in zynen leven haeren eerderen ende Thomas van Zueren haeren laesten man" (G.A.H., *Not. Archief* 3; *2de Prot. van not. Van Woerden*, f. 12a, 13a). — Dat Thomas van Zueren na haar dood het land aanvaardde, maar het ook weer moest afstaan, zoals Gonnet mededeelt in zijn artikel *Mr. Maerten van Heemskerck* in *B.B.H.* 21 (1896), blz. 282–303, *aldaar*, blz. 293–294, is dus onjuist. Wel zijn er procedures geweest tussen zijn erven, die meenden dat het land hun toekwam, en de door de donatie begunstigde regenten van het H. Geesthuis, wat uit de stukken de donatie betreffende, blijkt (*Inv.* II, nr. 1611).

[2]) *Schilderboeck*, f. 246b.

[3]) *Inv.* I, nr. 636 (1573); *Burgemeestersresoluties* van 25 Mei 1574 (1538–1589, f. 44b) en 21 October 1575 (*ibid.*, f. 80b). — In 1574 verklaren allen, dat het hun onmogelijk is, aan de stad te lenen, „jae dat meer es dat zij geen maniere en wisten langer hen ende heure familie te susteneren".

[4]) Zie boven, noot 1.

[5]) Turfleverantie: *Thesauriersrekeningen* 1573, f. 69a; borgstelling: *Burgemeestersresoluties* van 4 November 1574 (1538–1589, f. 19b); bijdrage afkoop plundering: *Inv.* I, nr. 685 (*Achterwesen der borgeren*).

[6]) *Verpachtingen der accijnzen*; *Burgemeestersresoluties* van 2 Januari 1574/5 (1538–1589, f. 64b).

[7]) *Naam-register*.

is een van degenen aan wie de stad in 1574 tevergeefs geld te leen vraagt [1]). Zijn vrouw, Katharina Jacobsdochter de Coninck (een zuster van Marie, Maerten van Heemskerck's eerste echtgenote), is in 1581 weduwe [2]).

Tenslotte: Jan. Van hem weten wij het meest, zijn handtekening kennen wij uit de transportregisters en de verslagen van de verpachtingen der stedelijke accijnzen, waarbij hij ambtshalve aanwezig was [3]); zijn portret bezitten wij, door Goltzius gegraveerd. De zeventiende-eeuwse Haarlemse schrijvers weiden graag over hem uit, en dit niet alleen wegens zijn drukkerij en zijn belangstelling voor de kwestie van de uitvinding der boekdrukkunst, die hem tot in alle negentiende- en twintigste-eeuwse verhandelingen een plaats hebben gegeven.

Jan van Zuren is in 1517 geboren [4]); voor de eerste maal vinden wij zijn naam wanneer hij op 28 Augustus 1549 tot schepen wordt benoemd [5]). In datzelfde jaar ontmoeten wij hem ook in de thesauriersrekeningen bij de post losrenten en lijfrenten [6]). Wat hij daarvòòr gedaan heeft? Het enige dat wij weten is, dat hij „in verscheyden scholen ende universiteyten" heeft gestudeerd [7]), en wel in de rechten, zoals Schrevelius ons mededeelt [8]). Welke hogeschool zijn alma mater was, vertelt noch Van Zuren zelf, noch de Haarlemse geschiedschrijver, en nasporingen in de matrikels van verschillende universiteiten hebben het evenmin aan het licht gebracht. Noch in de studentenlijsten van Leuven, Keulen en Rostock, gezochte universiteiten voor de Nederlandse jeugd, noch in die van Bologna en Orleans, centra van rechtsstudie, of van Frankfurt an der Oder, Greifswald, Oxford en Cambridge, en evenmin onder de Nederlandse studen-

---

[1]) Zie blz. 31, noot 3.

[2]) *Thesauriersrekeningen* 1581, f. 48a: „Betaelt Catarina Jacobsdochter wedue wylen Cornelis van Zuyren . . . over . . . innegehouden jaerl. renten . . . lxxij £ xviij sc. iiij d.". Vgl. ook bijl. 175.

[3]) Bijv.: *Verpachtingen der accijnzen* van 1558/9, 1571, 1580; *Transportregisters* 21 September 1570 (1567–1579, f. 78b); *Register van scheeps-, bijl- en custingbrieven* 18 September 1556 (1556–1574, ongepagineerd).

[4]) In 1591 is hij volgens Ampzing 74 jaar oud. Vgl. ook blz. 45 over zijn portret.

[5]) *Vroedschapsresoluties* van 28 Augustus 1549 (1538–1563, f. 98a); *Thesauriersrekeningen* 1548/9, f. 25b („andere uuytgheven van der stede cledingen").

[6]) *Thesauriersrekeningen* 1548/9, f. 144b, 162a, enz. De renten die uitbetaald moesten worden aan Jan Gerytsz. van Zueren of zijn erfgenamen, zijn in 1546/7 en 1547/8 afgegeven op kwitantie van Thomas van Zuyren.

[7]) Zie bijl. 138.

[8]) *Aldaar*, blz. 337 en 338.

ten te Heidelberg en Wittenberg, heb ik hem kunnen ontdekken, terwijl een onderzoek, voor mij ingesteld te Parijs en te Bourges eveneens zonder resultaat is gebleven [1]). Dat aan het woord „verscheyden" enige overdrijving ten grond ligt, is heel goed mogelijk. Een fond van waarheid zal echter niet ontbreken, want Van Zuren's geleerdheid wordt herhaaldelijk geroemd, en men noemt hem „den geleerden en ervaren Zuren, den man / veel wetend, uitstekend door wetenschap en verstand" [2]). Ook zijn schoonzoon, Arnout van Beresteyn, eert hem als zodanig:

> Et poterat doctos inter numerarier unus,
> Ni hauserat ingenium publica cura bonum [3]).

Een kleine aanwijzing is er voor een studietijd te Doornik. Petrus Opmeer studeerde daar nl. — na een verblijf te Leuven — wiskunde bij de kerkmeester van de Onze Lieve Vrouwe kerk, Claude Warin, hetgeen ons bekend is uit zijn biografie, opgesteld door Valerius Andreas en afgedrukt voor in de Nederlandse vertaling van de *Historia martyrum* [4]). Voor Van Zuren's biografie zou deze mededeling van geen belang zijn, ware het niet dat Opmeer blijk geeft een bijzonderheid over de Haarlem-

[1]) In de — over dit tijdvak niet gepubliceerde — matrikels van Leuven (Rijks-Archief Brussel) heb ik Van Zuren's naam niet gevonden van 26 Februari 1530 tot en met 28 Februari 1548. Men zie verder: Herman Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln, 1389 bis 1559*, 2 dln, Bonn, 1892, 1919 (*Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde* VIII); Ad. Hofmeister, *Die Matrikel der Universität Rostock* I, II, VII, Rostock 1889–1922; Ernst Friedländer en Carolus Malagola, *Acta nationis germanicae universitatis Bononiensis*, Berolini, 1887; *Album studiosorum aurelianensium, natio germanica, 1441–1546*, Z. pl. en naam van bewerker, 1877; *Aeltere Universitäts-Matrikeln*, hrsg. von Ernst Friedländer, I: *Universität Frankfurt an der Oder*, II: *Universität Greifswald*, Leipzig 1887, 1893 (*Publikationen aus den Kgl. Preuss. Staatsarchiven*, Bd. 32, 52,); *Register of the University of Oxford* I (1449–1463; 1505–1571), ed. by C. W. Boase, Oxford, 1885; *Alumni Oxonienses* ... 1500–1714 ... by Joseph Foster, I–IV, Oxford a.s.o., 1891–1892; *The Book of matriculations and degrees* ... *University of Cambridge from 1544 to 1659*, compiled by John Venn and J. A. Venn, Cambridge, 1913; J. de Wal, *Nederlanders, studenten te Heidelberg, [1386 tot 1670]* (*Mededeelingen Mij. der Ned. Lett.* 1886, blz. iij-viij, 1–155); J. C. Schultz Jacobi, *Naamlijst van Nederlanders die van 1502 tot 1560 aan de Hoogeschool te Wittenberg zijn ingeschreven* (*Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Lutherse kerk*, uitgeg. door J. C. Schultz Jacobi, I, Rotterdam, 1862, blz. 20–77). — Te Parijs is men nog bezig aan dergelijke onderzoekingen, terwijl te Bourges althans de matrikels veel later (1656) beginnen.

[2]) Aldus de moderne Nederlandse vertaling van Nicolaes van Wassenaer's Griekse verzen (*Harlemias, Het beleg der stad Haarlem in een Grieksch gedicht verhaald*, 1605. Opnieuw uitgeg. en met een inl., Holl. vertaling en toelichtingen voorzien door C. G. van Walsem, Leiden 1930, blz. 64, 65, vs. 1108–1109).

[3]) Zie bijl. 197.

[4]) Opmeer, *Martelaars-Boek* I, blz. 1–6.

mer te weten welke wij bij geen der zeventiende-eeuwse schrijvers, die toch zo trots zijn op hun geleerde stadgenoten, aantreffen. Hij qualificeert Van Zuren namelijk in de biografie welke hij wijdt aan Quirinus Talesius, als een „treffelijk wiskonstenaar" [1]). Het is dus mogelijk dat Opmeer en Van Zuren studiegenoten geweest zijn. Wel was eerstgenoemde iets jonger — hij werd geboren in 1526 — maar zijn studietijd was reeds in 1546 of 1547 ten einde [2]). Het „wiskonstenaar"-schap wordt ons bevestigd door een kleine gebeurtenis in 1577: Jan van Zuren biedt dan aan „mathematice ... (te) doceren" aan de jonge Leidse hogeschool, een aanbod, waarop men niet schijnt te zijn ingegaan.

Na 1549 komt Van Zuren's naam geregeld voor in de vroedschapsresoluties bij de opgave van de ter vergadering aanwezige personen als schepen of vroedschap, en in 1561/2, 1562/3, 1567/8, 1568/9, 1569/70, 1573/4 als burgemeester. Daarnaast fungeert hij nog als wees- en kerkmeester [3]).

Herhaaldelijk is hij op reis ter behartiging van de stadszaken. Voor de eerste maal in 1555, als hij naar Brussel gaat om het antwoord van de Haarlemse magistraat te brengen op het verzoek om een bede; dan in 1558, wanneer de dagvaart te Brussel gehouden wordt, daarna bijna jaarlijks naar Brussel, Antwerpen, 's-Gravenhage of een andere plaats in de Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden, tot in 1590 [4]). O.a. wordt hij afgevaardigd naar de vergaderingen die in 1584 te Delft gehouden worden om orde op 's lands zaken te stellen na de dood van Willem van Oranje [5]). Dikwijls wordt hij uitgezonden voor waterschapszaken: hij heeft besprekingen met de Ingelanden van Rijnland, met de Staten (over de sluis bij Spaarndam en de bedijking van de Wijkermeer), hij brengt er bezoeken voor aan Egmond, Petten en Alkmaar [6]). Of men zijn juridische kennis nodig had of dat hij ook de expert van

---

[1]) *Aldaar* II, blz. 186. In de oorspronkelijke (Latijnse) editie van 1625: blz. 110.

[2]) Volgens Valerius Andreas trouwde hij, na terugkeer in Holland, op 21-jarige leeftijd (*t.a.p.*, blz. 2).

[3]) *Naam-register.*

[4]) *Vroedschapsresoluties* van 10 Oct. 1555 (1538–1563, f. 169b), 4 Febr. 1557/8 (f. 197b) en de *Thesauriersrekeningen* onder de post „Ander uutgeven van reysen by die van de gerechte, vroescap ende anderen van der voors. stede weegen gedaen".

[5]) *Thesauriersrekeningen* 1584, f. 21b.

[6]) Bijv. Rijnland: *Thesauriersrekeningen* 1563, f. 28a; Spaarndammer sluis: *ibid.* 1581, f. 19a; 1584, f. 25b, 26a; Wijkermeer: *ibid.* 1580, f. 34a, b, 37a, b, 38 a, 44a, 45a; 1587, f. 20a; Egmond enz.: 1566, f. 34a; 1570, f. 44a; 1571, f. 43a, 45a, 53 b, 59b, 63b; enz.

het stadsbestuur was op waterbouwkundig gebied, kunnen wij uit de thesauriersrekeningen niet opmaken. Wel zal zijn rechtskennis nodig geweest zijn in 1558 bij het onderzoek of in de keuren veranderingen aangebracht moeten worden, in 1561 bij het vergelijken van de artikelen van de tiende penning, in 1578 bij een kwestie over huishuur, evenals voor het beslechten van het geschil tussen Sebastiaen Craenhals, schout van Haarlem, en het domkapittel van Heilo over de inkomsten van de kloostergoederen in 1575 [1]), en in de eindeloos slepende zaak met de abt van Mariënwaard over het afstaan van het Witteherenklooster [2]).

Ook financiële zaken zijn door hem behartigd: hij is taxateur voor de aanslag in de tiende penning in 1559; hij helpt in 1572 een lijst opmaken van de goederen der gevluchte ballingen, en is auditeur van de rekening van de „Hontsbossche" in 1581 [3]).

Van nog enkele zaken weten wij, dat ze aan Van Zuren zijn toevertrouwd. Wanneer er in 1579 een opvolger moet komen voor de stadsorganist mr. Floris van Adrichem, benoemen Van Zuren en Jan Gael Claesz., als schepenen daartoe door de magistraat gemachtigd, Philips Jansz. van Velsen [4]); in 1582 reist Van Zuren met Nicolaes van der Laen en Gerrit Stuver naar Leiden „omme te vernemen naer een superintendent over de grote schole" [5]). Of men hem in het eerste geval alleen het contract liet opmaken, of ook de muzikale talenten van de te benoemen organist liet keuren? Toen men hem uitkoos om naar Leiden te gaan in zake de benoeming van een nieuwe onderwijzer

---

[1]) Onderzoek der keuren: *Burgemeestersresoluties* van 3 November 1558 (1515–1565, f. 106a); 10e penning: *Vroedschapsresoluties* van 20 Juni 1561 (1538–1563, f. 264b); huishuur: *Thesauriersrekeningen* 1578, f. 50b; zaak-Craenhals: *B.B.H.* 31 (1908), blz. 295–296, in een artikel van C. W. Bruinvis over *Het klooster „De Blinken" te Heilo*, naar gegevens berustende op het Gemeente-Archief van Alkmaar.

[2]) *Thesauriersrekeningen* 1558/9, f. 46a; vgl. A. J. Enschedé, *Aanteekeningen betreffende het Witteheerenklooster, genaamd St. Anthonie's Boomgaard* in *Verslag over de geschiedenis en den eigendom van het Sint Elizabeth's of Groote Gasthuis*, Haarlem, 1860, met vele bijlagen over de jaren 1484 tot 1599.

In de vroedschapsvergadering van 1 Juni 1570 werd besloten het voorstel van Jan van Zuren, naar Rome te gaan om van de Paus hulp te krijgen tegen een lastige abt, te aanvaarden (*Vroedschapsresoluties* 1563–1577, f. 223a). Wegens het sterven van de abt ging de reis echter niet door.

[3]) Tiende penning: *Thesauriersrekeningen* 1558/9, f. 90b, 91a; goederen der ballingen: *ibid.*, 1572, f. 44a; rekening van de Hontsbosch: *ibid.*, 1581, f. 21a.

[4]) *Vroedschapsresoluties* van 17 November 1579 (1579–1582, f. 11a). Volgens de *Thesauriersrekeningen* wordt in 1578 nog salaris uitbetaald aan „mr. Floris" over „drie vierendel jaers".

[5]) *Thesauriersrekeningen* 1582, f. 24a.

aan het gymnasium, zal men dit zeker gedaan hebben uit hoofde van zijn ontwikkeling en zijn belangstelling voor culturele zaken. — Een representatieve taak vervult hij in 1570, wanneer hij met Hendrik van Wamelen, eveneens burgemeester van Haarlem, te Nijmegen aanwezig is om de nieuwe koningin van Spanje, Anna van Oostenrijk, op haar doorreis te verwelkomen [1]).

Zoals wij zagen, heeft Van Zuren al deze ambten bekleed en al deze diensten voor de stad verricht zowel onder de Spaanse regering als nadat Haarlem zich had aangesloten bij de partij van de Pacificatie van Gent. In 1572 is hij schepen en als zodanig aanwezig op de vroedschapsvergadering van 3 December, waarin besloten wordt afgezanten naar Don Frederik, toen te Amsterdam, te zenden om over de onderwerping te onderhandelen [2]). Wanneer dan ook Marnix de wet komt verzetten, behoort hij tot degenen, die enige dagen in hun huis worden vastgehouden [3]). Bij de besprekingen omtrent de overgave der stad speelt hij een belangrijke rol, getuige de verklaringen die voor de notarissen Jan van Waert en Michiel van Woerden afgelegd worden: hij is lid van de commissie die naar het leger van Don Frederik wordt gezonden, en gedaan krijgt dat de afkoopsom van de plundering verlaagd wordt van 300.000 tot 240.000 gulden (waar de waarde van al wat men „onder de soldaten van die van Haerlem soude bevinden", nog van mocht worden afgetrokken), en hij behoort tot de kleine groep die de definitieve voorwaarden van Don Frederik tenslotte aanvaardt [4]).

Na het beleg wordt Van Zuren burgemeester, in welke functie hij in 1573 naar Alva, die te Amsterdam verblijft, reist, om vermindering van de bezetting te vragen wegens de grote ellende in de deerlijk verarmde stad [5]). Zijn koningsgezinde houding

---

[1]) *Thesauriersrekeningen* 1570, f. 49a.

[2]) Bor I, bk. 6, blz. 420²–421¹.

[3]) *Ibid.*, blz. 422²: „en sijn eenige van den ouden wet (die in de reise om aen Don Frederico te trecken geconsenteert hadden) in hare huisen bewaert". Opmeer, *Martelaars-Boek* II, blz. 186, geeft enige namen: Pieter Kies, Rosenveld, Talesius, Surenius, Johannes Tinctor; Schrevelius (blz. 89) eveneens.

[4]) Zie in het Haarlemse Gemeente-Archief de stukken over het beleg: *Inv.* I, nr. 636, 638, 641, 643, 644, 649, 656, enz. enz. De bovenbedoelde verklaringen vindt men in nr. 641; eveneens in het *1e protocol van notaris Van Woerden* (*Not. Archief* 3), f. 8b–10b. Verschillende acten zijn uitgegeven door J. van de Capelle, *Belangrijke stukken voor geschied- en oudheidkunde; zijnde bijlagen en aanteekeningen betrekkelijk het beleg en de verdediging van Haarlem in 1572–1573*, Schoonhoven, 1844.

[5]) *Thesauriersrekeningen* 1573, f. 34a.

wijzigt zich echter in de volgende jaren. Onder de „Namen van XLVI. Burgeren van Haerlem den Prinze van Oranjen ende Vrijheyd van 't Vaderland onder het Spaensche jock toegedaen", door Ampzing opgesomd [1]), vinden wij ook Van Zuren; wij mogen dus aannemen dat hij van harte heeft meegewerkt om Haarlem de Pacificatie van Gent te doen aanvaarden, hetzij uit politieke overtuiging, hetzij louter uit het oogpunt van het belang en het welvaren der stad. Hij blijft haar regelmatig dienen als vroedschap of schepen, en wanneer in 1583 de Prins — op verzoek van de raad — de magistraatsverkiezing definitief regelt en 32 raden voor het leven benoemt, is ook Van Zuren onder hen [2]).

Voor het laatst zien wij hem ter raadszitting aanwezig op 31 December 1590; op de vergadering van 3 September daaropvolgend „gehouden tot nominatie van eenen vroetschap in plaetse van den afgestorven mr. Jan van Zueren", wordt Dammas Jacobsz. tot zijn opvolger gekozen [3]). Ampzing vermeldt de datum van zijn dood: 10 Mei 1591 [4]).

Van Zuren schijnt dus een van die magistraatspersonen geweest te zijn die, in het begin aarzelend staande tegenover de opstand (niet het minst wegens de daden der Geuzen), zich op den duur aansloten bij Oranje, die nooit zijn gaan behoren tot de drijvers, noch tot de enthousiaste voortrekkers, maar van harte meewerkten toen de zaken eenmaal gevorderd waren, zich neerleggend bij de toestand en zich aanpassend bij wat voor de stad en henzelf de beste oplossing scheen.

Dat hij niet gebroken heeft met de Katholieke godsdienst, blijkt ons door een gebeurtenis in 1581. In April van dit jaar neemt Gerrit van Ravensberghe het initiatief tot een beroep op de Prins van Oranje tegen de Calvinisten die zich in strijd met de satisfactie van 1577 hoe langer hoe meer rechten aanmatigden. „Ende nu" — na een gesprek met Coornhert — „al staende omme naer huys te gaen / viel hy in propooste van de R. Excercitie / segghende: Ick duchte datse ons eer ten laetsten hier (soo nu rontsom gheschiet) sal benomen worden / ende dat hy niet quaadt en dochte om sijn conscientie te voldoene dat hy met andere

---

[1]) *Aldaar*, blz. 288.
[2]) G.A.H., *Inv. hss.*, nr. 8.
[3]) *Vroedschapsresoluties* 1589–1596, resp. f. 95b en 114a.
[4]) *Aldaar*, blz. 104.

Catholijcken aen sijn Excel. souden versoecken maintenue van de selve excercitie". Ravensberghe wendt zich daarom tot Coornhert die als notaris de bekende „Requeste der Catholijcken tot Haerlem" opstelt [1]). Onder hen wier handtekening gevraagd wordt, is Jan van Zuren, die echter weigert, niet uit godsdienstige overtuiging, maar aanvoerende „voor excuis / dat hy wesende in de Magistraet niet goed vond die te tekenen" [2]).

In overeenstemming hiermee is het feit, dat wij Van Zuren in 1573 en 1580 aantreffen als „waerlyck voocht" van het Begijnhof, evenals het ontbreken van de naam Van Zuren in de lidmatenboeken der Nederlands Hervormde kerk, totdat op 13 Juni 1605 een zekere „Mariken Jans van Zuyren, woont op tbagynhoff" zich aansluit bij de Gereformeerden [3]). Na 1578 is dan ook geen der Van Zurens meer kerkmeester [4]).

Van Zuren stelt echter stellig belang in moderne godsdienstige stromingen. Twee voorbeelden daarvan zijn er. Het eerste deelt Pieter Bor ons mee in zijn historiewerk [5]). — In 1578 trekt de medicus-philosoof Justus Velsius Haganus die zich in Duitsland reeds veel met theologische vragen had bezig gehouden [6]), in Hol-

---

[1]) Afgedrukt met bijbehorende stukken: W.W.C. I, f. 545a–550b; zie ook Bor II, bk. 16, blz. 254[1]–258[2]; Ampzing, blz. 470–482. Het citaat: W.W.C. I, f. 546b[2]–547a[1].

[2]) Bor, *t.a.p.*, blz. 254[1]. Ook Coornhert zelf en Gerard Stuver weigeren te tekenen. Zie Bor, *t.a.p.*, blz. 254[1], 257, 258; W.W.C. I, f. 550a[2]–550b, 547a[1]; Ampzing, blz. 471, 480–482.

[3]) Is Mariken een dochter van mr. Jan? Dit is wel mogelijk, daar mij een andere Jan van Zuren niet bekend is. Zij moet dan echter reeds eerder uit de gunst geweest zijn bij haar familieleden: zie de acten waarin de dochters van Jan van Zuren genoemd worden, op blz. 41, noot 3. Mariken is hier niet bij.

[4]) *Naam-register.* — Ook een schoonzoon, Arnout van Beresteyn, is Katholiek. Op 2 Mei 1597 wordt hij door de Haarlemse schout vervolgd, omdat hij in zijn woning — het huis van Jan van Zuren — samenkomsten heeft gehouden waar „missen ende pausselicke superstitien zyn geexerceert". Zie G.A.H., *Rollen van den Hoofdofficier* 1592–1598, f. 80a; in het corresponderende *Crimineel ofte correctieboeck* (1583–1601, f. 160a) wordt echter gesproken van „zyne huysinge by mr. Jan van Enchuysen bewoont werdende" (diens sententie *t.a.p.*, f. 159a), zodat Van Beresteyn er toen blijkbaar niet zelf woonde. — Vgl. ook het gedicht, door Van Beresteyn aan zijn schoonvader gewijd (bijl. 197), waarin hij spreekt van „haud fictae religionis amor".

[5]) *Aldaar* II, bk. 13, blz. 21[2]–23.

[6]) Zie over hem Christiaan Sepp, *Kerkhistorische studiën*, Leiden, 1885, blz. 91–179, die nagaat wat er over zijn leven en werkzaamheden bekend is, en zijn moeilijk, prikkelbaar en aanmatigend karakter schetst. „Hy was", zegt Ampzing, „in dese tijd als hy hem voor sodanigen Theologus ende van God gesonden Dienaer Gods uyt gaf een geheel oud man / so dat enige meenden / dat hy door te veel studerens in sijn ouderdom / in sijn verstand ende sinnen gekrenkt was: andere hielden daer seer veel van / maer het beroemen van het doen sijnder myrakelen / daer niet van en quam / benam hem alle sijne aensienlickheyd / ende kreeg weynig aenhangs / die nochtans scheen dat hy sochte" (blz. 459).

land de steden langs, bewerende door God gezonden te zijn om de mensen tegen het eeuwig verderf te waarschuwen, en er zich op beroemend, wonderen te kunnen doen. Na een verblijf te Leiden, waar hij eerst grote toeloop heeft, maar daarna door de magistraat uit de stad wordt gezet, houdt hij zich een tijdlang te Haarlem op — hij tracht hier tevergeefs de oude Gerrit van Ravensberghe te genezen van zijn blindheid — en bij deze gelegenheid vindt hij gastvrijheid bij Jan van Zuren.

Het tweede voorbeeld van belangstelling voor andere levensgidsen dan de Katholieke kerk en haar dienaren is bekend gemaakt door Prof. Becker in zijn *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van Dirck Volckertszoon Coornhert*. Brief nr. 21 daarvan [1]) — jammer genoeg ongedateerd — is gericht aan een „domine consul" die in „mathematische boecken" de „sterrekonst" zoekt. Coornhert richt zich hierin dus tot een burgemeester, en Becker's veronderstelling dat dit Van Zuren is, die wij immers kennen als een „treffelijk wiskonstenaar" [2]), vindt bevestiging in de voorrede die laatstgenoemde schreef voor *De zeevaert ende onderwijsinge der gantscher Oostersche ende Westersche Zee-vaerwater* van zijn stadgenoot, stuurman Adriaen Gerritsz. (Amsterdam, Cornelis Claesz., 1588). Hierin gedenkt hij hun gemeenschappelijke belangstelling voor de sterrekunde „als die met zijn persoon ouer langhe Iaren seer ouer groote vruntschap, conuersatie ende handelinge (Astronomie aengaende als hy by huys was) ghehadt hebbe" [3]). Wat nu de brief van Coornhert betreft, de schrijver wil van enkele boeken, die Van Zuren hem geleend heeft, niets weten, en stuurt ze hem terug met enkele vrij scherpe woorden: „Ic heb oock noyt bestaen u myne opiniën vroet te maken, maer ooc niet konnen toestemmen u wonderlycke absurden. Is u dat leedt, wat can icx beteren? Dus doet wel, hout u rust ende laet mij in rusten. Wandelt ghy — lustet u — by den sterre in den hemel, ick dencke metten leijtsterre Christo in my opter aerden te wandelen. Licht mij die niet genoech om my selve te kennen — ick weet anders — dan zoude ic mogen by U.E. ende desselfs mathematische boecken de ster-

[1]) *Aldaar*, blz. 230.

[2]) Zie blz. 34.

[3]) Het enig bekende ex. is in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. C. P. Burger Jr. wijdde er in *Het Boek* 2 een artikel aan: *Oude Hollandsche zeevaart-uitgaven: „De zeevaert", van Adriaen Gerritsz.*

rekonst soecken. Die behoeve ic nu noch niet, Godt danck".

Wat uit de bovengenoemde brief over de verhouding tussen Coornhert en Van Zuren blijkt, is een der weinige gegevens die wij hierover bezitten. Dezelfde brief spreekt van „oude jonst", die er tussen hen bestaat, maar toont ook dat er aan hun verhouding op dat ogenblik wel iets ontbreekt: „U.E. zendt my d'eene onvriendelycke brief op d'ander, daerinne gy mij beschuldicht van zaken, waeraf ic mij onschuldich wete. Maer ick weet dat voorzeker, dat u quaet aanseggen noch al veel minder is dan myn joncheijt is geweest voor Gode, niettegenstaende myn wandel altyt voor den menschen onberispelyck is gebleken". Van Zuren is blijkbaar de aanvallende partij. Geen wonder dat van de „oude jonst" weinig of niets is te merken in het werk van Coornhert. Geen enkel zijner boeken heeft hij aan Van Zuren opgedragen. Wel veronderstelt Prof. Becker, dat Coornhert Jan van Zuren sprekend inleidt in zijn samenspraak tussen de „Astrologus A" en de „Rentier B" over de kwestie „Of Toornigheydt den Toornigen zy aengeboren", de twaalfde der *Verscheyden T'samen-spraken* [1]). Naar aanleiding van een driftige boze boer die zijn knecht slaat, merkt A op: „Hy en machs niet beteren... Die Landtman is toornigh van natueren / nadien nu natuere gaet boven die Leere / wie mach sijn aenghebooren natuere verwinnen? 'Tis wonder wat onvermijdelijcker werckinghe ende kracht die influentie der sterren hebben inder menschen lichamen". B. bestrijdt dit door zijn opvatting dat niets en niemand van het geschapene van nature zondig is, en de „astrologus" belooft ten slotte de woorden van zijn tegenstander nog eens goed te zullen overwegen.

Tweemaal nog zien wij Van Zuren en Coornhert in contact met elkaar. De eerste keer op een samenkomst, 6 Februari 1579 ten huize van Nicolaes van der Laen gehouden, waar Coornhert disputeert met de Haarlemse predikanten [2]). Van der Laen heeft Coornhert uitgenodigd om nader in te gaan op de vraag naar de waarheden, in de catechismus vervat, waarop laatstgenoemde verzocht heeft liever eerst „mondtlijck hier af te confereren".

---

[1]) W.W.C. I, f. 446b[2]–448a[1].

[2]) Het verslag van het daar besprokene is in 1610 uitgegeven door Jasper Tournay te Gouda onder de titel: *Van de erfzonde. Disputatie tusschen de predicanten tot Haarlem ende D. V. Coornhert* (Beschreven: *B.B.*: C 55).

Daarop stelt Van der Laen een dag vast, waarop te zijnen huize over deze kwestie gesproken kan worden, en hij verzoekt Coornhert als toehoorder Gerrit Stuver mee te nemen, „ende noch eenen"; de predikanten zullen ook zorgen voor een getuige. Terwijl nu de laatsten Thomas Thomasz. kiezen (magistraatslid, en tekenaar van de bekende kaart van Haarlem na de brand van 1576), vraagt Coornhert Jan van Zuren hem te vergezellen, en deze neemt dit aan — een bewijs zowel van Coornhert's vertrouwen in zijn persoon en oordeel, als van Van Zuren's belangstelling voor godsdienstige vraagstukken. „I. Zurenus" en „Mr. Gerrit Stuver" ondertekenen dan ook op verzoek van Coornhert het verslag: een aanwijzing dat zij inderdaad vertrouwenspersonen zijn.

De tweede maal zien wij hen weer bij een dergelijke gelegenheid in aanraking met elkaar, nl. bij het twistgesprek tussen Coornhert en de Leidse hoogleraar Adriaan Saravia over eerstgenoemde's *Proeve van de Heydelberghsche Catechismo* (Z.p. en n.v. dr., 1582). Nu echter is Van Zuren de officiële vertegenwoordiger van de Haarlemse magistraat [1]).

Iets aan de weet te komen over Van Zuren's verhouding tot andere personen van zijn tijd is niet gemakkelijk. In de eerste plaats denken wij aan de inwoners van zijn vaderstad, en het meest voor de hand ligt het dan uit te gaan van zijn gezin. Van Zuren was getrouwd met Claesge Claesdochter Maertens, een kleindochter van de Leidse burgemeester Maerten Pietersz. [2]); zij hadden vijf, misschien zes dochters: Aeff, Cornelia, Dieuwer, Belie, en Emerentia, mogelijk hoorde ook de straks genoemde Mariken er bij. Aeff trouwde met Adriaen van Teylingen, Cornelia met Dirck Spycker, Emerentia met Arnout van Beresteyn [3]), alle drie leden van bekende Haarlemse families, wier

---

[1]) *Thesauriersrekeningen* 1583, f. 26b, 27a. Een verslag van het dispuut: W.W.C. III, f. 436a[1]–464b[2]. Vgl. ook Becker, *Bronnen Coornhert*, blz. 86–90.

[2]) *Civiele sententies Hof van Holland* 1640, nr. 105 (A.R.A.).

[3]) In het testament van Dieuwer, opgemaakt door notaris Adr. Willems op 15 Mei 1587 (*5e protocol van not. Willems, Not. Archief* 33, f. 80a) worden genoemd haar zusters Cornelia en Ermgaert en „haeren oudsten overleden zusters dochtere genaempt Aefgen Adriaensdr. van Teylingen". Bij de losrenten, genoemd in de papieren van de *Rekenkamer Holland B, Kennemerland* 1594, f. 191a (A.R.A.) wordt er een vermeld, uitgekeerd aan „Mr. Dirck Spycker als man ende voocht van Cornelia van Zuyren". *Ibid.*, 1578, f. 103a komen voor „Cornelia, Emerentiana ende Dieuwertgen van Zuyren als erffgenaemen van Belytgen van Zuyren, in haer leven baghyn upten grooten hoff".

namen wij telkens onder die der magistraatspersonen aantreffen [1]).

Oorspronkelijk had Van Zuren, evenals zijn vader in 1525, er wel eens over geklaagd, dat het moeilijk was voor zoveel monden de kost te verdienen. Dit was in 1565: hij was als schepen herkozen, maar protesteerde tegen de herbenoeming, omdat deze niet bevorderlijk zou zijn voor de goede gang van zijn huiselijke zaken. Liever zou hij „in rusten" blijven, „te meer gemerct zyne kinderkens vele ende zyne incomsten nyet over groot waren". Bij deze gelegenheid stelde hij dan ook voor om de schepenen een vergoeding toe te kennen voor hun diensten; en in een vergadering van enkele maanden later wordt, hoewel van presentiegeld geen sprake is, in zoverre tegemoetgekomen aan zijn bezwaren, dat niemand langer dan twee jaren zitting zal behoeven te nemen als schepen, „omme een jaer of meer te rusten ende tot heure huyslycke zaicken te vaceren" [2]).

Waarmee Van Zuren zijn geld verdiende buiten de emolumenten die hij ontving uit hoofde van zijn stedelijke ambten, is niet bekend. Een tijdlang heeft hij een soort internaat: in zijn verzoek om vergoeding voor het schepenambt deelt hij mee, dat hij „zo tot voirderinge van zynen huyse ende nutbaerheyt van de gemeente bestaen hadde kinderen in den kost te ontfangen ende dye te onderwysen". Weer een jaar later (1566) probeert hij het pensionarisschap van de stad te bemachtigen. Cornelis van Alckemade, de vorige pensionaris, is gestorven, en men aarzelt „of men in desen zorchlycken tyden een pensionaris aen zoude nemen dan nyet, ende indien men een aen wilde nemen, of men zoude nemen een poirter dan een vreemde". Nadat de sollicitatie van notaris Jan Muntingh is terzijde gelegd, biedt Jan van Zuren zich aan. Maar hoewel er een stroming is om iemand uit de raad te kiezen, opdat geen vreemde van de geheime aangelegenheden

---

Cornelia sterft tussen 11 en 17 April 1605 (*Begraafboek*, i.d.). Emerentia trouwt te Haarlem 20 Augustus 1581 met Arnout van Beresteyn, die op 23 Januari 1612 aldaar overlijdt; zij hertrouwt met Cornelis Boom en sterft c. 5 October 1624 (*Geboorte- en Trouw-boeck van Cornelis Gijsbregtsz. van Beresteyn*, in *De Navorscher* 1903, blz. 230; *Begraafboek*, i.d. 6–13 Oct. 1624).

[1]) Ook Coornhert ging met velen van hen om. Zo zien wij o.a. — deze bijzonderheid dank ik aan prof. dr. B. Becker — de naam „Bereztein" in de beginletters der strophen van een der liederen van zijn *Lied-boeck* (lied 37: „Begint o ziel een Liedekyn Van een rechtvaardigh oordeel ghoed").

[2]) Vgl. Blok, *Geschiedenis Holl. stad* II, blz. 97–98.

op de hoogte zal komen, schijnt men Van Zuren toch niet de geschikte figuur te vinden. Zelfs wanneer de gekozene, Nicolaes van der Laen, hem als adjunct-pensionaris wenst, houdt men het er liever op, dat hij „int reysen ende andere affairen tot adjunct hebben (zal) dengeenen uuyter wet ofte vroetscappen, die zyne medeburgemeesteren mit hem daertoe zullen nomineren". Jammer genoeg zijn de besluiten niet met redenen omkleed [1]).

Uit verschillende feiten blijkt overigens Van Zuren's welgesteldheid. Hij heeft in het centrum van de stad een aanzienlijk huis, voordien in het bezit van zijn vader: het oude Haarlemse raadhuis, door Ampzing geprezen als:

> Dat treffelijk gebou / dat aen de Smede-straet /
> En op den hoek van 't Sand / of Markt / noch heden staet /
> . . . . . .
> Wel-eer Surenus huys . . . [2])

Ook bezit hij verschillende huizen en erven in de Smeestraet, in de Slickstege en in de buurt van de Wijngaertstraet, en heeft hij land buiten de wallen. Bij de koop en verkoop van huizen zien wij zijn naam herhaaldelijk in de transportregisters. In 1573 neemt ook hij deel aan de grote lening van 150.000 gulden voor het afkopen der plundering, en in de lijsten der losrenten wordt hij telkens genoemd [3]).

Wij willen echter terugkeren tot de vraag in welke kring Van Zuren leefde. Uit de hierboven gebleken voorkeur van Nicolaes van der Laen — een voorkeur die niet overeenstemde met die van de meerderheid van de raad — mogen wij misschien een intiemere dan de collegiale verhouding tussen Van der Laen en Van Zuren afleiden, dwingend is deze gevolgtrekking niet [4]). Met Pieter Jansz. Raet, een zijner compagnons in het drukkersbedrijf, heeft Van Zuren stellig vriendschappelijke relaties onder-

---

[1]) Zie bijl. 153–155. — Is een weerklank van zich-tekort-gedaan-voelen merkbaar in de regels 12–13 van Arnold van Beresteyn's reeds eerder (blz. 33, 38, noot 4) genoemde „de socero suo . . . Carmen"?

[2]) Ampzing, blz. 53. Het huis is nu het verenigingsgebouw der vereniging „Haerlem" (Groote Markt 17).

[3]) Zie de thesauriersrekeningen bij de posten voor lijf- en losrenten.

[4]) Zie over Nicolaes van der Laen: Becker, *Bronnen Coornhert*, vooral blz. 27, noot 1.

houden. Veel is over Raet niet bekend [1]); enkele losse gegevens mogen volgen. Hij is de natuurlijke zoon van Jan Pietersz. Raet [2]) en trouwt met Erm Coenraetsdr. Hasselaer. Van beroep is hij moutmaker („coorncoper" wordt hij genoemd in de *Vroedschapsresolutiën* van 1565 [3])); verder is hij in 1566 vroedschap, in 1571 en 1572 stads „fabrijk" en o.a. gedurende het beleg schepen; in 1563 pacht hij het pondgeld en wordt hij benoemd tot adjunct van de rentmeester van Rijnland [4]). Op 28 December 1572 sneuvelt hij, een der slachtoffers van een in die tijd nog weinig doden eisende vijandelijke aanval met „grof geschut" [5]). Een gedenksteen in de Sint Bavo bewaart de herinnering aan zijn dood [6]).

Ook Willem Adriaensz. [7]), eveneens Van Zuren's medewerker in de drukkerij en, als Raet, moutmaker, sterft omstreeks deze tijd: in 1573 int zijn weduwe enkele losrenten [8]). Hij is echter veel jonger dan Van Zuren — geboren in 1531 [9]) — en wij vinden geen bewijs van nader contact tussen deze beiden, terwijl dit wel het geval is met Van Zuren en Raet: Van Zuren treedt op als voogd voor de kinderen van de laatste (1578, 1580).

Ook Maerten van Heemskerck behoort, zoals wij gezien hebben, tot deze kring. Hij treedt op als peet van Duyfgen, dochter van Cornelis Gijsbregtsz. van Beresteyn [10]), en benoemt Van Zuren en Hendrik van Wamelen tot de uitvoerders van zijn testament, waarvoor hij hun „twee schoone taferelen" belooft [11]). In Van Zuren's jonge jaren heeft hij diens portret geschilderd.

---

[1]) Zie over Raet: Becker, *Bronnen Coornhert*, blz. 9, noot 5. Enkele der gegevens zijn hieraan ontleend: voor deze wordt verder geen bron opgegeven.

[2]) G.A.H., *Archief van het Sint Elisabethsgasthuis, Inv.*, nr. 89 (Procedure van Kerkmeesteren van St. Bavokerk, impetranten, contra Pieter Jansz. Raidt en Dirck Jacobsz. de Vries, gedaagden, omtrent de nalatenschap van Jan Pietersz. Raidt).

[3]) *Naamregister; Vroedschapsresoluties* 1563–1577, f. 53a en 56a.

[4]) Resp. *Thesauriersrekeningen* 1571, f. 26a; 1572, f. 28a; 1563, f. 4b; *Vroedschapsresoluties* 1563–1577, f. 145a.

[5]) Ampzing, blz. 191.

[6]) Allan III, blz. 387–388. — Vgl. over Raet nog blz. 49, 50–51.

[7]) Zie over Willem Adriaensz.: Becker, *Bronnen Coornhert*, blz. 9, noot 4. In 1565 doet Adriaensz. verschillende malen een bod bij de verpachtingen der accijnzen.

[8]) *Thesauriersrekeningen* 1573, f. 146a, 160b.

[9]) Becker, *Bronnen Coornhert, t.a.p.*

[10]) 12 Jan. 1561. Zie *Geboorte- en trouw-boeck van Cornelis Gijsbregtsz. van Beresteyn* in *De Navorscher* 1903, blz. 112. — Arnout of Arent, Van Zuren's latere schoonzoon, is haar broer.

[11]) B. H. Klönne, *Het trouwen op het graf van Martinus van Heemskerck*, in *B.B.H.* 18 (1893), blz. 321–335; *aldaar*, blz. 333.

Dit is ons jammer genoeg alleen bekend door een mededeling van Ampzing, in wiens tijd dit schilderij in het bezit was van Paulus van Beresteyn, een kleinzoon van Jan van Zuren [1]), en door een uit twee disticha bestaand vers van Arnold van Beresteyn bij het gegraveerde portret, dat Goltzius van Van Zuren gemaakt heeft:

> Corporis effigiem expressit quam Goltzius aere,
> Heemskerkus docta pinxit et ante manu.
> Tunc inerat formae florenti gratia maior:
> Plurima nunc faciem ruga senilis arat [2]).

Goltzius vervaardigde dit portret in 1588, toen Van Zuren 71 jaar oud was; in verband met een uit ongeveer 1590 daterende aantekening op een der bewaarde bladen, oordeelt Hirschmann in zijn *Verzeichnis des graphischen Werks von Hendrick Goltzius* het echter waarschijnlijk, dat de gravure van dat jaar dagtekent. Het jaartal 1588 heeft dan betrekking op de portrettekening die aan de gravure moet zijn voorafgegaan [3]); het reeds enige malen genoemde zes en twintigregelige *Carmen* van Arnout van Beresteyn, dat ook van 1588 is, behoort dus hierbij.

Van de rector van het gymnasium, Cornelis Schonaeus, is een vierregelig vers bewaard op een hem geschonken exemplaar van dit portret [4]):

---

[1]) *Aldaar*, blz. 356–357. Niet vermeld door Leon Preibiss in zijn *Martin van Heemskerck*.

[2]) Opgenomen door Ampzing, blz. 105, zonder vermelding van de naam des dichters.

[3]) O. Hirschmann, *t.a.p.*, blz. 104-105, nr. 220. Een kunsthistorische en aesthetische beschouwing van het portret: O. Hirschmann, *Hendrick Goltzius*, blz. 103, 104–105; een reproductie: Tafel XXXVI, Abb. 62. — De mededeling van Ampzing (blz. 356–357): „Ook is by Paulus van Beresteyn het conterfeytsel ofte afbeeldinge van Mr. Jan van Suren, van Heemskerk gedaen, dat Goltzius naderhand in koper heeft gesneden", wordt door Hirschmann — m.i. terecht — aldus becritiseerd: „Diese Überlieferung geht ganz offensichtlich zurück auf eine flüchtige Interpretation der unter dem Stiche stehenden Verse, die dem Geschichtsschreiber wohl als Quelle gedient haben. Hier ist zwar die Rede von einem Porträt Jan van Surens durch Heemskerck, aber einem solchen aus jüngeren Jahren, das nicht die Vorlage für den Stich gewesen ist". Hirschmann kent drie staten van de gravure: 1e zonder bijschrift en wapen; 2e met bijschrift, maar zonder wapen; 3e met bijschrift en wapen. — Het portret wordt ook vermeld door Bodel Nijenhuis, afl. 1, blz. 8; Moes, *Iconographia Batava*, nr. 9406; Muller, *Catalogus van portretten*, nr. 6236, Van Someren III, blz. 703.

[4]) C. Schonaeus, *Epigrammatum liber*, Harlemi, Aeg. Romanni, 1592, blz. 450. Zie Drukken nr. 79.

In Effigiem M. Ioannis Zvreni sibi datam.

Hanc grato Zurene tuam dum lumine specto
Effigiem, et chara notos in imagine vultus:
Sculptorisque manum mecum dum miror, et artem,
Esse tui laetor magnum mihi pignus amoris.

Er zijn meer bewijzen van hun vriendschappelijke omgang. Onder de epigrammata, waarvan er zeer vele zijn opgedragen aan Haarlem's vooraanstaande Katholieken (Quirinus Talesius, Hadrianus Junius, Timan van Wou, commandeur der Sint Jansheren, en zijn opvolger Philippus ab Hogesteyn), vinden wij nog een tweede poëem aan Van Zuren [1]; de dichter roemt er zijn geleerdheid en letterkundige zin:

Ad M. Ioannem Zvrenvm consvlem Harlemensem.

Dum facis Argolica Ciceronem voce loquentem,
Rem litterariam iuvas:
Et Phoebo, Musisque novem, sacraeque Minervae
Praestas opus gratissimum.
Cultaque Cecropiae collaudant scripta Camoenae,
Probantque conatus tuos.
Quare ne pigeat pulchris incumbere coeptis,
Tuisque nos laboribus
Devincire tibi, plausum, laudemque mereri
Zurene vir doctissime.

Van Zuren schijnt dus een Griekse vertaling van een van Cicero's werken geleverd te hebben. Is dit *De Amicitia* geweest? Hieronder zullen wij zien, hoe hij voor deze verhandeling bijzondere belangstelling koesterde [2].

Op dezelfde toon als in het epigram spreekt Schonaeus Van Zuren toe in zijn voorrede voor het *Carminum libellus*, door hem in 1570 achter zijn *Tobaeus* uitgegeven [3]. Hij noemt Van Zuren „vnice studiorum meorum Mecaenas", spreekt hem aan met „doctissime", verzoekt hem zijn (Schonaeus') gedichten wat te beschaven, en weidt met een stortvloed van woorden uit over zijn „politiorum disciplinarum studia" en over zijn grote beschei-

) *T.a.p.*, blz. 459.
2) Blz. 48.
3) Te Antwerpen bij Willem Silvius.

denheid, die op niemand neerziet. Op ons maken deze tiraden de indruk van weinig meer dan lege klanken, waarachter wij tevergeefs zoeken naar reële gegevens. Een zin als „affabilem et comem te semper praebuisti" zegt ons nog het meest over de aangesprokene.

Enigszins een Maecenas-positie heeft Van Zuren ook ingenomen ten opzichte van Adriaen Gerritsz., die wij reeds ontmoet hebben als liefhebber van astronomie [1]). Ondanks Van Zuren's „seer ouer groote vruntschap" klinken zijn woorden wat beschermend, wanneer hij vertelt hoe hij de stuurman „vele ende verscheyden aenvvijsinge (heeft)... ghedaen", al voegt hij er aan toe dat de laatste „stracx ende terstont door zijn experientie ende besochtheyt in dien veel beter verstont ende begreep, dan ick selue alleen vvt de boecken vvijs vvesende" [2]).

Als een van zijn gelijken moet hij daarentegen Adrianus Junius (1511–1575) beschouwd hebben, de Haarlemse rector en stadsmedicus, bekend vooral door zijn *Batavia* en het hierin voorkomende verhaal van de uitvinding der boekdrukkunst — een kwestie die aan de orde is in deze kringen, zoals wij hieronder zullen zien [3]). Voor een der uitgaven van Van Zuren dichtte hij een achtregelig gedichtje [4]).

En buiten Haarlem? Slechts enkele namen kan ik noemen: Opmeer, Van Hout, Bonaventura Vulcanius, Hopperus. De laatste zullen wij bij de voorgeschiedenis van de drukkerij aantreffen; de eerste was misschien, zoals we zagen, een studievriend; contact met Jan van Hout mogen wij aannemen, omdat deze, toen hij in 1590 in Haarlem was, bij Van Zuren logeerde, te wiens huize de magistraat hem „defroyeerde". In Van Hout's *Album amicorum* komt echter geen bijdrage van Van Zuren voor [5]).

Vulcanius tenslotte, de Leidse hoogleraar, is tot 1586 niet persoonlijk bekend met de Haarlemse oud-burgemeester en

---

[1]) Zie blz. 39.

[2]) In de voorrede voor Adr. Gerritsz.' *Zeevaert*. Zie bijl. 196.

[3]) Zie blz. 59–61.

[4]) Zie Drukken nr. 4.

[5]) Zie over Van Hout o.a. J. Prinsen J. Lzn., *De Nederlandsche Renaissancedichter Jan van Hout*, Amsterdam, 1907, en zijn *Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout* in *Tijdschrift v. Ned. taal- en letterk.* 22, blz. 203–239; 23, blz. 193–256; 25, blz. 161–189; 32, blz. 188–209; 35, blz. 289–313 (resp. 1903, '04, '06, '13, '16). Van Hout's *Vrundtbouck* berust tegenwoordig in de Lakenhal te Leiden (*Catalogus* 1924, nr. 3385).

magistraat. Zij hebben echter gemeenschappelijke bekenden en gemeenschappelijke belangstelling blijkens een brief van Vulcanius aan Jan van Zuren van 1586 of iets later. Een zekere Colterman — de Coltermans waren een bekende familie in Haarlem, uit wier midden tal van regeringspersonen zijn voortgesproten; hier is vermoedelijk bedoeld David Colterman, die op 23 December 1584 als student in de letteren wordt ingeschreven [1]) — is beider vriend en een ogenblik tussenpersoon tussen hen. Van Zuren heeft Vulcanius om inlichtingen gevraagd inzake de litteraire nalatenschap van de Franeker professor Petrus Tiara, oud-hoogleraar te Leiden, misschien een oud schoolkameraad [2]). Het kan ook zijn dat Van Zuren speciale belangstelling heeft voor wat Vulcanius noemt „illam versionem Ciceronis de Amicitia", gezien zijn eigen vertaling van een of ander werk van die schrijver in het Grieks [3]), en zijn uitgave van Coornhert's overzettingen. Vulcanius licht, na allerlei plichtplegingen en verontschuldigingen wegens traagheid van antwoorden, Van Zuren in over het lot van Tiara's bibliotheek: de Staten van Friesland zijn andere kopers voor geweest en hebben het grootste deel opgekocht voor de Franeker hoogeschool, terwijl een kist met handschriften — werk van Tiara — bij diens broer berust. Vulcanius spreekt ronduit over de zijns inziens betrekkelijk geringe waarde van deze manuscripten, en eindigt met de hoop uit te spreken de hem zo genegen onbekende eens te ontmoeten [4]).

Over de persoon van Jan van Zuren geeft dit alles geen heel duidelijk getuigenis. Hij moet een actief man geweest zijn, met gevoel voor representatieve waardigheden, en niet als Spieghel afkerig van openbare ambten [5]). Hij had grote belangstelling voor de vraagstukken van zijn tijd, bewoog zich gaarne op veler-

---

[1]) *Album studiosorum academiae Lugduno-Batavae MDLXXV–MDCCLXXV*, kol. 17: „David Colderman Harlemensis".

[2]) Dat Tiara een leerling van het Haarlemse gymnasium is geweest, is bekend uit het *Epitaphium*, door Dominicus Tiara aan zijn broer gewijd, waaruit Vriemoet verschillende bijzonderheden mededeelt (E. L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo* ..., Leovardiae, 1758, blz. 43–48).

[3]) Dat het hier een vertaling zou betreffen door Van Zuren zelf, betwijfel ik, gezien de afwezigheid van elke loftuiting van de zijde van Vulcanius.

[4]) Van Zuren komt niet voor in Vulcanius' *Album amicorum*. Zie Alphonse Roersch, *L'„Album amicorum" de Bonaventure Vulcanius*, in *Revue du seizième siècle* 14 (1927), blz. 61–76. Dit album bevat inscripties uit de jaren 1575–1609.

[5]) Zie over deze kwestie en over Spieghel's spel *Numa ofte Amptsweygheringe* o.a. Albert Verwey, *Hendrick Laurensz. Spieghel*, Groningen, 1919, blz. 53–67.

lei gebied, had oog voor de positie van een patriciër in een periode waarin de stadsbesturen weer machtiger werden. Beschouwen wij daarnaast echter een figuur als Van Hout en de resultaten van diens werk in Leiden, dan moeten we wel toegeven, dat Van Zuren een minder krachtige en minder originele persoonlijkheid is geweest [1]).

Wij komen nu tot dat gedeelte van Jan van Zuren's leven, hetwelk voor ons het meest van belang is: de korte periode waarin hij aan het hoofd staat van een drukkerij.

In 1560 richten vier Haarlemse burgers zich tot de magistraat met een request, waarin zij steun verzoeken voor hun plan, een drukkerij in de stad op te richten. De namen van deze vier mannen zijn het eerst bekend gemaakt door Prof. B. Becker in *Het Boek* van 1923 [2]). Het zijn Jan van Zuren, Dirck Volckertszoon Coornhert, benevens de reeds genoemde Pieter Jansz. Raet en Willem Adriaensz.; zij vragen de vroedschap een renteloos voorschot van 1000 karolusguldens gedurende tien jaar, vrijdom van de accijns op bier en brood, en vrijstelling van alle gildedwang. Het eerste en het laatste wordt hun toegestaan in de vroedschapsvergadering van 16 Augustus 1560, waar Jan van Zuren als schepen aanwezig is; de accijnzen moeten zij echter blijven opbrengen. Enigszins eigenaardig is het, dat wij geen post van uitbetaling der 1000 karolusguldens vinden, evenmin van terugbetaling daarvan bij de opheffing van de drukkerij, hoewel zulks nadrukkelijk geconditionneerd was. De verklaring zal wel liggen in de ietwat rommelige toestand van de administratie der gemeentefinanciën (in die tijd een algemeen verschijnsel), waarbij allerlei posten afzonderlijk behandeld worden, zodat het niet te verwonderen is dat wij een dergelijke verantwoording niet in de gewone rekeningen vinden. Jan van Zuren is er de man niet naar, zich een geldelijk voordeel te laten ontgaan.

De vraag, wie van de vier het initiatief genomen heeft tot de oprichting van de drukkerij, mogen wij misschien beantwoorden met: Coornhert. Deze heeft veel invloed uitgeoefend op de keuze

---

[1]) Vergelijk b.v. Van Hout's zorg voor de Leidse archieven met de handelwijze van Jan van Zuren na het beleg (bijl. 161).

[2]) Zie blz. 29, noot 1.

der uitgaven. Zoals wij straks zullen zien, is hij de auctor intellectualis van tenminste vijf van de tien edities die ons bekend zijn geworden. Van de overige vijf zijn er twee volgens opdracht van buiten gedrukt, zodat er drie overblijven, waarbij de mogelijkheid — niet de waarschijnlijkheid — bestaat, dat de keuze er van buiten Coornhert om geschied is.

Een zinsnede in de opdracht aan de magistraat van het eerste boek dat van de pers kwam, wijst in dezelfde richting. Coornhert zegt hierin: „... mijn medeghesellen ende ick... (zijn) van sinne... gheworden een druckerije op te stellen binnen Haerlem" [1]). Zou hij zich zo wel hebben uitgedrukt, indien het plan was geopperd door een der andere compagnons? En tenslotte kunnen wij voor de opheffing van de zaak na een vierjarig bestaan geen andere reden aannemen dan een verflauwen van Van Zuren's belangstelling, vermoedelijk gepaard aan of veroorzaakt door het feit dat de onderneming financieel geen succes was [2]). Een dergelijke vermindering van belangstelling is eerder denkbaar ten aanzien van een plan, waaraan hij zijn medewerking had geschonken, dan bij een dat geheel van hemzelf was uitgegaan.

Dat latere schrijvers, ook de zeventiende-eeuwers die zijn kinderen of kleinkinderen nog hebben gekend [3]), Van Zuren beschouwen als de initiatiefnemer, is niet verwonderlijk, omdat deze degene is, die naar buiten optreedt. In hem moeten wij de zakelijke leider van het bedrijf zien. Het is zijn naam die steeds op de titelbladen der drukken en in de octrooien en approbaties van zijn uitgaven voorkomt — niet verzeld door die van een der anderen —; hij ook is het, die de nodige stappen doet bij de regering om verlof te krijgen de plannen uit te voeren.

De beide andere compagnons, Raet en Adriaensz., komen later in geen enkel verband met de drukkerij meer voor. Zelfs noemt Coornhert in de opdracht van een der drukken Raet slechts als

---

[1]) Zie Drukken nr. 3.

[2]) De drukkerij bestond nog in 1564, zodat de verkoop van de boomgaard in de Slickstege in 1562 (zie bijl. 149) niet met de opheffing van de drukkerij samenvalt, zoals Prof. Becker meende (*t.a.p.*, blz. 317). Er bestaat dus geen verband tussen koop en verkoop van de boomgaard en begin en einde van het bedrijf. — Wellicht houdt met het laatste echter wel verband, dat Van Zuren juist in 1565 en 1566 pogingen aanwendt om verbetering te brengen in zijn financiële omstandigheden (zie bijl. 153, 156).

[3]) Zie b.v. Ampzing, blz. 104.

vriend, niet als „medeghesel" [1]). Zowel Raet als Adriaensz. hebben blijkbaar aan het nieuwe bedrijf alleen hun naam geleend en hun geld.

Op 14 November 1560 krijgt Jan van Zuren antwoord op zijn verzoek om admissie als boekdrukker en boekverkoper; het Hof van Holland geeft hierop uit naam van Philips II een gunstige beschikking. In de acte waarbij hem de toestemming verleend wordt, vinden wij vermeld, wat hij heeft aangevoerd om zijn geschiktheid voor het nu door hem gekozen vak te bewijzen, alsmede de plannen die hij voor de zaak heeft. Als aanbeveling noemt hij o.a. het feit dat hij gestudeerd heeft. Hij wil werken ten behoeve der „studiose gezellen", en is van plan Latijnse, Griekse en „Duytsche" boeken te drukken. De gewone voorwaarden worden voor de toelating gesteld: eedsaflegging in handen van de president van het Hof, approbatie en octrooi-aanvrage voor elke uitgave. Op 5 Maart 1561 legt Van Zuren de eed af, en op 17 Juli worden de octrooien voor de eerste boeken afgegeven, nadat de pastoor van het Haarlemse begijnhof, Jacob Wij, die ook de latere drukken (op één na wellicht) keurde, zijn imprimatur verleend heeft [2]). De drukkerij — over zijn boekhandel is niets bekend — was dus ondertussen geheel ingericht. Van Zuren had zijn bedrijf gevestigd in zijn eigen huis op het Sant, zoals Ampzing ons mededeelt [3]):

> Van Suren, waerde man / gy sijt ook waerd te eren /
> Een hoofd van onse Stad / een licht van onse Heren /
> Met groot verstand begaefd / die op dijn eyge hand
> Voor dij een druckerij had binnens huys geplant.

Ook had hij reeds getracht recommandaties te verkrijgen. „Scripsit ad me Joannes Surenus, scabinus Harlemensis, homo doctus rogans ut novam suam typographiam quam illic instituit suaque quaedam postulata, quae pensionarius ejus urbis secum allaturus est amplitudini vestrae commendem", schrijft de Friese jurist Joachim Hopperus op 10 Maart 1561 aan zijn vriend Vig-

---

[1]) Drukken nr. 11.

[2]) Jacob Wij was sinds 1560 pastoor van het Haarlemse Begijnhof. In 1578 vluchtte hij naar Keulen, waar hij in 1582 stierf. Zie *B.B.H.* o.a. 10 (1882), blz. 163–164; 38 (1918), blz. 336–337 en 44 (1926), blz. 175.

[3]) *Aldaar*, blz. 104.

lius ab Aytta [1]), en deze schriftelijke aanbeveling zal misschien hebben moeten dienen als voorbereiding voor een mondeling verzoek van Van Zuren zelf bij gelegenheid van Viglius' bezoek aan Haarlem op 4 Juli 1561 [2]).

Door een gelukkig toeval is bekend gebleven, bij wie Jan van Zuren zijn letters gekocht heeft.

In Mei 1566 is de censuur uiterst verbolgen over een klein geschriftje dat juist zonder naam van plaats of drukker van de pers is gekomen: *Vermaninge aen de regeerders ende gemeynte vande vier hooftsteden van Brabant* [3]). De Antwerpse magistraat tracht uit te vinden wie de drukker van dit pamflet is, en probeert daarom aan de weet te komen wie de letter, waarmee het boekje gedrukt is, in zijn bezit heeft. Deze methode van onderzoek blijkt echter niet heel veel resultaten te hebben. De eerste drukker die verhoord wordt is Gillis van Diest [4]), die verklaart „dat hy de letter seer wel kendt ende dat die ghesneden is by sekeren boeckdruckere alhier ghenaempt Amettus oft Amatus Tavernier alias Amy [5]) ende dat deselve letter zeer wel kenbaer is ende oock wyt verspraeyt duerdien den meesten hoop vanden druckers allegader deselve letter syn hebbende, gelyck hy, deponent, oyck deselve tsyne huyse is hebbende, behalvens de dobbel W ende sommighe andere die men lichtelicken soude conn en met andere letteren ghehelpen, meynende oyck wel dat deselve nyet alleene en is binnen deser stadt, maer oyck duer dese g eheele landen verspraeyt, soo dat hy, deponent, gheenssins en soude connen geseggen sekerlick noch oyck uuyt presumptien wie hetselve soude hebben gedruckt ofte doen drucken, noch oyck waer

---

[1]) Zie *Voorlezing over brieven, door Jochem Hoppers aan Wigle Aytta in 1554–1561 geschreven*, door mr. H. W. Tydeman; *met aanteekeningen*, medegedeeld door mr. J. Dirks, in *De vrije Fries* 10 (1865), blz. 152–187, *aldaar*, blz. 160 en 183. Het is mogelijk dat wij in verband met de verschillende jaarstijlen 1562 moeten lezen. Dan z al de brief geen voorbereiding geweest zijn voor een mondeling verzoek, maar wellic ht op een dergelijk onderhoud zijn gevolgd.

[2]) *Thesauriersrekeningen* 1560/1, f. 52a.

[3]) *Antwerpsch Archievenblad* 10, uitgeg. . . . door P. Génard, Antwerpen, z.j., blz. 103, en 311–314, waar het verhoor dat de Antwerpse magistraat afgenomen heeft, geheel is gepubliceerd. — Het stuk wordt vermeld door J. W. van Someren in zijn artikel *Wesenbeke of Marnix?* in *Oud-Holland* 9, blz. 84, noot 1.

[4]) Over hem Olthoff, s.v.; *Liggeren* I, blz. 108, 120.

[5]) Over hem Olthoff, s.v.; Leonard Willems Azn., *Ameet Tavernier en de invo ering der civilité-letter in Zuid-Nederland* in *Tijdschr. v. boek- en bibliotheekwezen* 5; M. Sabbe, *Ameet Tavernier* in *Het Boek* 12, en *Bijdrage tot de bibliographie van Ameet Tavernier* in *De Gulden Passer* 7 en 8.

ofte in wat stede tselve gedruct soude moegen wesen". Wat hij zeker weet, is alleen dat het pamfletje niet bij hem gedrukt is, „duerdien hy daer altyts by is als syn volck is besoingnerende".

Nu wordt Ameet Tavernier verhoord, die bevestigt wat Gillis van Diest reeds heeft medegedeeld: hij is de snijder van de bewuste letter, hij heeft haar dikwijls gegoten, en heeft haar verkocht aan tal van drukkers, aangezien zij reeds meer dan twaalf jaar in de handel is. Enkele der kopers noemt hij met name: Gillis van Diest, Jan de Laet [1]), Jan Grapheus [2]), „ende is hy, deponent, oyck mede een hebbende, seggende ende vercleerende, dat hy deselve letter oyck vercocht heeft aen sekeren drucker tot Haerlem woonende, ghenaempt Jan van Suren [3]), ende dat hy oick mede wel vyff oft ses druckeryen vander selver letteren gesonden heeft naer Francfort, nyet sekerlicx wetende oft hy mede eenighe heeft vercocht aen die van Empden oft nyet".

Hiermee schoten de censoren weinig op, en uit het verloop van de zaak blijkt dat zij op deze wijze niet verder zijn gekomen. Het verslag echter bevat kostbare gegevens over de handel in typographisch materiaal; immers, er zijn slechts weinig drukkers uit deze tijd van wie wij iets weten over de wijze, waarop zij hun inventaris hebben samengesteld.

Trachten wij nu Van Zuren's inventaris te reconstrueren, en enigszins na te gaan hoe hij het materiaal, waarover hij beschikte, gebruikte. Zijn zetkasten hebben letters bevat van drieërlei soort: gothieke, romeinse, cursieve. Wat ons onmiddellijk opvalt is het ontbreken van Griekse letters, hoewel hij in zijn admissie-aanvrage uitdrukkelijk gezegd heeft van plan te zijn Griekse boeken uit te geven. Eveneens ontbreken civilité-typen, ofschoon Ameet Tavernier juist aan deze letter, die hij sinds 1558 sneed [4]), zijn grootste roem te danken heeft. Dat Van Zuren de laatste wel in zijn bezit gehad heeft, maar wij ze niet bij hem aantreffen, doordat het met deze letter gedrukte werk verloren is gegaan, is

---

[1]) Olthoff, s.v.; *Liggeren* I, blz. 183.

[2]) Olthoff, s.v.; *Liggeren* I, blz. 118.

[3]) Spatiëring van schr. — Dat Van Zuren connecties had met Antwerpenaars is niet vreemd: in October 1557 maakte hij een dienstreis naar Brussel, in April 1560 naar Mechelen. Zie *Vroedschapsresoluties* van 4 Februari 1558 (1538–1563, f. 197a) en *Thesauriersrekeningen* 1556/7, f. 55a; *Thesauriersrekeningen* 1559/60, f. 33b.

[4]) Zie L. Willems, *t.a.p.*, en M. Sabbe en M. Audin, *Die Civilité-Schriften des Robert Granjon und die flämischen Drucker des 16. Jahrhunderts*, Wien, 1929.

mogelijk, maar m.i. niet waarschijnlijk. De civilité-letter immers eigent zich uitstekend voor het drukken van bijwerk of van enkele opvallende regels, zodat wij mogen veronderstellen dat wij wel een enkele regel civilité zouden vinden, indien hij een dergelijk alphabet had bezeten.

De drie andere lettersoorten bezit Van Zuren in verschillende grootten, doch respectievelijk van hetzelfde beeld. Hij bezit drie gothieke, vijf romeinse en vijf cursieve typen; van de romeinse is er een (D: 6.5 mm) alleen in bovenkast aanwezig. De grootste formaten vinden wij in titels en opschriften, terwijl de kapitalen van deze typen als initialen gebruikt worden. Uit de letters van middelgrootte wordt de tekst der boekjes meestal gezet, terwijl de kleine cursief (C 64) vooral voor marginalia dienst doet.

De gothieke letter behoort tot de groep, die Haebler [1]) aanduidt met de formule M^{75}, de groep die algemeen gebruikt wordt in de Nederlanden, zoals Pater Kruitwagen in zijn artikel over Henrick de Lettersnider heeft aangetoond [2]), en die naar de ontwerper van de eerste dergelijke letter de Lettersnijder-type wordt genoemd. De andere twee soorten zijn niet zo gemakkelijk te karakteriseren. Haebler's indeling van romeinse typen naar de Qu's [3]) is in deze tijd, bij het weinige Latijn dat te Haarlem gedrukt wordt, niet meer bruikbaar. Men zie daarom de afbeeldingen.

Aan het begin van een hoofdstuk plaatst Van Zuren meestal een kapitaal, waarvan de hoogte enkele regels van het zetsel beslaat; aan het begin van een grotere afdeling een initiaal. Hiervan heeft Van Zuren drie soorten; wanneer er verschillende initialen in één boek gebruikt worden, zijn ze meestal niet alle uit hetzelfde alphabet afkomstig. Ze zijn betrekkelijk klein: 15 × 15, 21 × 21 mm, eenvoudig versierd met ranken of lijnen, en ze vertonen de romeinse lettervorm.

Van Zuren heeft trouwens heel weinig versieringsmateriaal. Behalve één houtsnede voor een boek, waarvoor hij opdracht tot drukken kreeg [4]), vinden wij slechts enkele sluitstukken en één rand; beide soorten versieringen zijn samengesteld uit de kleine

---

[1]) *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, Abt. I, Uebersichtstafel der M-Formen.
[2]) In *Rotterdamsch Jaarboekje* 1919, blz. 3–38, en *De Gulden Passer* 1, blz. 5–44.
[3]) *T.a.p.*, blz. XXV.
[4]) Drukken nr. 10.

gegoten ornamentjes, „bloemen", die wij in deze tijd overal aantreffen, en die in allerlei combinaties gebruikt kunnen worden. Eén sluitstuk slechts is uit een enkel stuk gesneden.

De bladzijden, aldus uit betrekkelijk weinig gevarieerd materiaal samengesteld, maken juist daardoor een rustige, harmonische indruk; de goede indeling van het zetsel valt steeds op. Goed verzorgd is trouwens het werk ook in dit opzicht, dat er weinig drukfouten in te vinden zijn.

Komt nu al dit materiaal uit Tavernier's werkplaats? Wat de alphabetten betreft: zowel het feit dat de verschillende gothieke, romeinse en cursieve typen respectievelijk hetzelfde letterbeeld vertonen, als de overeenkomst in letterhoogte van één der typen uit elk der drie groepen (20 regels = 77 mm) wijst er op dat dit voornaamste deel van de inventaris inderdaad uit één atelier afkomstig is. Vergelijking met verschillende van Tavernier's eigen drukken [1]) nu toont dat de R 145, C 96 en C 116 van Van Zuren ook door Tavernier gebruikt worden, en dat deze een R 62, C 71 en G 71 bezit, die op enkele kleine verschillen na (bij de cursief een andere ij en v, bij de gothiek een y en h) overeenstemmen met het letterbeeld der in de Haarlemse uitgaven gebruikte typen [2]). Bovendien hebben wij de *Vermaninge aen de regeerders... van Brabant* nog ter vergelijking. Hoewel Sepp [3]) in de arrestatie van Gillis van Diest in 1567 om een bij hem gedrukt werkje *d'Inquisitie van Spaengen*, het vervolg ziet van het verhoor in Mei 1566, en hij er aan toevoegt dat hem niet gebleken is, welk geschrift hier is bedoeld, lijkt het mij aan geen twijfel onderhevig, dat de *Vermaninge* (pamflet S oct. 5152[5] van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht), het gezochte boekje is. Het is een klein-8° uitgaafje van vier bladen, zonder titelblad, zonder colophon of enige andere mededeling omtrent de druk, en titel (bovenaan bl. 1a) zowel als inhoud komen geheel over-

[1]) Door mij zijn gebruikt alle boekjes, die volgens M. Sabbe's *Bijdrage tot de bibliographie van Ameet Tavernier* (*De Gulden Passer* 7) in Nederland aanwezig zijn. Dit zijn: 1e. *Concordia evangelica* per Corn. Iansenium Hulstensem, Antv., apud Ioannem Bellerum, 1558; 2e. *Een corte onderwijsinge wter heyligher schriftueren*, 1562; 3e. *Die fonteyne des levens*, 1564; 4e. *Evangelien ende epistelen*, 1566; 5e. Q. Horatius Flaccus, *Satyrae oft sermones*, vert. d. Corn. van Ghistele, 1569; 6e. *Hoe Christus ons leert bidden*, z.j. Bovendien nog uit de U.B. van Groningen: 7e. *Tgulden boeck van tleuen ende seyndbrieuen van ... Marcus Aurelius*, 1565.

[2]) R 145 komt o.a. voor in nr. 6 (zie voor deze nummers de voorafgaande noot); C 96 in nr. 5, 7; C 116 in nr. 5; R 62 in nr. 1, 5; C 71 in nr. 1; G 71 in nr. 7.

[3]) Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 149–150.

een met wat ons uit het verhoor daaromtrent bekend is. Dit pamflet nu is gezet uit een cursief die volkomen overeenstemt met Van Zuren's C 96, behoudens een enkele niet ter zake doende afwijking (de w is anders gevormd); interlinie tussen enkele regels maakt, dat 20 regels hier 98 mm meten.

Van Van Zuren's initialen wordt in de genoemde Antwerpse drukken alleen nr. 2 gebruikt, terwijl de bloemen alle voorkomen [1]). Het lijkt mij echter aanvaardbaar, dat ook de beide andere soorten initialen van Tavernier zijn. In de eerste plaats ligt het niet zeer voor de hand dat iemand zich voor een zo gering onderdeel van zijn inventaris tot een ander atelier wendt; in de tweede plaats behoeven wij aan de mogelijkheid dat hij ze geleend heeft, niet te denken, daar wij ze alle twee gedurende Van Zuren's gehele drukkersperiode in gebruik zien.

Eén onderdeel van de inventaris, maar een zeer belangrijk, is nog niet ter sprake geweest: het mooie, tamelijk grote drukkersmerk, waarmee Van Zuren het titelblad van de meeste zijner drukken versiert. Het heeft de vorm van een cartouche; het schildje, waarop een roos afgebeeld is met een bij en een spin, loopt uit in een vrij zware Renaissancerand van bloemen, koppen, en vruchten. Een tweede vorm van dezelfde voorstelling vinden wij enkele malen achter in een uitgave; hier is ook een roos afgebeeld met een bij en een spin, maar op een lange stengel, oprijzend uit de grond, en zonder verdere versiering; de roos is groter dan op de eerstgenoemde afbeelding. De symbolische betekenis wordt in het eerste boek dat van de pers komt, in een gedichtje: „Het boeck spreect", uiteengezet. Het is de bekende vergelijking van de twee wijzen waarop de mens de gaven der schepping gebruiken kan. Het Middelnederlands en het Nederlands woordenboek geven voorbeelden bij Maerlant en Johannes Brugman, bij Anna Bijns, Roemer Visscher en anderen [2]). Maurits Sabbe in zijn *Dierkennis en diersage bij Vondel* citeert o.a. uit Vondel's *Gebroeders*, diens *Altaergeheimenissen*, en Cats' *Selfstryt* [3]). Ook bij Spieghel vinden wij dit beeld.

---

[1]) De initiaal in nr. 1; van de vier ornamenten 1–3 in nr. 5; 4 in nr. 3 en 6; dergelijke bloemen komen echter te veel voor om de door Van Zuren gebruikte aan Tavernier te kunnen toeschrijven.

[2]) *Mnl. Wdb.*, s.v. coppe en spinne; *Ndl. Wdb.*, s.v. spin en spinnekop.

[3]) Antwerpen, 1917, blz. 168.

Dat hier de wijs en dwaas, uyt alle voorval zuight
Vernoeghing of verdriet (ghelijk de Bij en Spinne
Uyt bloemzok heil of onheil) ellik na zijn zinne

merkt hij in zijn *Hart-spieghel* op [1]). De slotregels van het *Droomghedicht* van 1607–1608:

Het Bieken cleyn ,,haelt honich reyn,,
uyt bloemkens fijn:
Daer op dat daelt ,,de Spin uyt haelt,,
haer boos fenijn

halen de gehele voorstelling in politieke sfeer: Spinola is de spin, de Nederlanden het bieken [2]). Ook vinden wij de vergelijking verschillende malen in het werk van Coornhert, zoals in *Abrahams uytganck*:

Alsulcx is dan goet noch quaet / maer somens ghebruyckt /
'tIs daer de Spin fenijn / de Bye honig uyt suyckt /
'tValt al quaet voor den quaden / goet voor den vromen [3]).

Dat de keus van het drukkersmerk niet noodzakelijk aan Coornhert toegeschreven moet worden, daarvoor vinden wij een aanwijzing in Hadriani Ivnii Medici *Emblemata ad D. Arnoldvm Cobelivm*, in 1575 bij Christoffel Plantijn te Antwerpen uitgegeven. Emblema 33 van deze bundel: „Boni adulterium", een vierregelig gedichtje bij een gravure, die een grote rozestruik voorstelt waarop bijen en spinnen zitten, is opgedragen „Ad Ioannem Zurenum Harlem." [4]). De tekst biedt een kleine variatie in de uitwerking van het beeld:

---

[1]) Amsterdam, 1614, bk. 7, blz. 131.

[2]) *Vanden spinnekop ende t'bieken ofte Droom-ghedicht.* Z. n. v. pl. en dr., z.j. Kn. 1460 (vgl. 1461–1463).

[3]) 4de deel, 3de uytkomen (W.W.C., III, f. 528b[2]). Vgl. W.W.C. II, f. 525b (*Van de toelatinge ende decrete Godts*, Aen den leser); *Ibid.* I, f. 148b[2] (*Of de siele dan of de wille zondight ondersoeck*).

Vgl. ook het titelvignet van *Sleutel-Bloem, vergadert (tot een Hand-boexken) uyt de schriften van Jacob Böhme, anders Teutonicum Philosophum.* Tweede deel. t'Amsterdam, by Paulus Aertsz. van Ravensteyn, 1635, dat een sleutelbloem voorstelt met bijen en een spin, die respectievelijk de ,,Geest" en het ,,Vernuft" (d.i. het gewone mensenverstand) voorstellen, en waarbij als toelichting staat: ,,Bij den Reijnen reijn" en ,,Bij den Onreijnen Onreijn" (L. Brummel, *A. W. van Beyerland's vertalingen van Jacob Boehme* in *Het Boek* 21 (1932–'33), blz. 67–90; *aldaar*, blz. 75).

[4]) In de Nederlandse vertaling (Adrianus Iunius, *Emblemata.* Ouergheset in Nederlantsche tale deur M[arcus] A[ntonius] G[illis]. T'Antvverpen, ghedruct by Christoffel Plantijn. M.D. LXXV) is deze opdracht weggelaten. — Het is natuurlijk ook moge-

Funesto Arachnen flos idem succo replet,
Apique mella sufficit liquentia.
Concordiae litisque idem dictum est parens:
Scriptura prauis sica, fit scutum bonis.

Ondanks het veelvuldig noemen van Van Zuren's drukkersmerk, heeft men, naar ik meen, nooit een onderzoek ingesteld naar de graveur, terwijl deze zijn kenteken er toch op heeft aangebracht. Op de rand rondom het schildje waarop de roos is afgebeeld, staat een kleine cursieve A, welke wij eveneens aantreffen op twee van de vijf drukkersmerken van Jan Bellerus, die Van Havre in zijn werk over de merken van Antwerpse drukkers afbeeldt [1]). Ook Maurits Sabbe geeft in zijn artikel over Ameet Tavernier in *Het Boek* reproducties van enkele dezer merken, en hij deelt de namen der graveurs mede, waarover Van Havre niet heel duidelijk was [2]). De „A" blijkt het monogram te zijn van Arnold Nicolaï, de Antwerpse graveur, die o.a. voor Plantijn en Tavernier gravures en drukkersmerken gesneden heeft. De vorm van de „A" in Van Zuren's drukkersmerk komt dan ook geheel overeen met de beschrijving, die Max Rooses van Nicolai's monogram geeft in het aan deze gewijde artikel in de *Biographie nationale de Belgique* [3]), zodat wij dit merk aan het reeds bekende oeuvre van Nicolaï mogen toevoegen.

De eerstelingen van Van Zuren's pers — de uitgaven waarvoor de octrooien zijn afgegeven op 17 Juli 1561 — zijn twee vertalingen van de hand van Coornhert en een door deze bezorgde uitgave. Uit de voorredenen voor deze boeken, door Coornhert geschreven, blijkt welk van de drie het eerst van de pers kwam. Het is de *Officia Ciceronis, leerende wat yeghelijck in allen staten behoort te doen, bescreuen int Latijn door den alder welsprekensten*

lijk, dat Van Zuren's drukkersmerk Junius heeft geïnspireerd tot deze opdracht, maar dat het denkbeeld om deze voorstelling voor het merk te kiezen, toch van een ander dan de drukker is.

[1]) *Aldaar* I, blz. 23–26.

[2]) *Het Boek* 12 (1923), blz. 174–176.

[3]) Dl. XV, kol. 663–671. De beschrijving van het monogram (kol. 671) luidt aldus: „La marque ordinaire d'Arnold Nicolaï est un A cursif, dont le jambage de gauche affecte la forme d'un S, s'élevant en courbe au-dessus du corps de la lettre, ce qui avait fait voir dans ce monogramme un composé de A et de S et avait suggéré l'idée d'en faire les initiales du graveur fictif qui, jusque dans les dernières années, usurpa la place d'A(rnold) N(icolaï). La forme de ce monogramme est en effet de nature assez énigmatique, mais n'est pas une combinaison de A et N. Nous croyons qu'il ne faut y voir qu'un A plus ou moins ornementé".

orator Marcum Tullium Ciceronem, ende nv eerst vertaelt in nederlantscher spraken door Dierick Coornhert. Coornhert draagt dit boekje op aan de Haarlemse magistraat, die de oprichting van de drukkerij „so mildelijck gevoordert" heeft. Het werkje dankt zijn bekendheid meer aan deze opdracht dan aan het voortreffelijke proza van Coornhert's vertaling. In de polemieken over de uitvinding der boekdrukkunst en de lofredenen op Laurens Jansz. Coster wordt deze opdracht immers telkens en telkens weer geciteerd als een der oudste getuigenissen, dat „de nutte conste van Boecprinten alder eerst alhier binnen Haerlem gheuonden is" [1].

De geschiedenis van de uitvinding der boekdrukkunst is een kwestie, waarvoor Jan van Zuren — evenals zijn stadgenoten Coornhert en Adrianus Junius — zeer veel belangstelling heeft [2]. Hij is de schrijver van een Latijnse verhandeling over dit vraagstuk in de vorm van een dialoog tussen Van Zuren, de vader, en Van Zuren, de zoon [3]:

Zvrenvs Jvnior,
sive
De primâ & inauditâ hactenus vulgo & veriore
tamen Artis Typographicae inventione,
Dialogvs,
Nunc primum conscriptus, & in lucem editus,
autore
Ioanne Zvreno, Harlemeo,
AD Amplissimum Virum N.N.

---

[1] Drukken nr. 3, voorrede.

[2] Van Oosten de Bruyn waagt de veronderstelling dat de gedrukte fragmenten van het Abecedarium, het Paternoster enz., die Enschedé vond in een Breviarium van de familie Van Beresteyn, tot de verzameling behoorden, die Van Zuren aangelegd zou hebben „aangaande d'uitvinding van de boekdrukkonst in deeze stad" (De stad Haarlem en haare geschiedenissen, blz. 280).

[3] In de bewaarde fragmenten van de dialoog is *de vader* aan het woord (in de opdracht: „hunc nostrum cum filio Zureno Sermonem"; in het tweede stuk: „De quo . . . fili, saepe mecum multa soleo tacitus cogitare"). Identificeert Zurenus zich met de vader of met de zoon? In het eerste geval spreekt hij met een zoon, wiens bestaan hij fingeert of die voor 1578 gestorven is (zie blz. 41 noot 3, waar de erfgenamen van zijn dochter Belie genoemd worden); in het tweede geval verschuift hij, door zijn *vader* het boek aan de onbekende te laten opdragen, de verantwoordelijkheid naar de oudere generatie, evenals Coornhert en Adrianus Junius deden met hun beroep op wat hun door „seer oude statige ende graeuwe hoofden", „a senibus annosis fide dignis" verteld was (resp. Opdracht van de vertaling der *Officia Ciceronis*, en *Batavia*, blz. 257).

Volgens Scriverius heeft hij dit vertoog geschreven, voor hij burgemeester werd, dus voor 1561. Jammer genoeg is het werk — indien het voltooid geweest is — weggeraakt, reeds zeer spoedig na Van Zuren's dood. In de tijd van Scriverius bezat men er nog enkele fragmenten van, en laatstgenoemde achtte het belang er van zeer groot, zodat hij de stukken in extenso in zijn werk opnam [1]). Hij betreurt het verlies van de rest trouwens diep [2]): „... onse Stad soude buyten twijfel in 't volle besit vande Boeck-Druckerije wesen / ende d'eere daer van sonder opspraeck / in spijt van alle benijders / teghenwoordig noch / als behoord / ghenieten; by aldien niet onachtsamelijck waere verroeckeloost het bysonder Boeck dien aengaende by Mr. Ian van Zuren ghedaen... My deert voorwaer ende jammert ten hoogsten / den Titel van dit dienstighe Werck te sien / met weynig overghebleven bladeren / alleenlijcken de Voor-reden ende d'Inleydinghe vervatende: Maer d'Historie selfs ende 't bewijs van sijne sedighe ende snedighe Voorstellinghe en is daer niet: Ende men weeten niet by wat feyten oft weghen 'tselfde achter ghehouden wordt ofte / verlooren is" [3]). Had Van Zuren het werk maar aan zijn pers toevertrouwd, is zijn verzuchting!

Zurenus heeft by sich veel kisten met papieren,
Die hem en onse Stad met eren konden zieren,
Veel liever druckt hy noch het werck van and're li'en,
Daer hem die ere selfs behoorde te geschien,
. . . . . .
Wat opzet is dit toch? waer heeftmen meer gehoord,
Dat oyt een vader heeft sijn eygen vrucht vermoord?

[1]) *Lavre-crans*, blz. 28–31. Herhaaldelijk geciteerd; volledig overgenomen o.a. door Gottfried Zedler: *Von Coster zu Gutenberg*, Leipzig, 1921, blz. 127–128. Van der Linde behandelt de dialoog in zijn op blz. 9, noot 4 vermelde werken; het uitvoerigst: *Geschichte der Erfindung* I, blz. 192–198.

[2]) Enige twijfel aangaande het voltooid-zijn van het werk koestert Scriverius wel; na het fragment van de dialoog volgt tenminste: „Meer dien aengaende en vinde ick niet inde originele Chartren / die my door een goed vrundt behandighd sijn: ende en kan oock niet bemercken / *dat het selve exemplaer* / 'twelck ick ghebruycke / *verder gheschreven oft voltrocken is gheweest*. Een saeck voorwaer ten hoogsten te beklaghen: terwijl men aldaer ooghen-schijnelick bespeurt des goeden mans oprechten handel ende wandel / trachtende door gheene omme-weghen / maer door eenen rechten wegh ende heerbane tot de Waerheyd te gheraecken. Hoe zedighlick ende loffelick spreeckt hy van die van Ments! alwaer nochtans de Druckerije niet van wettighen / maer van overspeelderschen bedde is. Dat hem lichtelick stond te bewijsen; ende ons onghelijck meer moeytens veroorsaecken sal; sijnde soo veel later / dan hy / opte wereld ghekomen; ende soo niet ghestijft nochte ghesterckt / als wel de Heere Zurenus sal. ghedachtenisse was" (Cursivering van schr.).

[3]) *T.a.p.*, blz. 28.

Daer hadden dan (eylaes!) veel boeken konnen leven,
Die nu als in den dop so droevig sijn gebleven.
Sy sijn dan, ja sy sijn tot onse scha vergaen! [1])

Ook Ampzing vermeldt de dialoog; hij had bij Van Zuren's kinderen nog meer geschriften van hun vader gezien, maar heel zuinig was men er niet mee omgesprongen:

Wat hebt gy menig schrift en treflijk boek geschreven!
Maar waerom is de druck tot nochtoe na gebleven?
En menig boek vernield /en (laes) daer gy beweert
Dat Haerlem ons de konst van drucken heeft geleerd? [2])

Het enige proza dat wij van Van Zuren over hebben, op deze fragmenten na, is het in het Latijn geschreven woord tot de lezer in de *Statuta synodalia*, door hem gedrukt in 1564, en de inleiding voor de reeds genoemde *Zeevaert* van Adriaen Gerritsz. van Haerlem, die hij in zijn moedertaal schreef. Het oordeel van Burger over dit laatste proza is zeer ongunstig — niet geheel ten onrechte [3]). De qualificaties „verwarde stroom van woorden" en „in een ongenietbaar breedsprakigen stijl geschreven" passen echter niet bij het Latijn dat wij van Van Zuren kennen. Het maakt de indruk alsof hij met Latijn beter overweg kan dan met Nederlands, waarbij echter niet mag worden vergeten, dat hij het eerste geschreven heeft in de kracht van zijn leven, het laatste vijf en twintig jaren nadien (1588). — Of de sonnetten, volgend op de voorrede der *Zeevaert*, ook van hem zijn, is nog steeds een open vraag [4]). Dat er geen dichter vermeld staat, pleit er voor; zij bevatten echter zo weinig persoonlijks dat wij uit stijl, woordkeus of inhoud niets kunnen opmaken.

Ook het tweede (of derde) boek van de drukkerij is, zoals boven reeds gezegd is, een vertaling van Coornhert, en wel *Deerste twaelf boecken Odysseae, dat is de dolinghe van Vlysse*, evenals de vertaling van de *Officia Ciceronis* de eerste die van het betref-

[1]) *T.a.p.*, blz. 33–34. Wanneer in 1663 de boeken van Scriverius verkocht worden, blijken deze fragmenten in zijn bezit te zijn (nr. 54 van de bij die gelegenheid verschenen catalogus). Zie *Bibliothèque de P. Scriverius, à Amsterdam, en 1663* in *Le bibliophile belge* 5 (1848), blz. 417–418 en een *Lettre* van M. J. J. F. Noordziek als supplement hierop, *Ibid.* 6 (1850), blz. 118–122.

[2]) Ampzing, blz. 104.

[3]) Zie zijn artikel over deze uitgave in *Het Boek* van 1913.

[4]) *T.a.p.*, blz. 116: „Mogen we deze ook aan Van Zuyren toeschrijven, dan staat zijne poëzie zeker iets hooger dan zijn proza".

fende werk in het Nederlands verschijnt [1]). Was de *Officia* in een duidelijke romein gedrukt (in voorwerk, opschriften der capita en dergelijke, afwisselend met cursief) [2]), de *Odyssee* is gezet uit een onpleizierig kleine cursief: drie en negentig bladen van klein octavo-formaat bevatten alle twaalf boeken. Toch is ook dit een goed verzorgde uitgave: initialen versieren het begin der hoofdstukken, en voor elk boek wordt de inhoudsopgave gegeven in romeinse letter, die scherp afsteekt tegen de cursief. De bladzijden met hun marginale aantekeningen in dezelfde kleine cursief als waaruit de tekst gezet is, maken een rustige indruk.

Het derde boekje is van een geheel ander soort. Het is het rederijkersspel *De spiegel der minnen* van Colijn van Rijssele. Ter verdediging van deze keuze vond Coornhert het noodzakelijk er een epiloog aan toe te voegen, waarin hij de morele waarde van een dergelijk stuk uiteenzet in een principieel betoog. Of een onderwerp laakbaar is, hangt af van de wijze waarop dit voorgesteld wordt: „... machmen dan nutter / oorbaerlijcker ende beter exempel vinden om de ionghe luyden van dierghelijcke ontsinnighe ende dolle sotheyt af te schricken / dan met dit doot-lijck leuen ende met desen deerlijcken ia sorgelijcken doot van dees twee onsalighe amoreuskens?" De uitgevers hadden voor deze druk (de editio princeps) een oud handschrift weten te bemachtigen, dat moeilijk te ontcijferen was; Coornhert besluit de epiloog met een beroep op de lezers om de fouten te willen verbeteren, of, indien men hiertoe niet in staat is, de uitgevers althans niet te laken [3]).

Van zijn *Spiegel der minnen* stapt Van Zuren over naar een zeer ernstig terrein: als vierde publicatie geeft hij ons de ver-

[1]) Geerebaert, resp. blz. 43 en 102; Weevers, vooral blz. 4–5, 133–145.

[2]) Volgens pater fr. B. Kruitwagen in zijn bespreking van A. Hulshof, *Deutsche und lateinische Schrift in den Niederländen, 1350–1650*, Bonn, 1918 in *Het Boek* 8 (1919), blz. 299–303 (*aldaar*, blz. 302), is dit de eerste maal dat in de Noordelijke Nederlanden de cursief gebruikt wordt voor een Nederlandse tekst. Voor een Latijnse tekst was zij reeds in 1529 gebruikt door Albert Pafraet te Deventer, terwijl in de Zuidelijke Nederlanden Michiel Hillen van Hoochstraten de eerste was, die haar toepaste (1523).

[3]) Het is deze druk die door M. W. Immink gebruikt is voor haar uitgave van *De Spiegel der minnen* (diss. Utrecht, 1913); in haar inleiding merkt zij op (blz. lxix): „Het Zuidnederlandsche taaleigen schijnt vrij wel gaaf uit de handen van Jan van Zuren en zijn gezellen gekomen te zijn". De beide latere drukken (Antwerpen, Jan van Waesberghe, 1577; Rotterdam, Jan van Waesberghe, 1617) zijn nadrukken naar de uitgave van 1561, niet naar het handschrift; ze zijn veel minder goed verzorgd (*Ibid.*, blz. lxxiij). Vgl. ook in het artikel van W. de Vreese, *Houwaert's plagiaat* in *Ts. voor Ned. taal- en letterkunde* 12 (1893), blz. 206–222, de noot op blz. 208.

taling van het *Commonitorium* van Vincentius Lirinensis. Vincentius had dit boekje, waarin hij de Katholieke geloofsleer en de ketterijen van zijn tijd bespreekt, geschreven omstreeks 434 in het klooster op een der Lérins-eilanden aan de Zuidkust van Frankrijk bij Cannes, waar hij zich na een werelds leven had teruggetrokken [1]). De door een anonymus bewerkte Nederlandse vertaling, *Een seer schoon boecxken voor die outheyt ende waerheyt des gemeene Christen gheloofs*, verschijnt nu bij Van Zuren, die op de eerste October 1561 het octrooi voor de uitgave verkrijgt.

Men is er echter in geslaagd, de naam van de vertaler te ontdekken. Het is Petrus Opmeer, van wie wij hiervoor [2]) reeds het vermoeden uitspraken, dat hij een goede bekende van Van Zuren geweest is. In de reeds genoemde, door Valerius Andreas geschreven biographie van Opmeer, afgedrukt voor in diens *Martelaars-boek*, vinden wij nl. de mededeling, dat deze onder meer geschriften ook het boekje van Vincentius Lirinensis heeft vertaald, en heeft doen drukken [3]). In de litteratuur over Opmeer neemt men aan, dat dit bericht betrekking heeft op de uitgave van Van Zuren [4]), en inderdaad is dit zeer waarschijnlijk, ook afgezien van het feit dat vertaler en drukker mogelijkerwijs studiegenoten geweest zijn. Een andere vertaling uit deze tijd heb ik namelijk niet kunnen vinden, hoewel er enkele uitgaven zijn van andere drukkers:

1e. Loven, Jan Boogaerts, 1566, met het in 1561 na approbatie door Jacob Wij aan Jan van Zuren verleende octrooi, maar zonder de naam van deze laatste;

2e. Loven, Jan Boogaerts, 1567, met hetzelfde octrooi;

---

[1]) Zie over hem b.v. H. Hurter, *Nomenclator literarius theologiae catholicae* I, ed. tertia, Oeniponte, 1903, kol. 378–379.

[2]) Blz. 33–34.

[3]) „Hij liet geen tijd voor bij gaan / die hy niet aanleide tot de *Studien*, soo met lesen als schrijven / om alles te weten / t'geen hem eenigsins kon nut of voordelig sijn. Ten dien einde was hy gewoon een Potlootje by sig te dragen / om alles wat hem voor kwam / aan teteikenen: het Latijn in 't *Nederduitsch*, en het *Nederduitsch* in 't Latijn oversettende. Onder andere heeft hy *Vincentius Lirinensis* seer gelukkig in sijn moedertaal overgeset / en door den Druk de geleerde Wereld medegedeeld . . ." *T.a.p.*, blz. 3.

[4]) „Het eerste boek, dat hij uitgaf (Haarlem, 1561), was eene vertaling uit het Latijn, getiteld: Vincentius Lirinensis: een seer schoon boecxken . . ." (B. J. M. de Bont, *Het Katholieke Amsterdamsche patriciaat der XVIIe en XVIIIe eeuw*; *III*: *Petrus van Opmeer, Amsterdammer, en zijne „Historia martyrum Batavicorum"*, in *De Katholiek* 117 (1900), blz. 196–210; *aldaar*, blz. 203–204).

3e. Loven, Jan Boogaerts, 1567, met een na approbatie door Laureys Metsius verleend octrooi van 29 November 1566;
4e. Antwerpen, Henr. Wouters, 1567, met hetzelfde octrooi, maar zonder dat de naam van Boogaerts er in genoemd wordt [1]).

Deze uitgaven geven echter alle dezelfde vertaling als Van Zuren's druk; slechts is de tekst in hoofdstukken verdeeld. Nr. 1 is zelfs geheel gelijkluidend aan de druk van 1561; de drie andere vertonen enkele voor de inhoud niet belangrijke afwijkingen in woordkeus en dialect [2]). Wij zullen dus bij nr. 1 Jan Boogaerts wel ongepermitteerd nadrukken ten laste moeten leggen. Hierna heeft hij het blijkbaar toch veiliger gevonden voor een nieuw octrooi te zorgen, nadat hij in de tekst veranderingen heeft aangebracht of heeft laten aanbrengen, wellicht om het boekje minder op Van Zuren's uitgave te doen lijken. Aangezien nr. 2 en 3 van eenzelfde zetsel zijn afgedrukt, moeten wij aannemen dat Boogaerts het octrooi pas aangevraagd heeft nadat reeds een deel van de nieuwe oplage gedrukt was, of dat het voorkomen van het oude octrooi berust op een vergissing van de zetter dan wel van degene die hem de tekst gaf. Henric Wouters zal tenslotte nr. 3 gebruikt hebben om op zijn beurt een nadruk te geven van het blijkbaar veel gevraagde boekje.

Eén ding hebben de *Spiegel der minnen* en Vincentius' *Seer schoon(e) boecxken* gemeen: zij zijn beide uit gothiek gezet, de letter die voor volksboekjes nog zeer lang in gebruik blijft. Blijkbaar is bij deze twee uitgaven op een ander publiek gerekend dan bij de vertalingen van Coornhert. Vooral het tweede der beide drukjes is een zeer eenvoudige uitgave, met kleine bladen dicht bedrukt met de tamelijk grote gothiek, en weinig afwisseling in typen; bij de *Spiegel der minnen* vinden wij uit de aard der zaak (een comedie vraagt op een of andere wijze scheiding tussen de verschillende delen zoals de prologen, de „banieren van den

---

[1]) Een ex. van nr. 1 bevindt zich in de bibliotheek van het Collegium Berchmanianum te Nijmegen; een van nr. 2, 3, en 4 in de Univ. Bibl. van Amsterdam.

[2]) Vbb. ghemeen, poghende, anuaerden, getrouwe, haerluyden, meerder trouwelijck het selfde na vertellende dan ons vermetende des eygen vindings (ed. Haarlem, blz. 2a, 2a, 2a, 2a, 2b, 4a) — ghemeen, neersticheit doende, anueerden, ghetruwe, haerluyden, meer naer tghelooue van de ghene diet vertelt, dan door toescrijuen als maeker daer af (ed. Leuven 1567, op de overeenkomstige plaatsen) — ghemeyn, neersticheyt doende, aenueerden, ghetrouwe, haerlieden, meer naer tgheloone van de ghene diet vertelt, dan door toeschrijuen als maker daer af (ed. Antwerpen, idem).

spele" en de „spelen" zelf) wat meer afwisseling, en grote kapitalen verlevendigen hier de bladzijden. Op beider titelblad is weer het drukkersmerk afgebeeld, en op de verso-zijde van het laatste bedrukte blad van Vincentius' werkje het tweede merk: de grote roos op stengel.

In 1562 verschijnt weer een vertaling van Coornhert, ditmaal van *De beneficiis* van Lucius Annaeus Seneca; het octrooi wordt op 30 Juni afgegeven. Het is weer een druk als de *Officia*, eenvoudig, maar uit een duidelijke, tamelijk grote letter gezet, met slechts weinig afwisseling in type voor het begin der capita en het voorwerk. Blijkbaar behoefde dit geen goedkope uitgave te zijn: de tekst is royaal gezet op 234 bladen (de *Officia* telde er 144, de *Odyssee* 96), al is het evenals de reeds genoemde een klein-octavo druk.

Eigenaardig is het, dat in dit jaar 1562 slechts dit ene boek verschijnt, en in 1563 zelfs geen enkel. Maar 1564 levert weer een vertaling van Coornhert, en wel de 50 *Lustige historien ofte nyeuwicheden Joannis Bocatij*, een bloemlezing uit de *Decamerone* naar Le Maçon's Franse uitgave van dit werk [1]). Zoals blijkt uit de woorden waarmee de vertaler het werkje opdraagt aan zijn en Van Zuren's vriend Pieter Jansz. Raet, is het boek voor hem een voorbeeld van boeiende en moreel-nuttige lectuur, en hij hoopt Raet met het opdragen van zijn vertaling een „oorbalijcken" en „lustigen" dienst te bewijzen, daar er nu tenminste kans is, dat hij dit „lustich maer oock... eerlijck ende leerlijck boeck" leest! Op 9 Mei 1564 wordt de octrooi-acte voor deze uitgave verleend. Ditmaal heeft Van Zuren niet alleen de verantwoording: naast zijn naam wordt op het titelblad die van Jan Bellerus (1526–1595), de geleerde Antwerpse drukker, uitgever en boekverkoper genoemd, die ook met Christoffel Plantijn en Pieter Phalesius samenwerkte en, zoals wij gezien hebben, drukkersmerken bezat, welke door Arnold Nicolaï gegraveerd waren [2]). Dit is de enige maal dat wij Van Zuren in contact zien

[1]) Zie de litteratuur, opgegeven door G. A. Nauta in de inleiding voor zijn in 1903 te Groningen verschenen uitgave *XX Lustighe Historien oft Nieuwicheden Joannis Boccatij, van nieus overgheset* ... deur Dirick Coornhert.

In 1605 verscheen te Amsterdam bij Hendrick Barentsz. de vertaling van de overige 50 verhalen van de hand van G. H. V. B. (w.s. = Gerrit Hendriksz. van Breughel; Nauta, *t.a.p.*, blz. XII; vgl. Van Doorninck, s.v.).

[2]) Zie Olthoff, s.v.; *Liggeren* I, blz. 214, 304; Goovaerts, *Typographie musicale*, vooral blz. 57–60.

met een collega. Wellicht wijst het er reeds op dat de zaak er minder goed voor staat, en dat hij zich gedwongen voelt er voor te zorgen dat een groter publiek bereikt wordt. Het sober gebruik van verschillende lettertypen dat in zijn andere drukken betracht wordt, vinden wij ook in dit boekje dat, evenals de werken van Colijn van Rijssele en Vincentius Lirinensis, in gothiek gedrukt is, met cursief in het voorwerk en romein in de opschriften der capita. Initialen en een uit typographische bloemen samengesteld randje midden in de tekst voor de vijfde historie, zijn de versieringsmiddelen. Hoewel de goedkeuring van pastoor Jacob Wij ontbreekt, lezen wij op de verso-zijde van het titelblad het octrooi, voor vier jaren verleend.

Van geheel andere inhoud zijn de overige uitgaven van Jan van Zuren. In de eerste plaats zijn dit plakkaten. In 1561 drukt hij er twee, het *Placaet van den slachturfuen* en het *Placcaet vanden thienden penninck*. Het zullen wel uitgaven op eigen risico geweest zijn; immers het zijn plakkaten van de Staten van Holland, te Brussel respectievelijk op 10 en 11 October „by den Coninck in zijnen Rade" uitgevaardigd, waar geen Haarlemse instantie iets mee te maken heeft. Beide plakkaten zijn in-4° uitgegeven, het formaat waarin zoveel dergelijke ordonnantiën verschenen. Ze zijn zeer eenvoudig gedrukt: een titelblad ontbreekt, slechts een opschrift bovenaan op de eerste bladzijde in grote lettertype deelt de inhoud mee, en de colophon in cursief aan het einde de naam en woonplaats van de drukker. Beide hebben een initiaal aan het begin van de tekst; het plakkaat over het slagturven is in gothiek gedrukt, dat betreffende de tiende penning in romein.

Nog een derde plakkaat heeft er bestaan van deze drukkerij. In de *Thesauriersrekeningen* van 1564 lezen wij dat Jan van Zuren vijf en twintig schellingen betaald krijgt voor „tweehondert chartgens van de osse- ende koeyemerct, by hem ten behouve deser stadt gedruct ende gelevert". Ik heb er geen enkel exemplaar van kunnen opsporen, maar uit het vroedschapsbesluit dienaangaande blijkt dat de nieuwe bepalingen (er worden vaste dagen voor de markten aangewezen, „opdat de vreemde man eenen zekeren dach zal mogen weten hem daerna te reguleren") bestemd zijn voor „kerckendeuren, poorten enz.". Het waren dus aanplakbiljetten, en het schijnt dat, zoals bij zovele van derge-

lijke drukjes het geval is, ook hiervan alle exemplaren verloren zijn gegaan.

De laatste nog te bespreken uitgave van Jan van Zuren is de *Statuta synodalia* van 1564.

Op 16 en 17 April 1564 wordt te Haarlem de synodale vergadering gehouden van het vijf jaar te voren opgerichte bisdom Haarlem. De synode is bijeengeroepen door de bisschop Nicolaas van Nieuwland [1]). Wel is het Concilie van Trente nog maar pas gesloten, en zijn de besluiten nog niet officieel afgekondigd, doch de synode sluit zich reeds zoveel mogelijk aan bij het streven naar hervorming, en tracht doeltreffende maatregelen te nemen ter bestrijding der ketterij en der vele misbruiken. Nieuwland zelf is reeds in 1563 ter verantwoording geroepen wegens de slechte toestanden in zijn bisdom en wegens ernstig plichtsverzuim. Toch schijnt hij wel van goeden wille te zijn; hem ontbreekt echter alle doorzettingsvermogen en kracht om zich te doen gelden. Van zijn wens verbeteringen aan te brengen, getuigen de werkzaamheden der synode. Een aantal bepalingen wordt opgesteld, en opdat men ze steeds bij de hand zal hebben en nooit verlegen zal behoeven te zijn om de juiste tekst, besluit Nieuwland ze te laten drukken. Hij vertrouwt het werk toe aan Jan van Zuren, en dit niet alleen: „Mihi vero ea typis elegantioribus imprimenda commisit" vertelt de drukker ons in zijn „pio lectori".

Van Zuren zorgt er inderdaad voor dat de *Statuta synodalia per Nicolaum episcopum Harlemensem aedita anno 1564* een mooie uitgave worden. Hij gebruikt voor tekst en voorwoord een kloeke cursief, met romeinse kapitalen aan het begin der talrijke korte hoofdstukken; in een deel van het voorwerk en op het titelblad vinden wij de romein in verschillende grootten. Een houtsnede, de heilige Willibrord voorstellende, wiens hulp in een daaronder afgedrukt distichon wordt ingeroepen, vult het titelblad voor het grootste gedeelte. In de colophon vinden wij de naam van de drukker met enkele bijzonderheden: „Impressum Harlemi apud Ioannem Zurenum mandato et impensis Episcopi Harlemensis, qui approbauit ac publicari fecit Anno domini 1564. mense Maio", daaronder het drukkersmerk in zijn tweede vorm.

Voor zover wij kunnen nagaan, vormen dit boekje, de Boccac-

[1]) Men zie over hem de artikelen van A. H. L. Hensen, in *B.B.H.* 23, 26, 27 en 28.

cio-vertaling en het plakkaat van de ossenmarkt de laatste producten van Van Zuren's pers. Wij hebben althans geen enkel gegeven dat wijst op een langer voortbestaan van de zaak. Wel is een druk uit een later jaar aan hem toegeschreven op grond van het feit dat in het boekje het tweede drukkersmerk van Jan van Zuren voorkomt. J. I. Doedes doet dit nl. in zijn *Collectie van rariora* [1]) met het werkje *Een claer bewijs van het heylighe Avontmael onses Heeren Jesu Christi... Door de Doctoren der H. Schrift, in der Universiteyt van Heydelberch. Wt de Hoochduytsche in Nederlandtscher sprake ghetrouwelycken overghesedt*, een in Protestantse geest geschreven verhandeling, in 1567 zonder naam van plaats of drukker verschenen. Deze druk was overigens in 1843 door J. L. C. Jacob in het *Jaarboekje voor den boekhandel* [2]) met meer recht toegeschreven aan Herman Schinckel, de Delftenaar die in 1568 onthoofd is, omdat hij naar het oordeel der magistraat de plakkaten tegen het drukken van ketterse boeken overtreden had. Bij zijn verhoor bekende Schinckel dat hij o.a. een „Boecje van het Heylich Nachtmael" had gedrukt, waarvoor hij de copie gekregen had van „een Predicant... die het overgeset hadde / uyt den Hoochduytschen Tale" [3]).

Maar zelfs zonder deze gegevens zouden wij de hypothese die Jan van Zuren als drukker aanwijst, met stelligheid moeten afwijzen. Van Van Zuren kunnen wij geen uitgaven verwachten die tegen zijn opvattingen ingaan, zoals wij die wel vinden bij andere drukkers, typographen van beroep, die van hun vak moesten leven. Ook is het aspect van het boekje anders dan dat van zijn uitgaven. Wel zijn in hoofdzaak lettertypen gebruikt, die wij ook in de inventaris van Van Zuren aantreffen (alleen de gothiek die gebruikt is voor de marginale aantekeningen, is anders gevormd; verder vinden wij enkele der rubriektekens niet bij Van Zuren), maar de indeling van het titelblad is minder evenwichtig, terwijl de verhouding tussen opschriften en tekst niet overeenstemt met de wijze waarop Van Zuren dergelijk zetsel over de bladzijde verdeelt, en voor de marginale aantekeningen

[1]) Tweede verm. uitg. Utrecht, [1892], blz. 5.

[2]) *Aldaar*, blz. 24–67.

[3]) *Den Delfschen martelaer, ofte laetste afscheyd-brieven van Hermannus Schinckel ... mitsgaders het examen en de sententie jegens sijn persoon gepronuncieert ...* In het licht gebracht ... door Mr. D[irk] v[er] B[urgh]. Delf, Abraham Waalpot, 1652, blz. 5.

in verhouding tot de tekst een te grote letter gebruikt is. En tenslotte is aan het merk een onderschrift toegevoegd: Naturae sequitur seminae quisque suae [1]).

Het eerste drukkersmerk van Van Zuren is eveneens elders gevonden, en wel door Ledeboer achterin de editie van 1574 van Marnix' *Byecorf der H. Roomsche kercke.* Hoewel hij als Van Zuren's drukkersjaren opgeeft 1560–1562, houdt hij dit voor een der uitgaven van de Haarlemse drukker [2]). Van Toorenenbergen echter, de uitgever van Marnix' *Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, verklaart dat „op goede gronden algemeen aangenomen" wordt dat het betreffende boek te Emden gedrukt is [3]), terwijl de bewerkers der *Bibliotheca Belgica* dit eveneens aannemen, er aan toevoegende dat het voorkomen van het merk van Van Zuren in deze uitgave er op zou kunnen wijzen dat zijn drukkerij naar Emden verplaatst werd [4]). Ook Van Someren heeft zich hierover uitgelaten. Hij is de eerste die bewijst dat de *Byecorf* inderdaad te Emden gedrukt is [5]), o.a. door aan te tonen dat dit werk gezet is uit hetzelfde materiaal als het *Protocol. Dat is Alle handelinge des Gesprecks tot Embden in Oostvrieslant met den Wederdooperen, die hen Vlamingen noemen... Ghedruckt in de vermaerde Coopstadt Embden, bij Goossen Goebens. 1579* [6]). Dit laatste werkje vertoont het bekende drukkersmerk eveneens; de Latijnse toelichting die wij uit de Delftse druk reeds kennen, is deels links, deels rechts van de gravure afgedrukt. Hoewel Van Someren zich eerst aarzelend uitdrukt ten aanzien van de vraag hoe dit merk in Goebens' bezit gekomen is („het drukkersmerk van Goosen Goebens, die waarschijnlijk de drukkerij van Van Zuren had overgenomen") [7]), spreekt hij zich daarna beslist uit: „... Jan van Zuren bracht zijne werkplaats omstr. 1564 naar

[1]) De toelichting op de *Emblemata* van Hadrianus Iunius (zie blz. 57) vermeldt deze spreuk ook: „Verissime dictum est ab Ouidio poëta: Naturae ..." enz. (*t.a.p.* blz. 121).

[2]) Ledeboer, *Alfabetische lijst*, s.v. — Ook bij Ekama vinden wij dit boekje vermeld (nr. 1487).

[3]) Philips van Marnix van St. Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* [*IV*:] *Verscheidenheden uit en over de nalatenschap.* Uitgeg. door J. J. van Toorenenbergen, 's-Gravenhage, 1878. Hierin blz. LII van de Inleiding.

[4]) In hun beschrijving van zijn uitgave der *Officia Ciceronis* (C 131).

[5]) In zijn artikel *Wesenbeke of Marnix?* in *Oud-Holland* 9, blz. 80–82.

[6]) Borchling-Claussen nr. 2196. Zie over Goebens: J. Fr. de Vries, *Emdens Buchhandel* in *Ostfriesisches Monatsblatt* 6 (1878), blz. 488-509, 547–550; dez. *Nachträge* ... 7 (1879), blz. 1–19, 54–59; *aldaar*, blz. 498–499.

[7]) *T.a.p.*, blz. 82.

Emden over, alwaar zij ongeveer twee jaar later in handen kwam van Goosen Goebens" [1]). Ook deze veronderstelling kunnen wij niet aanvaarden. In Emden, toevluchtsoord der vervolgde Protestanten, kunnen wij ons Van Zuren wel allerminst voorstellen, afgezien van het feit, dat wij hem geregeld ook in deze jaren in de magistraatsvergaderingen te Haarlem kunnen signaleren.

Een andere kwestie is of deze boekjes wellicht met het *materiaal* van Van Zuren gedrukt zijn, m.a.w.: of Van Zuren's materiaal na de opheffing der drukkerij in Delft en (of) Emden, of via Delft in Emden terecht gekomen is. Juist het voorkomen van het drukkersmerk — dat stellig geen „massaproduct" was — in Emden maakt het m.i. zeer waarschijnlijk dat wij later Van Zuren's inventaris in deze richting moeten zoeken. Wij moeten echter rekening houden met het feit dat Ameet Tavernier in 1566 verklaard heeft niet zeker te weten „oft hy mede eenighe heeft vercocht aen die van Empden oft nyet" [2]). Bovendien missen wij door het ontbreken van typeninventarissen een geordende stof ter vergelijking; de vraag, of de door de drukkers van het *Heylighe Avontmael* en van de Emdense uitgaven gebruikte letters van de Haarlemse drukkerij afkomstig waren, of regelrecht uit Taverniers werkplaats kwamen, valt slechts op te lossen na een nauwkeuriger bestudering van de in deze boekjes gebruikte typen en een grondiger vergelijking van deze typen met die van Van Zuren, dan in deze studie mogelijk is.

Voorlopig kunnen wij het jaar 1564 als eindpunt der drukkerswerkzaamheid van Jan van Zuren nemen; geen enkel gegeven is er na dit jaar over hem te vinden, waaruit zelfs maar enige belangstelling voor de practijk der drukkunst blijkt. Zoals wij zien zullen, betekende het beëindigen van dit bedrijf tegelijk het ophouden van alle typographische werkzaamheid in Haarlem voor meer dan zestien jaren.

---

[1]) *T.a.p.*, blz. 84, noot 1.
[2]) Zie boven, blz. 52–53.

HOOFDSTUK IV

ANTONIS KETEL, WERKZAAM 1581–1583, EN WEDUWE ANTONIS KETEL, WERKZAAM 1583–1584 [1])

Na de opheffing van Jan van Zuren's drukkerij duurt het geruime tijd voor wij weer een Haarlems drukker vinden. De magistraat wendt zich, als zij iets te publiceren heeft, tot een drukker elders [2]), of zij vergenoegt zich met het doen schrijven der benodigde biljetten [3]). Wanneer echter de stad zich na de moeilijke jaren (beleg in 1572–1573, brand in 1576) begint te herstellen, het aantal inwoners zich uitbreidt, en het getal der neringen en bedrijven toeneemt, wenst men weer over een pers in de stad zelf te beschikken. Particulier initiatief blijkt in dit opzicht te kort te schieten: in 1580 of 1581 besluit de magistraat een drukker uit te nodigen zich in Haarlem te vestigen.

Of dit besluit unaniem goedgekeurd is, weten wij niet; in de burgemeesters- noch in de vroedschapsresolutiën van die jaren is er iets over te vinden. Wij weten dus ook niet, of Jan van Zuren, die de vroedschapsvergaderingen als schepen bijwoonde, bijzonder belang stelde in deze zaak. De *Thesauriersrekeningen* van 1581 echter bevatten een post van 150 pond, die de schepen Arent Pietersz. Deyman van stadswege uitgeeft voor de aankoop van „een druckerie metten aencleven van dyen"; en dezelfde registers delen ons mede, op wie de keus der Haarlemse magistraat

---

[1]) Zie Bijlagen nr. 204–214; Drukken nr. 13–35.

[2]) In 1578 te Leiden, zoals men in de *Thesauriersrekeningen* van dat jaar op f. 55b vindt aangegeven: „Betaelt Louris Laeckeman („gesworen bosdraeger") om te betalen in handen van den drucker tott Leyden voer zeeckere duysent exemplaeren van de ossemarct gedruct hebbende met zeeckere figure in hout gesneden hebbende volgens de ordonnantie ende quitantie . . . 4 £, 10 sc" (Ook vermeld door Van der Willigen, *Geschiedkundige Aanteekeningen*, blz. 42).

[3]) Dit gebeurt — alleen wanneer er slechts een klein aantal nodig is? — ook na de vestiging van een drukker nog. Zie de hiervoor uitgetrokken posten in de *Thesauriersrekeningen*, o.a. 1560, f. 73b; 1587, f. 42b; 1590, f. 77b.

gevallen is: op Antonis Ketel, die 10 pond betaald krijgt „uuyt saeke dat hy zyn druckerie ende domicilium van Steenwyck alhier getransporteert heeft". Waarom juist hij de benoeming krijgt, is onbekend. Tiele veronderstelt dat Coornhert er de hand in heeft gehad, en vraagt of Ketel misschien op zijn (en van Zuren's) drukkerij gewerkt heeft [1]). Deze gissingen vallen te verwerpen, noch te bewijzen. In de magistraat hadden o.a. zitting Nicolaes van der Laen, Gerrit Stuver en Pieter Jansz. Kies, personen voor wie het oordeel van Coornhert iets betekende [2]). Of Ketel drukkersknecht is geweest bij Jan van Zuren is echter volkomen problematisch, en daarmede vervalt grotendeels de grond voor de eerste veronderstelling, afgezien van het feit dat bemiddeling van Van Zuren dan meer voor de hand zou liggen. Misschien is het beter ons af te vragen, wat de reden heeft kunnen zijn, dat Ketel uit zijn oude woonplaats weg wilde.

Steenwijk ligt in wel zeer roerige contreien: belangrijk punt op de weg van Overijsel naar Friesland, ligt het midden in de streek, waar de troepen van Spaans- en Staatsgezinden elkaar voortdurend bestoken [3]). Bovendien heeft de stad in de winter van 1580–1581 een ruim vier maanden durende belegering door Rennenberg te doorstaan; 18 October 1580 komt deze voor de stad, 23 Februari 1581 moet hij aftrekken. Tegen de zin van vele van Steenwijk's burgers heeft de bevelhebber, Johan van den Cornput, de verdediging doorgezet; onder de burgers zelf zijn ontevredenen, die hevig klagen over het tekort aan levensmiddelen en de stad willen overgeven. Kort na de aftocht der vijandelijke troepen komt een misschien nog geduchter vijand het stadje teisteren: de pest, die de gehele zomer fel blijft woeden [4]).

Hoewel Antonis Ketel mogelijk nog vóór de epidemie Steenwijk verlaten heeft, kunnen wij ons toch voorstellen, dat hij Haarlem in het zoveel rustiger en zich weer herstellende Holland als woonplaats heeft verkozen boven de oude vestingstad in het Oostelijke

---

[1]) Tiele, *De Haarlemsche boekdrukkers*, in *Nieuwsblad* 1865, blz. 95.

[2]) Zie Becker, *Bronnen Coornhert*, blz. 27, noot 1 (Van der Laen) en blz. 308, noot 5 (Stuver). Aan Pieter Jansz. Kies heeft Coornhert zijn vertaling van Pandulphus Collenutius, *Vant loeye en leckere leven* (zie Drukken nr. 17), opgedragen. — Vgl. ook blz. 40–41.

[3]) Zie Blok II, blz. 167.

[4]) Zie over geschiedenis en toestand van Steenwijk in deze tijd: Klijnsma, *Geschiedkundige herinneringen*, blz. 10–93.

gewest. Daar komt nog bij, dat het zeer de vraag is, of hij in Steenwijk een eigen werkplaats gehad heeft. Wel spreken de thesauriersrekeningen van een verplaatsen van zijn „druckerie ende domicilium", maar hier staat tegenover dat wij geen drukwerk uit die tijd van hem kennen, en dat Ledeboer hem niet onder Steenwijk's drukkers noemt. Het lijkt mij dan ook zeer goed mogelijk, dat hij in Steenwijk drukkersknecht is geweest; misschien was hij in het bezit van enig materiaal. Als zijn principaal komt, wanneer men de lijst van Steenwijkse drukkers bij Ledeboer nagaat, alleen Herman 't Zangers (1573, 1580) in aanmerking [1]; iets later (1584) vinden wij er de door Ledeboer niet genoemde Caspar van Dorsten als drukker van een in Spaanse geest geschreven *Glaubwirdige Hystorie* van de oorlog in de Nederlanden [2].

Eenmaal in Haarlem aangekomen gaat Ketel — volgens het drukkersadres op het titelblad van verschillende zijner uitgaven — wonen in de Soeijerstrate (nu Zuiderstraat geheten) [3], een der verbindingswegen tussen Oude Gracht en Voldersgracht, iets ten Zuiden van de Jacobijnenbrug; hij doopt het huis „in de Gulden Parsse". Men zou, met bovengenoemde post van 150 pond voor „een druckerie" voor ogen, menen dat de stad hier een huis voor hem gekocht heeft; in de transportregisters van deze jaren is echter een dergelijke aankoop niet te vinden, en evenmin een post van aankoop door Ketel zelf. Hoe hij dan wel aan zijn huis gekomen is, vinden wij elders in het archief [4].

Zoals wij in hoofdstuk I gezien hebben [5], krijgt de stadsregering juist in deze tijd de beschikking over een groot aantal erven en huizen in Haarlem door de overeenkomst, op 24 April met de Staten van Holland gesloten, waarbij alle goederen van kloosters, geestelijke colleges en gilden aan de stad komen, als vergoeding voor de schade, bij beleg en brand geleden. Een administrateur wordt aangesteld, en in de door hem opgemaakte rekeningen der

[1] Ledeboer, *De boekdrukkers*, blz. 354, en *Alfabetische lijst*, s.v.

[2] Zie J. G. Frederiks, *Caspar van Dorsten, drukker te Steenwijk, in 1584*, in *Bibliographische Adversaria* V (1883), blz. 130. Steenwijk was in deze tijd, tengevolge van een geslaagde overval in November 1582, Spaans. Zie Klijnsma, *t.a.p.*, blz. 91–93.

[3] Zie over deze naam: Overmeer, *Straatnamen*, s.v.

[4] Dat Ketel een huis gehuurd of gekocht zou hebben, kunnen wij trouwens moeilijk veronderstellen, omdat hij dan in het geheel geen geldelijke tegemoetkoming heeft ontvangen voor zijn vestiging in Haarlem, terwijl men gewoon was deze wèl toe te kennen aan hen die op uitnodiging van het stadsbestuur een bedrijf introduceerden.

[5] Zie blz. 6–7.

geestelijke goederen zien wij wat met de bezittingen van elk klooster gedaan wordt [1]). En het is in deze rekeningen dat wij ontdekken, hoe de stad op gemakkelijke wijze voorziet in de behoefte aan een woning voor haar drukker: de keuken van het aan de Soeijerstrate gelegen klooster der Vrouwebroerissen [2]) wordt aan hem afgestaan. Dit convent lag, blijkens verschillende verkoopacten betreffende andere erven, die eveneens op de grond van het vroegere klooster lagen, aan de Noordzijde van de Soeijerstrate [3]) en strekte zich uit van Oude Gracht tot Voldersgracht. Het is het klooster, dat op de kaart van Thomas Thomasz. van 1578 aangeduid is als dat der „Vroumorissen" [4]); deze naam komt ook een enkele maal in een verkoopacte voor [5]). Ketel's huis heeft waarschijnlijk dicht bij de Oude Gracht gestaan. Ten Westen van het huis van zijn buurman Boudewijn Pietersz. Leeu, stadsroedrager, stond nl. het huis van de weduwe van Pieter van Bancken; de voormalige conventskeuken lag dus ten Oosten van de woning van Leeu, en de achterbuurman van deze laatste, de linnenwever Anthonis Pietersz. van Eyndoven, woonde aan het Nyeuwelant [6]), welk steegje volgens de kaart van Thomas Thomasz. (evenals nu nog) tot ongeveer op de helft van de Soeijerstrate liep. Bovendien wijst de volgorde der huizen en renten van het Vroubroerissenconvent in de rekeningen der geestelijke goederen van 1581 tot en met 1583 hetzelfde uit [7]).

Over de persoon van Antonis Ketel weten wij weinig. Tiele

---

[1]) In 1581 worden de huizen, die op de grond van een bepaald klooster gebouwd waren, of welke datzelfde klooster verhuurd had, achter elkaar opgenoemd. In 1584 begint een andere groepering: de huizen en erven worden dan opgesomd volgens de straten, waaraan zij gelegen zijn. Slechts in het eerste register kan men dus vinden, van welk klooster een bepaald perceel het eigendom is geweest.

[2]) = Carmelietessen. (Vrouwenbroeders = Carmelieten).

[3]) Zie o.a. *Transportregisters* 1582, f. 216a; 1592, f. 122a; 1593, f. 26a. Vgl. ook b.v. *Transportregisters* 1581, f. 89b; 1599, f. 52b, 105a; *Belastboeken* 1571, f. 67b.

[4]) Afgedrukt o.a. in Ampzing, bij blz. 165. — Over de plaats van verschillende Haarlemse vrouwenkloosters zijn door Van Oosten de Bruyn, Allan, e.a. allerlei tegenstrijdige meningen verkondigd, die door de feiten van de transportregisters en de rekeningen der geestelijke goederen gelogenstraft worden. Uit de bovenstaande en de nog te noemen posten blijkt ten duidelijkste, dat met „Vroumorissen" en „Vroubroerissen" dezelfde orde is aangeduid.

[5]) *Transportregisters* 1591, f. 72a. In de *Rekeningen der geestelijke goederen* van 1583 wordt de naam „Vroumarissen" gebruikt (f. 21a). Zie over deze vorm: Graaf, *Levens der Maechden*, in *B.B.H.* 18 (1893), blz. 103.

[6]) Zie b.v. *Transportregisters* 1582, f. 216a; *Rekeningen der geestelijke goederen* 1581, f. 70b.

[7]) *Rekeningen der geestelijke goederen* 1581, f. 70a–71a; 1582, f. 23a–23b; 1583, f. 20b–21a.

opperde de mogelijkheid [1]), dat hij een zoon was van Jurriaen Ketel, de bekende Doopsgezinde martelaar, die in 1544 te Deventer is onthoofd [2]). Deze veronderstelling blijkt onjuist te zijn: uit een acte over de bezittingen van zijn minderjarige kinderen, opgemaakt in 1587, enige jaren na Antonis'dood, blijkt dat zijn vader Thijs heette, en zijn moeder Anna [3]). Wellicht vinden wij deze beiden terug in de acte van 13 September 1547 uit het Gemeente-Archief van Meppel, waarin Thijs Ketel (in een acte van 1530 schulte te Meppel genoemd) en zijn vrouw Anna voorkomen [4]). De naam Ketel was in de Oostelijke provincies zeer bekend [5]).

---

[1]) *Nieuwsblad* 1865, blz. 95.

[2]) Zie o.a. P. C. Molhuysen, *Eene bijdrage tot de geschiedenis van het strafregt*, in *Overijsselsche Almanak* 1842, blz. 89–92, en Jacobus Revius, *Daventriae illustratae ... libri sex*, Lugd. Bat., 1651, blz. 265–267. Tiele geeft *t.a.p.* ten onrechte als sterfjaar op 1552.

[3]) Procuratie van Gillis Rooman, 17 October 1587, opgemaakt door notaris Adriaen Willemsz. Zie bijl. 228.

[4]) *Rijksarchief der provincie Drente; inventaris van het archief der gemeente Meppel*, nr. 351. Regest in *Verslagen van 's Rijks oude archieven* 1890, blz. 325, luidende: „Thijs Ketel en Anna zijne vrouw, mede voor zijne voorkinderen bij Margrita Helmiges, verklaren, dat de ingezetenen van Meppel en van de Oosterboer hebben afgekocht de boterpacht, die hij had afgekocht van heer Geert Helmiges, over het geheele kerspel van Meppel, ze derhalve daarvan te ontslaan, en hebben daarvan overdracht bij stoklegging gedaan . . ." Van de acte van 1530 (26 Juli) vindt men een regest *t.a.p.*, blz. 324. — De Rijksarchivaris in Overijsel wees mij op deze post.

[5]) Zie de litteratuur, opgegeven in Van Beresteyn, *Repertorium*, s.v., en daarvan vooral het artikel van W. Wynaendts van Resandt, *Het geslacht Ketel* in *De Nederlandsche Leeuw* 1923, kol. 273–284. Van het geslacht Ketel genaamd van Hackfort werd een tak in Drente en Groningen gevonden; daartoe behoren o.a. Thonis Ketel, in 1522 drost van Ysselmuiden, en Thijs Ketel, de bovengenoemde schout van Meppel. Nakomelingen van hen waren twee eeuwen lang schouten van Diever en Wapserveen; in Meppel en Steenwijk wonen nog jaren leden van de familie Ketel.

Van bovengenoemde Thonis Ketel stamt een Anthonis, die een tijdgenoot was van de Haarlemse drukker: een luitenant, gestorven op 1 Maart 1593. Deze wordt ook genoemd in *De Navorscher* 56 (1906), blz. 240 (*Huwelijken te Hattem gesloten*, medegedeeld door F. A. Hoefer) en in *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging Gelre* 2 (1899), blz. 359–361 (*Een pardon te Hattem in 1588*, medegedeeld door F. A. Hoefer). Vgl. ook *De Navorscher* 56 (1906), blz. 233 en 357.

Ook is een Anthonis Ketel in 1570 lid van de Hollandse Gemeente te Londen. Deze wordt door de kerkeraad vermaand wegens kaatsspelen (*W.M.V.*, Serie I, dl. I, blz. 79), en krijgt enige tijd later verlof om in een Engelse kerk te trouwen (*t.a.p.*, blz. 236). Beroep noch geboorteplaats wordt hier vermeld, maar in de Londense *Returns of aliens* van die jaren (*Publications of the Huguenot Society* X) komt enkele malen een Anthonis Ketel voor uit Brugge of Vlaanderen (part I, p. 375 (1567): Anthonio Kethel; part III, p. 356 (1568): Anthony Kettell, borne in Flaunders ... of the Dowche churche; part I, p. 452 (1571): Anthonie Kettell, and his wif, merchant, borne in Brugges, inhabiting here iij yeres ...). Vgl. nog een post van 1571 in Page, *Letters of denization* (Vol. VIII derzelfde serie), blz. 140. — In al deze gevallen zullen wij wel met dezelfde Antonis Ketel te doen hebben, die niet geïdentificeerd mag worden met de Steenwijkse drukker.

De enige bron voor de kennis van Antonis' leven, buiten zijn testament en enkele mededelingen in de rekeningen van de stadsthesaurier en van de rentmeester der geestelijke goederen, is de reeds genoemde acte van 1587. Hieruit kunnen wij met betrekkelijke zekerheid opmaken, dat hij, toen hij in 1581 in Haarlem kwam, reeds getrouwd was — zijn vrouw heette Hermanna Gerytsdr. Mu(i)lers of Mullaerts; zij was een Zwolse, en was in 1594 37 jaar oud [1]) —, en minstens twee kinderen had: Thijs en Gerard. Hun namen immers komen in de doopboeken van Haarlem niet voor; zij zijn dus waarschijnlijk voor 1581 geboren [2]). Wat er van hen geworden is, is niet bekend. Of althans Gerard zijn vaders vak geleerd heeft? Het Gemeente-Archief van Franeker kon mij geen gegevens verschaffen over de drukker Gerhard Ketel, die daar van 1596 tot 1601 werkte, en daarna naar Groningen verhuisde, waar hij in 1605 stierf [3]).

Behalve Thijs en Gerard heeft Ketel nog een derde zoon gehad, Abraham, die op 21 Augustus 1583 gedoopt is; deze wordt in de acte van 1587 niet genoemd en was dus toen waarschijnlijk niet meer in leven. Spoedig na de geboorte van deze zoon is Antonis ziek geworden en overleden; in de *Rekeningen der geestelijke goederen* van 1583 wordt niet hij, maar zijn weduwe genoemd als bewoner van het perceel in de Soeijerstrate. Op 9 September van dat jaar hebben Ketel, die dan al ziek is, en zijn vrouw hun testament gemaakt, waarbij zij, onder opheffing van de voorwaarden, bij hun huwelijk opgesteld [4]), hun kinderen tot erfgenamen benoemen. Een der getuigen is de Haarlemse predikant Johan Damius; Antonis zal wel tot zijn gemeente behoord hebben, al wordt hij in de lidmatenboeken der Hervormde gemeente niet genoemd. Zijn vrouw komt er wel in voor: zij treedt op 1 Juli 1583 toe als lid der Hervormde kerk.

---

[1]) Zie bijl. 244.

[2]) De doop- en trouwboeken van Zwolle beginnen in 1581, die van andere steden uit de buurt veel later.

[3]) Zie over hem Ledeboer, *De boekdrukkers*, blz. 147 en *Alfabetische lijst*, s.v.; bovendien Oomkens, *Bouwstoffen*, blz. 9 en 43–47. — In het *Trouwboek der Ned. Herv. Kerk* van Haarlem komt op 7 Mei 1600 nog voor een Geerart Ketel, jonggesel van Meppel, en op 19 September 1604 een Geeraert Ketel, wedr. van Harlem (wellicht een en dezelfde). De naam Ketel komt trouwens vaker voor in Haarlemse archivalia van deze tijd.

[4]) Er moet dus een stuk bestaan hebben met huwelijkse voorwaarden; een globaal onderzoek naar deze acte, ingesteld door de wnd. Rijksarchivaris, leverde geen resultaat op.

De 2de Mei 1584 vinden wij Hermanna Ketel nogmaals vermeld: zij komt dan voor als doopgetuige. Ook krijgt zij in dat jaar betaling voor het drukken van stadspublicaties. De pers werkt dus, en wij zullen met een redelijke kans op juistheid mogen veronderstellen, dat degene die haar in gang houdt, dezelfde man is, die Antonis Ketel officiëel als stadsdrukker opvolgt en met wie zijn weduwe op 2 December 1584 hertrouwt: Gillis Rooman.

Dat de „druckerie", waarvoor de Haarlemse magistraat in 1581 een bedrag van 150 pond voteerde, geen werkplaats was, hebben wij boven gezien. De betekenis van het woord moet een andere zijn, en wel: datgene waarmee gedrukt wordt, werktuigen, typographische inventaris [1]). Ook Ketel zelf nam wellicht materiaal mee uit Steenwijk: hij verplaatste immers zijn „druckerie ende domicilium"; de rest van wat er nodig was kocht Deyman dan in opdracht van het gemeentebestuur. Van wie hij dit materiaal betrok, weten wij niet, maar dat althans het drukmateriaal niet nieuw was, zien we uit de eerste uitgaven van Ketel. De letters zijn versleten, en niet scherp afgedrukt, verschillende zijn defect; initialen en ornamenten lijden aan hetzelfde euvel.

In de drie jaren van zijn verblijf te Haarlem heeft Ketel zeventien werkjes met zijn naam uitgegeven, waarvan er vijftien bewaard zijn. De indeling naar de inhoud is al heel eenvoudig: het zijn stadsordonnanties, enkele pamfletten, en boekjes van Coornhert.

Bepalingen betreffende de stadsbewaking zijn aanleiding tot het drukken van Ketel's eersteling te Haarlem: *Nieuwe ordinantie vander wacht der stede van Haerlem.* Daarna volgen met tussenpozen van enkele weken drie aanplakbiljetten over de verkoop der geestelijke goederen, die op 24 April 1581 eigendom van de stad zijn geworden, en nu in partijen geveild worden [2]).

Zij het dat de stad in 1582 zijn diensten niet nodig heeft gehad, zij het dat ons slechts de kennis daaromtrent ontbreekt, zeker is het, dat wij van dit jaar geen enkele stedelijke aankondiging

---

[1]) Deze betekenis niet in het *Ndl. Wdb.*

[2]) Zie blz. 6–7 en 73. In de *Rekeningen der geestelijke goederen* van 1582 vinden wij verschillende posten van betaling aan de stadsboden, die de biljetten naar de dorpen in Noord-Holland rondbrachten (f. 215b, 216 b, 221a enz.).

kennen. Dat de thesauriersrekeningen geen post erover bevatten, is op zichzelf geen bewijs van het ontbreken van dergelijk werk, want ook voor de bovengenoemde aanplakbiljetten ontbreekt elk spoor van betaling.

In 1583 komen er twee pamfletten over de toestand in het Zuiden: het eerste, een nadruk van een uitgave van Plantijn, geeft de ordonnanties, die de Antwerpse magistraat had uitgevaardigd tegen de revolutionnaire elementen in de stad, het volgende de artikelen van de voorlopige overeenkomst, gesloten tussen Anjou en de Staten-Generaal na de mislukte aanslag op Antwerpen door de Fransman [1]). Er komen in de rekeningen geen betalingsposten voor van dit werk; het kunnen zeer goed uitgaven op eigen risico geweest zijn. Wel is er in ditzelfde jaar opdracht gegeven tot het drukken van een mededeling over de prolongatie van de jaarmarkt „mits tverlies van den thien daegen". Met deze tien dagen zullen wel bedoeld zijn de dagen die vervielen door de nieuwe kalenderregeling, waartoe in December 1582 besloten werd door verschillende instanties [2]). Wij kennen deze publicatie alleen uit de mededeling in de thesauriersrekening, dat aan Ketel voor het drukken ervan 6 pond werd uitbetaald; er is mij geen exemplaar van bekend, hoewel de oplage vijftienhonderd exemplaren groot was. Op 8 Augustus beginnen de stadsboden de biljetten rond te brengen naar de plaatsen, die op de hoogte moesten zijn van de verandering [3]).

Kort voor of na Ketel's dood — voordat Rooman de officiële opvolger geworden is — wordt in de werkplaats nog gedrukt een stadsordonnantie betreffende „de verexcysinge der exchysbaere goederen", waarvoor Ketel's weduwe de betaling krijgt; ook van deze publicatie is tot nu toe geen exemplaar bekend. Aangezien er ruim driemaal zoveel voor betaald wordt als voor de ordonnantie betreffende de jaarmarkt, moet de omvang heel wat groter geweest zijn dan die van laatstgenoemde druk. Wellicht was dit

---

1) Vgl. Blok II, blz. 188.

2) Bij plakkaat van 10 December 1582 beval Anjou de invoering van de Gregoriaanse kalender, door paus Gregorius XIII voorgeschreven in de bul *Inter gravissimas* van 24 Februari 1582. De Staten-Generaal en de Staten van verschillende gewesten aanvaardden de nieuwe regeling; die van Holland en Zeeland deden dit na aandringen van de Prins van Oranje bij besluit van 19 December 1582; zij lieten de 13de Januari op de 2de volgen. Zie W. E. van Wijk, *De Gregoriaanse kalender. Een technisch-tijdrekenkundige studie.* Maastricht, 1932, blz. 56–57.

3) *Thesauriersrekeningen* 1583, f. 33a, b.

laatste een aanplakbiljet, de excysenpublicatie een kwartoboekje.

De eigen uitgaven van Ketel beperken zich tot de genoemde pamfletten en — in 1582 en 1583 — tot verschillende kleine werken van Coornhert. Het zijn enkele comedies: *Vande blinde voor Jericho, Abrahams wtgang, Vande rijcke-man*; enkele theologische tractaten: *Tafel vander ghelouigen justificatie, Middel tot mindringhe der secten,* en *Lydens troost*; enige litterair-moraliserende geschriftjes: *Compas ter rvsten,* de vertalingen van Philo Judaeus' boekje *Van edelheydt* en van Pandulphus Collenutius' gedicht *Vant loeye en leckere leuen*; dit laatste wordt gevolgd door Coornhert's *Lof vant goudt,* om de lege „bladekens" te „vollen".

Daarnaast schrijft de *Bibliotheca Belgica* onder enig voorbehoud nog de druk van een aantal andere werken van Coornhert aan Ketel toe. Het zijn de volgende [1]):

1. *Schyndevcht der secten* ... [door D. V. Coornhert]. Z. pl. en n.v. dr., 1575 (C 102).
2. D. V. Coornhert, *De coopman.* Z. pl. en n.v. dr., 1580 (C 46).
3. *VVare beschrijuinge der conscientien* ... [door D. V. Coornhert]. Z. pl. en n.v. dr., 1585 (C 37).

4. D. V. Coornhert, *Zeepe opte vlecken by Lambert Danaeus ... ghestroyt op een Sendtbrief gedruct achter zeker boecxken ... Vande wterlijcke Kercke Godes, welcke Sendtbrief eertijts is geschreuen by D. V. Coornhert* ... Z. pl. en n.v. dr., den 15. February, 1582 (C 123).
5. D. V. Coornhert, *Tweede verantwoordinge eens eenighen Sendtbriefs* ... Z. pl., n.v. dr. en j. (De voorrede is gedateerd 16 Juni 1582) (C 114).
6. *Vande wterlyke kercke Godes, waer de selue nv te vinden is* ... Z. pl. en n.v. dr., 1581 (K 3).

7. Sebastiaen Castellion, *Tsamensprueken vande predestinatie* ..., ouergheset ... die drie eerste door Dirck Adriaensen

---

[1]) Achter de titels is het nummer geplaatst dat het betreffende boek in de *Bibliotheca Belgica* heeft. — Vgl. ook blz. 108, noot 1.

Kemp, ende het laetste door D. V. Coornhert. Z. pl. en n.v. dr., 1581 (C 128).

8. D. V. Coornhert, *Van des menschen natuerlijcke vleesch wondersproock.* Z. pl. en n.v. dr., 1581 (C 76).
9. Sebastiaen Castalio, *Vande gehoorsaemheyt ...*, vertaelt in Nederlantsch door D. V. Coornhert. Z. pl. en n.v. dr., 1582 (C 126).
10. D. V. Coornhert, *Comedie van lief en leedt.* Z. pl. en n.v. dr., 1582; „te cope inden Hage tot Harper Joosten inde Papestraet" (C 73).
11. D. V. Coornhert, *Vande ware onderdanicheyt der Christenen, schriftuerlijcke bewijsinghe ...* Z. pl. en n.v. dr., 1581, den eersten December (C 87).
12. D. V. Coornhert, *Vande zendinghe der Lutheranen Zwinglianen ende Mennonisten ... bewijs dat sy niet en is wettelijck ...* Z. pl. en n.v. dr., 1583 (C 124).
13. D. V. Coornhert, *Het cruydthoofken. Van stichtelijcke ghespraken ...* Z. pl., n.v. dr. en j. (C 48).
14. D. V. Coornhert, *Nadencken opte twijfelen of dapostel Paulus int 7. Cap. totten Romeynen sprekende is van zijn selfs persone ...* Z. pl. en n.v. dr. [1583] (C. 79) [1]).
15. D. V. Coornhert, *Van wel bidden onderwijs.* Z. pl., n.v. dr. en j. (C 38).
16. D. V. Coornhert, *Vande onwetenheyt der menschen, die daer is onschuldich of schuldich ...* Z. pl., n.v. dr. en j. (De opdracht is van 14 April 1583) (C 88).

---

[1]) Om mij onbekende redenen plaatst de *Bibliotheca Belgica* het *Nadencken* in „1596?". Dat het boekje echter reeds in Januari 1583 van de pers is gekomen, bewees prof. B. Becker, die mij t.a. hiervan het volgende meedeelde: „In de eerste brief aan Aggaeus van Albada die in het Brieven-boek sub Nr. 44 voorkomt (WW. dl. III, f. 109c), heet het o.a.: „... is my binnen vijf of ses daghen van een vernaemde ende achtbare persoon een cedulle ghelevert / houdende vier vraghen / die ick beantwoort hebbe / met byvoeghsele van acht vraghen / daer van copye in desen mede gaet / als oock mede *een ghedruckt Exemplaer mijns ghevoelens van Pauli woorden int 7. ad Romanos*, die by veelen Leeraeren niet recht verstaen sijnde / misbruyckt werden ...". De brief is ongedateerd, maar makkelijk te dateeren met behulp van brief 82 (WW. dl. III, f. 131c,d, 132a). Uit die brief blijkt dat de „vernaemde ende achtbare persoon" niemand anders is dan de burgemeester van Haarlem N. van der Laen, en dat Coornhert diens vragen beantwoord heeft den 23 Jan. 1583 (f. 132a: „Dese voorschreven antwoorde / met dese acht by-ghevoechde vraghen / gaf ick den drie-en-twintighsten January / vijfthien hondert drie-en-tachtigh / in handen van N.V. Laen").

Naar het „Nadencken" wordt ook verwezen in „Van den Aflaet Jesu Christi", geschreven 28 Mei 1584 (dl. III, f. 292d)".

Van deze lijst vallen nr. 1, 2 en 3 direct af, omdat zij gedrukt zijn, toen Ketel nog niet te Haarlem woonde, of nadat hij reeds overleden was [1]). Van de andere bestaat althans theoretisch de mogelijkheid, dat het drukken van Ketel zijn; tot een nader onderzoek van nr. 4, 5 en 6 zijn wij echter niet meer in staat, daar zij, in het bezit van de Universiteitsbibliotheek van Leuven, door de brand van Augustus 1914 zijn vernietigd, en andere exemplaren niet bekend zijn [2]). Wat een onderzoek van het voor de overige gebruikte materiaal ons leert, volgt hieronder na een overzicht van de inventaris die Ketel ter beschikking stond.

De meeste drukken van Ketel zijn goedkope, kleine boekjes. Behalve de aanplakbiljetten is ook het *Compas ter rusten* een plano-druk; de pamfletten en de stedelijke ordonnantie zijn, zoals te verwachten is, kwarto-uitgaven. Verder vinden wij enkel klein-octavo-formaat, en het aantal bladen van deze uitgaafjes is gering; het varieert van 16 tot 36. De meeste zet Ketel — met tamelijk wat fouten — uit een kleine letter met enkele regels van afwijkend type, afwisselend op een minder harmonische wijze dan wij dit bij Van Zuren gezien hebben. Het maakt de indruk of hij de proef neemt met verschillende combinaties. De signatuur loopt evenals de foliëring in bijna al zijn drukken van de eerste tot de laatste bladzijde aan één stuk door, zonder onderscheid te maken tussen voorwerk en eigenlijke tekst; eenmaal pagineert hij de bladzijden, die hij dan toch „fol." noemt [3]). Voor de marginalia gebruikt hij meestal de letter van de tekst, of een iets kleinere type, soms een cursief. De titelbladen zijn vol, dikwijls met een enigszins aflopend gedeelte, dat echter lang niet zo sterk conisch is als dit het geval is bij Van Zuren's drukken.

Alle boekjes, op de Pandulphus-vertaling na, zijn uit gothiek gezet. Deze lettersoort bezit Ketel in 1581 en 1582 in vijf grootten; twintig regels meten respectievelijk 52, 62, 78, 94 en 240 mm, de G 240 is alleen als smoutletter in gebruik. Terwijl de G 78 tot de groep M[75] behoort, worden de andere gothieke alphabetten gekenmerkt door een M die wij nog niet bij Haebler vinden. In 1583 is de veel gebruikte G 78 vervallen en vervangen door

[1]) Zie voor nr. 3 blz. 108 noot 1.

[2]) Volgens de beschrijving van de *Bibliotheca Belgica* was de voorrede van nr. 5 gedateerd: 16 Juni 1582. De opdracht van nr. 16 is van 14 April 1583. M.i. is dit echter geen bezwaar om de *uitgave* eventueel enkele jaren later te plaatsen.

[3]) Drukken nr. 20.

G 77, evenmin een splinternieuwe letter als G 78 in 1581, en het gemakkelijkst te herkennen aan de andere r rotunda, y en z. Dit geeft ons een terminus ante of post quem voor de ongedateerde drukken van Ketel. Vier van zijn publicaties zijn nl. niet gedateerd: *Middel tot mindringhe der secten, Lydens troost, Abrahams wtgang* en de vertaling van Philo Judaeus' boekje. Het laatste is pas in 1583 door Coornhert vertaald en moet dus in datzelfde jaar zijn uitgegeven. De tekst van *Middel* en van *Lydens troost* is nog gezet uit de G 78; wij stellen deze boekjes op 1582 (in overeenstemming met de andere Coornhert-uitgaven; op zichzelf is 1581 even goed mogelijk), *Abrahams wtgang* (met G 77) op 1583.

Naast deze gothieke bezit Ketel drie romeinse typen (van twee alleen de bovenkast), waaruit hij slechts hier en daar een regel zet, en één cursieve type, die voor de tekst van de Pandulphus-uitgave gebruikt is. Tegenover het materiaal van Jan van Zuren getuigt deze inventaris van conservatisme. Wel gebruikt Ketel meer versieringen dan Van Zuren, maar deze bestaan bijna uitsluitend uit de overal gebruikelijke bloemen, waarmee Ketel randjes samenstelt ter afsluiting van een tekstgedeelte of ter omlijsting van een titelblad. Kenmerkend is dat hij deze ornamenten nooit dooreen gebruikt.

Verder bedient Ketel zich voor afsluiting gaarne van een lijn, die hij ook in de tekst van de *Tafel* voor een schema nodig heeft. Verschillende stukken hebben een gebogen uiteinde; hoe groot ze geweest zijn, is niet na te gaan: de lijnen zijn soms samengesteld uit kleine stukken, die vermoedelijk afgebroken zijn van grotere, hetzij tijdens het drukken of daarvoor. Een enkele maal gebruikt hij accoladen, o.a. in de lijst der optredende personen; een als een „g" gevormd rubriekteken valt op, terwijl eenmaal in margine een „lichte hand" onze aandacht trekt. Vignetten van de bloemen — door Van Zuren gaarne gebruikt — komen niet voor; wel een houtsnede-vignet: een calligraphisch ornament. De enige andere houtsnede is die op het titelblad van de *Nieuwe ordinantie vander wacht*: een afbeelding van het Haarlemse wapen (staand zwaard met vier sterren en een kruis); het houtsneetje is omgeven door een rand van bloemen.

Initialen gebruikt Ketel zeer weinig, acht of negen in het geheel, en deze behoren tot vijf of zes alphabetten, zodat hij zeer waarschijnlijk geen volledige series van deze soorten gehad heeft,

maar slechts enkele stuks van elk type. Die, welke met „Spaanse arabesken" versierd zijn, vallen het meest op: hiervan heeft Ketel een A, D en W.

Een drukkersmerk bezit Ketel niet. Wel geeft hij op het titelblad of in de colophon in extenso zijn naam en adres; de enige collega, met wie we hem in contact zien, Harper Joosten uit Den Haag, noemt hij in de colophon van de twee drukken die bij deze te koop blijken: de *Comedie vande blinde voor Jericho* en de *Tafel vander ghelouigen justificatie*, beide van 1582 [1]).

Stemmen nu de anonieme drukken die aan Ketel toegeschreven zijn, overeen met de drukken onder zijn naam uitgegeven? Wat *inhoud* betreft wel, en hier zullen wij dan ook stellig het voornaamste argument voor de toeschrijving moeten zoeken. Bij het beoordelen van de *vorm* stuiten wij onmiddellijk op de moeilijkheid, die gelegen is in het ontbreken van geordend vergelijkingsmateriaal, waardoor wij de inventaris van Ketel niet kunnen plaatsen naast die zijner tijdgenoten.

Vergelijking met Ketel's inventaris toont het volgende:

Nr. 7. Het materiaal wijkt grotendeels af van dat van Ketel (b.v. G 81; een romein met H: 5 en een met H: 3. 5; andere initialen; een calligraphisch sluitstuk, niet identiek met dat van Ketel). Ook is het werkje royaler gezet en heeft de drukker in een rand twee ornamenten door elkaar gebruikt.

Nr. 8. Ander materiaal is gebruikt. O.a. een grotere cursief (D: 4) en een kleinere romein dan wij bij Ketel vinden (5 regels: 18), een civilité-type, en een grote gothiek, die spitser is dan die van Ketel (e: 8).

Nr. 9. Als nr. 7, wat typen, initiaal en rand betreft.

Nr. 10. Als nr. 7 (G 71, G 81; een romein met kapitalen H, B: 10.5, 6.5, 5, 3.5; cursieve kapitalen; 2 ornamenten in één rand).

Nr. 11. Al het gebruikte materiaal komt overeen met dat van Ketel; ook de wijze van drukken is dezelfde. Wij vinden o.a. G 78.

Nr. 12. Als nr. 11, op één initiaal na (G 77).

---

[1]) Vgl. ook de onder nr. 10 genoemde druk op blz. 80. Ledeboer geeft geen andere bijzonderheden. Kossmann, *Boekhandel te 's-Gravenhage*, s.v. vermeldt verder alleen de verkoop van zijn huis in de Papestraat op 31 Jan. 1582.

Nr. 13. Als nr. 11, op twee initialen na. Als bij Ketel's *Rijcke-man* (Drukken nr. 20) heten de bladzijden, ofschoon ze gepagineerd zijn, „fol." (G 78).
Nr. 14. Als nr. 11 (G 77).
Nr. 15. Als nr. 11 (noch G 78, noch G 77).
Nr. 16. Als nr. 11, behalve ook hier de twee initialen van nr. 13 (G 77).

Wat de civilité van nr. 8 betreft, deze is reeds eerder opgevallen. E. W. Moes vermeldt [1]), dat deze type voorkomt in een der uitgaven van de *Pointen ende articulen van den Satisfactie...* van Harmen Jansz. Muller te Amsterdam in 1578 [2]), en eveneens in Coornhert's *Spieghelken vande ongerechticheyt ofte menschelicheyt des vergodeden H.N. Vader vanden Huyse der Liefden. Ghedruckt ... 1581*, dat door de bewerkers der *Bibliotheca Belgica* met een vraagteken was toegeschreven aan genoemde drukker [3]).

Moes was het met deze toeschrijving niet eens, op grond van het feit dat een titelvignetje en enkele sierletters verder bij Harmen Jansz. Muller niet voorkomen, dat de civilitéletter ook in de aan Ketel toegeschreven druk te vinden is, en dat genoemde Amsterdamse drukker geen „bepaalde reden (had) om zijn naam te verbergen, waar het gold een boekje van Coornhert uit te geven".

Afgezien nu van de vraag of Harmen Jansz. de drukker is van het *Spieghelken*, is het duidelijk, dat wij nr. 8 niet bij Ketel's productie mogen opnemen, o.a. juist om deze civilitéletter, die bij Ketel in 't geheel niet voorkomt. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de nrs. 7, 9 en 10. Ter beoordeling resten dus nog slechts de nummers 11 tot en met 16.

Dat de initialen van nr. 12, 13 en 16 niet verder bij Ketel voorkomen, lijkt mij niet belangrijk genoeg om als argument te dienen tegen een toeschrijving aan laatstgenoemde, vooral daar wij deze verschillende initialen slechts éénmaal zien gebruiken [4]). Met een der argumenten die Burger gebruikte ten aanzien van de toeschrijving van het *Spieghelken* aan Harmen Jansz. Muller,

---

[1]) Moes-Burger I, blz. 298–299.
[2]) *T.a.p.*, nr. 202.
[3]) *B.B.*: C 103.
[4]) Bovendien komt een der beide initialen (een fractura, W) van nr. 13 en 16 in 1586 voor bij Gillis Rooman, een aanwijzing dat zij in de inventaris van Ketel reeds aanwezig is.

moeten wij echter nog rekening houden: had Ketel reden om zijn naam te verbergen bij uitgaven van Coornhert?

In een brief, geschreven aan Gerrit Stuver na zijn definitief vertrek uit Haarlem, dus omstreeks 1589 [1]), klaagt Coornhert dat hij er moeilijk toe komt, nieuwe werkjes in het licht te geven, o.a. om „de schade, die de Haerlemsche drucker mij gedaen heeft met drucken, als met zyn gestolen goet 't vet overal wech hebbende, ... zonderlingen nadien ic niet altoos en winne, als ic tot Haerlem plach". Is deze Haarlemse drukker, zoals Becker waarschijnlijk acht, Antonis Ketel? Nu wij weten dat hij in 1583 overleden is, lijkt dit bij eerste lezing niet aannemelijk: de zin wekt de indruk van een recente misstap, in welk geval Ketel's opvolger, Gillis Rooman, de schuldige zou zijn. Dit is echter het enige argument dat in de richting van deze laatste wijst. Wat het materiaal betreft en de wijze van drukken: wanneer men aanneemt, dat nr. 11–16 Haarlemse drukken zijn, moeten nr. 11–14 aan Ketel toegeschreven worden (respectievelijk van 1581, 1583, zonder jaar, maar met G 78; dus van vòòr 1583, en van dit jaar); nr. 15 en 16 (beide zonder jaar; nr. 16 met opdracht van April 1583) kunnen van hem zijn of van Gillis Rooman. Indien echter de drie eerste boekjes van Ketel zijn, wijst dit feit, alsmede het ontbreken van elk ornament op de titelbladen van nr. 15 en 16, ook voor de beide laatste op Ketel.

Wij zullen dan moeten aannemen dat Coornhert na zo lange tijd nog nadeel ondervindt van Ketel's handelwijze. Of is zijn uitval te wijten aan rancune? Het is mogelijk, dat het debiet van de in die zes jaren elders verschenen werkjes van Coornhert leed tengevolge van de zonder zijn machtiging in het licht gekomen drukken. Het „gestolen goet" behoeft tenslotte niet alleen te bestaan uit de anonieme drukjes; die waarop Ketel zijn naam en woonplaats zette, kunnen er ook toe behoord hebben: auteursrecht immers bestond nog niet, en privileges aan andere uitgevers waren, voorzover bekend, niet verstrekt [2]). Ketel behoefde zich niet noodzakelijk verborgen te houden als drukker, tenzij hij er op gesteld was, de naam te hebben van een bona-fide drukker

[1]) Becker, *Bronnen Coornhert*, blz. 308–310.

[2]) Het ontbreken van de opdracht aan Arn. van Wachtendonck en van het acrostichon op de naam Ameronghen in *Abraham's wtgang* zou er op kunnen wijzen, dat Ketel zijn copie niet van de schrijver zelf had (vgl. de beschrijving der uitgave van 1575 te Rees bij Derck van Zanten, *B.B.*: C 270).

en een goede verstandhouding met Coornhert uit ideële of commerciële overwegingen hem iets waard was.

Voor een klein aantal van de door de *Bibliotheca Belgica* aan Ketel toegeschreven uitgaven kunnen wij dus voorlopig haar uitspraak aanvaarden. De productie van Ketel is daarmede gebracht van 17 op 23; de door hem uitgegeven Coornhertiana van 9 op 15. Wij mogen echter niet uit het oog verliezen, dat deze toeschrijvingen *voorlopig* zijn, omdat het onderzoek van de samenstelling der typeninventarissen bij andere drukkers en van de wijze, waarop deze hun materiaal gebruikten, nog zeer goed verrassingen kan opleveren en tot andere conclusies kan dwingen.

HOOFDSTUK V

GILLIS ROOMAN, WERKZAAM 1584–1610 [1])

Onder de vele emigranten uit Zuid-Nederland die zich in de laatste decennia der 16de eeuw naar de Noordelijke provinciën begeven, bevinden zich verschillende leden van het Gentse geslacht Rooman. Een van hen is de in het vorige hoofdstuk reeds genoemde Gillis Rooman, die de vader is geworden van een geheel drukkersgeslacht, waarvan de leden in verschillende plaatsen het drukkersambacht hebben uitgeoefend [2]).

Het is niet bekend wanneer Gillis zijn geboorteplaats heeft verlaten [3]). In 1580 is hij in Engeland, wat een doorgeschrapte post in de *Registers of the Company of stationers of London* — getuigenis ener afgesprongen overeenkomst — ons bericht [4]). Graag zouden wij aannemen dat hij in ditzelfde jaar met Antonis Ketel naar Haarlem gekomen is, als knecht van de tot stadsdrukker benoemde Steenwijker, en dat hij daarom de overeenkomst met de Engelse drukker geannuleerd heeft. Op feiten berust deze veronderstelling echter niet. Ook van zijn verblijf in Engeland weten wij niets: Rooman's naam komt niet voor op de vreemdelingenlijsten, in de kerkelijke registers of in de kerkeraadsacten [5]).

[1]) Zie Bijlagen nr. 215–292; Drukken nr. 36–166. Over Rooman is in de *Biographie nationale de Belgique* XX, s.v. een artikel verschenen van Paul Bergmans, dat bijna letterlijk herdrukt is in diens werk *Les imprimeurs belges à l'étranger*, [Gent] 1922, blz. 63–65.

[2]) Men zie over zijn afkomst en Gentse familie, voorzover mij bekend geworden, bijl. 215 en 216.

[3]) Hij komt niet voor in de MS.-aantekeningen van Victor van der Haeghen betreffende Gentse drukkers op het G.A. van Gent.

[4]) Edward Arber, *A transcript of the registers of the Company of stationers of London* II, blz. 683.

Gillis Rooman wordt niet genoemd in: W. Roberts, *The earlier history*; Henry R. Plomer, *Abstracts from the wills*; Ernest James Worman, *Alien members of the book-trade*; Strickland Gibson, *Abstracts from the wills*; Greg and Boswell, *Records of the court of the stationers' company*.

[5]) Page, *Letters of denization* (*Publications of the Huguenot Society* VIII); Kirk and

Van 1584 af weten wij meer van hem. In dit jaar wordt hij genoemd als de bewoner van Ketel's huis in de Soeyerstraat, waaruit blijkt dat hij de officiële opvolger is van de overleden drukker. Verhuiskosten worden niet vergoed; blijkbaar was hij nog nergens gevestigd. Het zou dus heel goed mogelijk kunnen zijn, dat hij toen reeds in Haarlem vertoefde en voor Ketel's dood diens meesterknecht was.

Nog niet lang te Haarlem gevestigd, trouwt hij, zoals reeds even vermeld is, op 2 December 1584 met Hermanna Muilers, de weduwe van zijn voorganger. Uit dit huwelijk zijn in de loop der jaren zeven kinderen geboren: Maijken in 1585, Judith in 1587, Adrianus in 1590, Johannes in 1591, Elias, Zacharias en Susanna respectievelijk in 1593, 1595 en 1597. Allen worden gedoopt in de Nederlands Hervormde kerk, waartoe de moeder, zoals wij gezien hebben, reeds van 1 Juli 1583 af behoorde, en waarbij Gillis zich op 2 Januari 1585 als lid laat opnemen. Een van de kinderen is vroeg overleden; in 1610 blijken er nl. zes kinderen uit dit huwelijk te zijn, en in het begrafenisboek vinden we tussen 18 en 25 Mei 1608, dat Margriete Roman gestorven is, en dat er een nieuw graf voor haar is gekocht; stellig is met deze Margriete de oudste dochter, Maijken, bedoeld [1]).

Nog geen jaar na Maijken's dood sterft Gillis' vrouw (Januari 1609), waarna hij op de 12de Juli hertrouwt met Sara van de Woestijne. Deze, die opgeeft uit Middelburg afkomstig te zijn, is toch een kind van Zuidnederlandse ouders. Zowel haar moeder, Cathelyne Mosyns, als zijzelf hebben blijkens haar attestatie op 15 Juli 1605 tot de kerk in Middelburg behoord, en deze plaats was het bekende doorgangshuis voor Zuidnederlandse vluchtelingen [2]). Dit zou echter op zichzelf geen reden zijn om afkomst uit Zuid-Nederland aan te nemen, ware het niet dat van Jacob van de Woestijne, Sara's broer [3]), vermeld wordt dat hij afkom-

---

Kirk, *Returns of the aliens* (*Idem* X); Moens, *Marriage, baptismal and burial registers*; Hessels, *Register of the attestations*; Kuyper, *Kerkeraads-protocollen Londen* (*W.M.V.* I, 1); Van Toorenenbergen, *Acten van de Colloquia der Ned. gemeenten in Engeland* (*Idem* II, 1); S. Ruytinck, *Geschiedenissen* (*Idem* III, 1); Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, 3 dln.

[1]) Zij heette Mayken, niet Margriete. Vgl. de namen van haar peettantes (bijl. 223).

[2]) Zie A. A. van Schelven, *Omvang en invloed der Zuidnederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16e eeuw*, 's Gravenhage, 1919, blz. 13–14 en de hierin aangehaalde litteratuur.

[3]) Zie bijl. 290.

stig is uit Gent, en dat ditzelfde in een verloren gegaan kerkelijk lidmatenregister ook van „Sara van der Woestijne jonge dochter" gezegd schijnt te zijn [1]).

Ofschoon er geen acte wordt opgemaakt van huwelijkse voorwaarden, waren deze, zoals na Rooman's dood blijkt, wel mondeling overeengekomen. Sara zal, wanneer zij haar man overleeft, alles wat zij mee ten huwelijk genomen heeft, benevens al haar kleren en persoonlijke bezittingen, terug krijgen, en bovendien een „eerlicke vereeringe" ontvangen uit Rooman's goederen, „dat zij ende haren vrunden hem souden bedancken".

Op 5 September van het volgende jaar (1610) wordt een dochter uit dit huwelijk gedoopt, die dezelfde naam krijgt als de oudste dochter had gedragen: Maria. Zes weken later reeds, op 12 October, overlijdt de vader, en vijf dagen nadien wordt hij in de Groote Kerk begraven.

Niet alleen van zijn begrafenis, maar ook van zijn dood kennen wij de datum, doordat er verschillende acten over zijn sterven gepasseerd zijn wegens onregelmatigheden, voorgevallen bij het opmaken van zijn testament. Helaas is dit laatste niet bewaard: van de notaris die het opstelde, zijn geen protocollen over. Omtrent de omstandigheden waarin het gebeurde, zijn wij echter wel ingelicht. De twee Haarlemse burgers die de door Rooman op zijn sterfbed getroffen testamentaire beschikking met hun handtekeningen bekrachtigden, kregen berouw over de al te grote inschikkelijkheid of het goed vertrouwen waarmee zij verklaard hebben dat alles in orde is. Zij delen op 19 October voor notaris Van Trier mede, dat Rooman op de tijd dat het testament werd voorgelezen — twee uur 's middags op de 12e October — geheel buiten kennis was, en een kwartier later overleed. Kwade opzet schijnt er niet bij in het spel geweest te zijn, de verdeling der goederen wordt in der minne geschikt. Sara laat door enkele getuigen (een familielid van Rooman en een van haarzelf) de geheime huwelijkse voorwaarden bekend maken in een ver-

---

[1]) *Trouwboek Ned. Herv. Kerk*, 9 Januari 1611: „Jacob van de Woestijne, j.g. van Gent, Cathelijne van de Bussche, j.d. van Harlem"; de post waarbij Sara ingeschreven wordt als lidmaat is van 16 October 1605. De aantekeningen uit het verloren gegane lidmatenboek vindt men in de klapper op de doop-, trouw- en begraafboeken (G.A. Haarlem); vermoedelijk heeft dit register de data bevat waarop de werkelijke toetreding tot de gemeente heeft plaats gehad, terwijl het bewaarde lidmatenboek vermeldt op welke dag men zich opgegeven heeft.

klaring van 3 November; op 10 November wordt de zaak afgehandeld door Sara met haar broer Jacob als voogd, en Engbert van Bosvelt, een Haarlems notaris, door de weesmeesters benoemd als voogd der kinderen. De financiële kant wordt voor de weduwe zo geregeld dat zij krijgt „allen haeren cleederen, mitsgaders t'geene tharen lijve ende geryve behoort", de tweehonderd karolusguldens die haar bruidschat vormden, een zilveren schaal, pillegift van Gillis aan hun dochtertje, en tenslotte een kindsdeel van de goederen die overblijven na afdoening van alle schulden, en nadat de winkelinventaris verkocht is.

Gillis Rooman is al deze jaren niet in het oorspronkelijk voor de stadsdrukker bestemde huis blijven wonen, al heeft hij de naam van de drukkerij „de Gulden Parsse" trouw gehandhaafd. Reeds in de tweede helft van 1586 [1]) verlaat hij het huis in de Soeyerstraat voor een gedeelte van het vroegere Cellebroersklooster in de Jacobijnestraat aan de Westzijde van het terrein. Naast hem is de vroegere kloosterkerk, die met het eigenlijke conventsgebouw in 1582 voor Latijnse school en rectorswoning bestemd wordt [2]). De drukkerij moet dus gestaan hebben ongeveer tegenover de plaats waar zich nu de laatste huizen bevinden voordat de tuin van het gymnasium begint.

Een paar jaar later reeds is de ruimte te klein; de burgemeesters keuren goed dat Rooman de zolder boven de gang naast zijn huis er bij neemt en op stadskosten er nog een verdieping op laat zetten (1590). Hier blijft hij tot Mei of Juni 1600 wonen [3]);

[1]) In het plakkaat van 1 Juli 1586 betreffende de convooien (Drukken nr. 44), de laatste uitgave van 1586 waarin een datum genoemd wordt, is het adres nog: „Sueyerstrate in de Gulden Parsse".

[2]) *Rekeningen der geestelijke goederen* 1581, f. 57b: „Des convents kerck is by goetduncken van mynen heeren onverhuyrt gebleven, dewyle mynen heeren van meeninghe waren yetwes met het geheele convent tot des stadts ende burgeren gerieff in treyn te brengen". — *Ibid.*, 1582, f. 13a: „De kerck van der Cellenbroeders convent heeft ledich gestaen. Maer het principael convent es bewoont by den predicant Luca Hespio totdat tselve convent ende kerck gedestineert ende geappropricert zyn totter groote Latynsche schoole". Lucas Hespe was enkele jaren predikant te Haarlem; daarvoor had hij te Leiden gestaan. Zie over hem: De Bie en Loosjes, s.v.

[3]) Op 1 Mei 1600 trekken de burgemeesters de woning in het vroegere Cellebroersklooster aan zich; een plakkaat van 30 Juni (Drukken nr. 134) draagt als adres „in de Coninckstraet". Op eerstgenoemde datum echter kan Rooman's opvolger, dominee Adrianus Jacobi, het huis nog niet betrekken; op ordonnantie der burgemeesters huurt hij een andere woning. Voor de huur hiervan van 1 Mei 1600 tot 1 Mei 1601 ontvangt hij 84 pond, terwijl hij voor de periode November 1600–November 1601 voor de huur van het huis in de Jacobijnestraat 35 pond betaalt. (*Rekeningen der geestelijke goederen* 1601, f. 130a).

dan verhuist hij enkele tientallen meters, en vestigt hij zich in een eigen huis in de Koningstraat, een der belangrijkste straten van de stad. Uit het feit dat later (in 1610) het huis beschreven wordt als „op de Beecke en achter het Predicarenconvent" blijkt dat het huis tussen het stadhuis en de Jacobijnestraat gelegen was, aan de rechterzijde wanneer men van het Sant kwam [1]). De drukker zelf geeft als adres soms op „in de Coninck-straet", soms „op 't Marckt-veldt". Natuurlijk laat hij de voordelen die een stadswoning hem biedt niet varen: hij verzoekt de burgemeesters hem te veroorloven zijn vroegere huis zelf te verhuren, of hem een vergoeding voor de huur van zijn nieuwe woning te geven. Tot dit laatste besluiten de heren op 18 December 1600; Gillis krijgt tot aan zijn dood jaarlijks een bedrag van 40 pond uitbetaald [2]). Daarna gaat dit bedrag over op zijn zoon en opvolger Adriaen, nadat in 1611 deze som is uitbetaald aan Engbert van Bosvelt, de voogd der kinderen.

Eénmaal nog komt Gillis' naam voor in verband met een ander adres: in 1606 organiseert de oude kamer „Trou moet blycken" het grote landjuweel, welks litteraire verrichtingen te lezen zijn in het door Zacharias Heyns te Zwolle uitgegeven [3]) *Constthoonende Ivweel, by de loflijcke stadt Haerlem / ten versoecke van Trou moet blijcken, in 't licht gebracht. Waer inne duydelick verclaert ende verthoont wordt alles wat den mensche mach wecken om den armen te troosten / ende zijnen naesten by te staen* ... De opzet was de loterij die gehouden zou worden ten bate van een op te richten Oude Mannen- en Vrouwenhuis, te bevorderen door de mensen uit de naburige plaatsen naar de stad te trekken [4]). *T'verhael vanden intree ende den gantschen handel als oock de loterij* is bewaard in het archief van „Trou"; allerlei bijzonderheden betreffende de vele zorgen die organisatie en administratie meebrachten, staan hierin opgetekend. De deelnemende kamers streven op hun beurt naar zo groot mogelijke luister, en de stad tracht hen waardig te ontvangen. De rederijkers die van elders

[1]) Dit terrein is nu ingenomen door de in 1939 gebouwde vleugel van het raadhuis. Tijdens de bouw viel uit de loop van de „beecke" op te maken dat Gillis' woning stond tegenover het huis dat nu het nummer 7 draagt.

[2]) De eerste uitbetaling heeft plaats in de periode Mei 1601–Mei 1602. Eén jaar (Mei 1600–Mei 1601) heeft Rooman dus geen vergoeding ontvangen.

[3]) Zacharias Heyns had als zoon van Peeter Heyns Haarlemse connecties. Zie blz. 94.

[4]) Fokker, *Geschiedenis der loterijen*, blz. 76–78.

komen worden van stadswege ingekwartierd. Ook Gillis krijgt zijn deel: de leden der Vlaardingse kamer „Daeckerboom", met de zinspreuk „Aensiet lieft", logeren „tot Gillis den drucker voor in de Barteljoorstraet".

Deze plaatsaanwijzing nu is stellig een vergissing; bedoeld zal zijn het huis in de Koningstraat. In de eerste plaats hebben wij verder geen enkel gegeven dat Gillis in de Barteljorisstraat woonde; evenmin had hij er in 1606 of het jaar daarvoor een huis gekocht (ook bij een leegstaand huis zou men kunnen spreken van „tot Gillis"). Bovendien liggen Barteljorisstraat en Koningstraat, door het Sant gescheiden, vlak bij elkander, bijna in elkaars verlengde. En het bijwoord „voor" is, zoals wij gezien hebben, ook van toepassing op de plaats van Gillis' huis in de Koningstraat.

Een andere kwestie in verband met zijn woning valt niet zo gemakkelijk op te lossen. De drukkerij heette van de tijd dat Antonis Ketel haar zo gedoopt had, steeds „de Gulden Parsse". Echter blijkt uit een acte in de *Burgemeesterresoluties* van 1603 dat er ook een zekere „Pieter Claesz. in de Vergulde Parsse" in Haarlem leeft [1]). Wij vragen ons af, of (indien althans de klerk die deze post inschreef, zich niet vergiste) er hier sprake is van een tweede huis, voorzien van dit uithangbord. Liever echter zouden wij aannemen dat Pieter Claesz. drukkersknecht is bij Rooman en dat daarom aan zijn naam die van zijn meesters huis wordt toegevoegd. Hij zou dan dezelfde kunnen zijn als de Pieter Claesz., die in 1601 op de „Vismarct" woont en er een pamflet drukt over de geboorte van een monsterkind, een gebeurtenis die groot opzien gewekt schijnt te hebben in de stad [2]). Het feit

---

[1]) *Aldaar*, bijl. bij f. 292b, d.d. 15 Augustus 1603: „Opt versouck van wegen de weduwe van wylen Jan Barthelmeesz., glaesmaker, ter camere gedaen, hebben de heeren burgermeesteren der stadt Haerlem geconsenteert dat Pieter Claesz. in de Vergulde Parsse tcamerken van de voors. weduwe, responderende achter aen zynen huyse in de Zylstrate (twelck hy van meeninge es van haer te copen) gecoft hebbende, affbreecken ende tot erff aen zyn huys appropieren zal moegen, mits dat de verpondinge die tvoors. camerken nu betaelt opt huys van den voors. Pieter Claesz., als daeraen geannexeert zynde, verhoocht zal worden".

[2]) *Waerachtige verhalinge van tgene gheschiet is binnen de stadt van Haerlem op den negenden dagh van December*. De misvorming was, zei men, een straf voor de moeder, die tijdens haar zwangerschap een valse eed had gezworen; op bevel van de burgemeesters bleef het kind vier dagen lang te kijk tot lering der mensen. In de burgemeestersresoluties van deze tijd is er echter niets over te vinden. Een exemplaar van het boekje is aanwezig in de Stadsbibliotheek van Haarlem; het wordt genoemd in de

blijft echter bestaan dat wij niet zeker weten of Gillis' huis wel bedoeld is, wanneer wij de naam zonder meer ontmoeten. Dit doet zich voor in 1587, wanneer van twee nieuwe lidmaten der Nederlands Hervormde kerk verklaard wordt, dat zij „in de Vergulde Pers" wonen: nl. van Pieter Goos, „joncgesel van Andwerpen" (mogelijk de diamantwerker die in 1588 in Amsterdam woont) [1]) en van Bernard van Bos, een droogscheerder uit Westfalen. Woonden zij bij de stadsdrukker in? Dit is niet onmogelijk: de Rooman's zijn in dit jaar juist naar de Jacobijnestraat verhuisd; hun nieuwe woning was wellicht voorlopig voor hen te groot. Een ander maal is er sprake van iemand die „by den drucker" woont; dit is een zekere „Jacobus Cammerus Scotus", die op 21 April 1590 als lidmaat der Hervormde kerk wordt aangenomen.

Van één knecht kennen wij de naam met zekerheid, nl. van Antoine Oliviers, waarschijnlijk aan het eind van Gillis' leven in zijn dienst. Zoon van een Antwerpenaar, die naar het Noorden gekomen is, trouwt hij in 1611 te Haarlem. In 1620 legt o.a. Adriaen Rooman een verklaring over hem af ten behoeve van een zekere Anthoine de Watier uit Kamerijk: hij vertelt dat hij op Oliviers' bruiloft geweest is en dat zijn vrouw, Jacoba Garbrants, nog in leven is, en in de buurt van Haarlem woont.

Gillis Rooman beweegt zich in de uitgebreide kring van Vlamingen en Brabanders die uit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden zijn getrokken. In de lidmatenboeken en doopboeken der Nederlands Hervormde kerk wemelt het van de namen van Zuidnederlanders, en vooral uit de laatstgenoemde registers blijkt het nauwe contact tussen verschillende dezer families, waarvan de leden telkens voor elkaar getuige zijn bij de doop der kinderen: Verhulst, Van Uuytvanc, Vande Rade, De Meester

---

Catalogus der tentoonstelling van boek- en prenthunst ... 1913 (nr. 34). Pieter Claesz. wordt hier gescheiden van zijn naam- en vakgenoot die in 1653 te Haarlem een uitgave het licht doet zien (*Ibid.*, nr. 110). Dit is stellig juist, maar wordt door Ledeboer, *Alfabetische lijst*, s.v., niet gedaan. In *De boekdrukkers*, blz. 197, wordt alleen „Claessz, Pieter. Werkz. 1653" genoemd.

[1]) Dit was de grootvader van de bekende Amsterdamse kaartenmaker van dezelfde naam. Zie *N.N.B.W.* X, s.v. Goos, Abraham en Goos, Pieter. De vermelding van Pieter Goos de Oude in: N. de Roever, *Over de invloed door de Zuid-Nederlanders uitgeoefend op den bloei van het Noorden en bijzonder op dien van Amsterdam. (Handelingen van het XXe Ned. Taal- en Letterk. Congres* (1887), Amsterdam [1888], blz. 143).

behoren tot de in dit verband veel voorkomende namen [1]). Het is mogelijk dat ook de familie Heyns tot deze groep behoort. Peeter Heyns, de Antwerpse schoolmeester [2]), heeft de laatste jaren voor zijn dood in Haarlem gewoond, waar zijn schoonzoon Christiaen Offermans school houdt sinds 1586 [3]). Zacharias, Peeter's zoon, „bevriend met vele uitgeweken Zuid-Nederlanders, die zich te Amsterdam en te Haarlem gevestigd hadden, als Carel van Mander ..." [4]) vestigt zich in 1592 als uitgever in Amsterdam, en laat van dat jaar tot en met 1597 uitgaven door Rooman drukken [5]). Een meer persoonlijke verhouding komt aan het licht wanneer Zacharias Heyns peet is van een van Gillis' zoons (1595).

Een ander maal (1590) is Johannes Ampsinck doopgetuige, de Haarlemse predikant, die van 1583 tot 1591 werkzaam is, en hoog geacht wordt, maar dan zijn dienst neerlegt en vrouw en kinderen in de steek laat voor een avontuurlijk bestaan [6]). Die vrouw, Geesgen Aelbrechts, is een vriendin van Gillis' echtgenote, die, wanneer Geesgen zich in 1594 te Leiden bevindt, haar opzoekt en bij wie deze haar hart uitstort over de slechte behandeling die zij van haar man verduren moet [7]).

Vriendschappelijke connecties bestaan er vermoedelijk ook

---

[1]) Men zie de bijlagen. Daarnaast mogen nog enkele posten genoemd worden. *Doopboek* 1585, f. 48a: „Item den 20 Januarij een kint gedoopt met naemen Sara. Die vader: Christiaen van Kortum, die moeder: Goedelieve Wtfancks. Getuigen: Jan van Oorijbeeke, Catilina Koemans (Roemans?) ende Mayken van Wtfanck". *Ibid.* 1586, f. 70b: „Alsoe (op 29 September) een kint gedoopt, Susanna genaemt. De vader: Christiaen van Cotthem, de moeder: Godelieve van Uuytvanc. Ghetuugen: Melchior Sloten (? is waarschijnlijk: Sloor), Mayken Verhulst". Is Jacques de Meester (bijl. 229 en 232) familie van Jacob de Meester, die zich in 1594 te Alkmaar als drukker vestigt? (Ledeboer, *De boekdrukkers*, blz. 2).

[2]) Antwerpen 1537–Haarlem 1598. Zie over hem C. P. Burger Jr. in *N.N.B.W.* II, s.v., en Sabbe, *Peeter Heyns en de nimfen uit den Lauwerboom*, waar meer litteratuur is opgegeven. Vgl. ook blz. 101 en 117–118.

[3]) In de Haarlemse *Lidmatenboeken der Nederlands Hervormde Kerk* komt voor i.d. 10 Januari 1586: „Mr. Christiaen Offerman, schoolmeester, wonende op de Mart, met attestatie van Andwerpen", en i.d. 27 Maart 1587: „Caterina Heins de huisfrouw van Christiaen Offermans, met Maijken Offermans, Christiaens suster, woonende opt Sant int huus op de trappen". Op 29 Maart 1586 wordt hun zoon Jacob, op 27 Maart 1588 hun dochter Maria en op 1 Maart 1598 hun dochter Cathalina gedoopt (*Doopboeken der Ned. Herv. Kerk*, i.d.).

[4]) Burger, *t.a.p.*, kol. 577.

[5]) ± 1566–± 1638. Vestigt zich in 1605 te Zwolle. Zie over hem: Moes-Burger IV, blz. 174–285, 394; verdere litteratuur nog in het op blz. 101 noot 1 geciteerde artikel.

[6]) Geboren omstreeks 1560; 1592 legerpredikant, vertrekt later naar het buitenland. Zie De Bie en Loosjes, s.v.

[7]) Haar naam wordt genoemd in *Rekeningen der geestelijke goederen* 1597, f. 97b.

tussen Rooman en Jan Jansz. Oorschot, een boekverkoper die op de Markt woont, dus in de buurt van de drukker [1]). Bij de doop van Oorschot's dochter Elysabeth op 21 Maart 1607 is Rooman getuige, zij het slechts als plaatsvervanger voor een familielid van de vader.

Ook wonen er familieleden van Gillis in dezelfde stad: Livina, vermoedelijk zijn zuster, gehuwd met Melchior Matthijsz. Sloor uit Lokeren in West-Vlaanderen [2]), Susanna, gehuwd met de Antwerpenaar Maerten van de Vivere [3]), en misschien een zekere Esaias, wiens naam echter niet al te duidelijk is geschreven in één der beide posten die mij over hem bekend zijn. Wanneer hij werkelijk de naam Rooman draagt, doet hij deze geen eer aan. Op 4 October 1595 is hij met Guillame de Decker, evenals hij linnenwever van zijn ambacht, bezig „seecker overdaet aen te rechten ten huyse van Jan Joosten, waert in den Wynberch, wonende in de Zylstraet". Ze slaan de man tot hij er bij neervalt, gooien stenen door de ruiten, nadat ze buiten de deur zijn gezet, en worden tenslotte op de 21e December van hetzelfde jaar voor tien jaar uit Haarlem en omgeving verbannen [4]).

Met het overnemen van Antonis Ketel's bedrijf krijgt Gillis Rooman de beschikking over diens inventaris. Niet lang stelt hij zich hiermee echter tevreden: reeds einde 1587 zien wij nieuw materiaal in zijn boeken verschijnen, materiaal dat bestemd is, deels om het aanwezige aan te vullen, deels om dit te vervangen [5]). Bij deze aanwinsten zijn zowel boek- als smoutletters. Naast de gothiek 52 van Ketel komt een G 53, naast diens G 62 een G 60, en naast G 94 een andere, even grote gothiek. De nieuwe typen

---

[1]) Overleden tussen 1 en 8 November 1609 (G.A.H., *Begraafboek*, f. 97a).

[2]) *Doopboek* 1591, f. 32b: Op 19 Juni wordt gedoopt „Cathalina. De vader: Melchior Matthijs wt Vlaenderen van Lokeren, de moeder: Lijntgen Roomans". Vgl. verder bijl. 286.

[3]) Zie bijl. 248 en vgl. b.v. *Doopboek* 1594, f. 4b: Gedoopt „Cornelis. Die vaeder: Francois Pels van Antwerpen, die moeder: Trijn Cornelis. Getuigen: Cornelis Le Grij, Lijntijen Schotten ende Susanna Roomans". *Ibid.*, f. 15a: Gedoopt „Susane, de dochter van Maerten van de Viver, de moeder: Susane Roomans. De ghetuyghen: Franchoijs Pels, Liinken Roomans, Janniken Geraers". Op 8 Juli 1594 wordt Susanna lid der Hervormde kerk (*Lidmatenboek*, i.d.).

[4]) *Crimineel ofte correctieboeck* 1583–1601, f. 124b. Vgl. verder *Doopboek* 1592, f. 45b, waar de doop vermeld is van Solomon, zoon van „Esaias Roomen".

[5]) Van materiaal dat wij in een bepaald jaar voor het eerst gebruikt zien, stel ik de aankoop in dit jaar, hoewel het, vooral bij accessoires en initialen b.v., zeer goed mogelijk is, dat het reeds eerder in de inventaris aanwezig was.

zijn alle, doordat verschillende letters (b.v. de M, h, r rotunda, y, z) geheel anders gevormd zijn dan de van Ketel geërfde, duidelijk van deze te onderscheiden. Nieuw wat grootte betreft zijn de G 44 (een zo klein type heeft Ketel niet in bezit gehad), G 70 (de oude inventaris bevatte van dit middensoort een G 77) en een G c. 110 en G c. 132 — smoutletters, die dus voor opschriften en eerste regels gebruikt worden en waarvan de laatste ook als initiaal dienst doet. De eerste van deze smoutletters komt slechts sporadisch voor: aanvankelijk in 1588 en 1590, beide malen in boeken die Rooman drukt voor de Amsterdamse uitgever Laurens Jacobsz. Vijftien jaren nadien zien wij ze weer in zijn boeken verschijnen, nu ook in eigen uitgaven; de „w" is echter anders gevormd, de „h" lijkt iets groter, zodat het mij waarschijnlijk voorkomt dat hier andere letters van dezelfde weinig geliefde corpshoogte in het spel zijn. Misschien is in de eerste periode dit materiaal geleend. Ketel's grootste type tenslotte, de G c. 240, behoefde geen vernieuwing.

Terwijl nu de aardige, luchtige G 52 en G 62 spoedig wijken voor de vollere, drukkere typen die Rooman aanschaft, zien wij hoe de oude en de nieuwe G 94 door elkaar gebruikt worden; zeker een gevolg van zuinigheidsmaatregelen: de letters van het oude alphabet zullen, voorzover ze nog niet teveel waren afgesleten, zijn uitgezocht en bij de pas aangekochte letters gevoegd.

Aan de drie romeinse typen die Rooman in de inventaris vindt, heeft hij niet genoeg: het aantal wordt sterk uitgebreid. Ketel bezat, zoals wij gezien hebben, dan ook slechts één romeinse boekletter, de R 94, en voor Rooman, die verschillende malen Franse en Latijnse boeken drukt en daarvoor meestal romeinse, soms cursieve typen gebruikt, is dit natuurlijk niet voldoende.

Dus doen hun intrede een R 77 — reeds in 1586 —, een R 53, een R 64 (deze wordt vermoedelijk, na enige tijd te zijn gebruikt, op corpshoogte 60 gegoten om gemakkelijk bij het gothieke type van deze grootte gebruikt te kunnen worden) en verschillende smoutletters, één kleine type (H : 1.5 mm), en minstens twee grotere typen (H : 5 mm, en H : 7 mm). Van deze laatste lettersoorten is alleen de bovenkast aanwezig. Bovendien schaft hij misschien nu reeds de series aan, waarvan de H's respectievelijk

4.5 en 11 mm meten, en die wij pas in drukken van 1590 zien verschijnen [1]).

Ook komen er Griekse letters, accessoires en rubriektekens.

Toch heeft Rooman in zijn zesentwintigjarig drukkersbestaan niet voldoende gehad aan dit bezit. Gothieke typen heeft hij echter, ofschoon hij ze veel gebruikt, niet weer gekocht. Wel komen er verschillende romeinse bij: in 1594 de R 70 en R 80 (boekletters) [2]), in 1597 nieuwe kapitalen (H : 4). Eigenaardig is de in 1598 plotseling opduikende R 43, die dienst doet als klein kapitaal bij de R 53 in Beza's *Brief ... aen Joh. Guilielmus Stuckius*, terwijl in genoemd jaar de R 54, van welke grootte tot dan toe alleen de bovenkast aanwezig is, aangevuld wordt met de er bij behorende onderkast. Ook komt in 1597 een kleine cursief (C 61) te voorschijn, terwijl voor de tekst van H. Iacobi's in 1596 verschenen *Gheneuchelijcke, eerlijcke ende profijtelijcke propoosten* een civilité is gebruikt, die daarna nog eens uit de letterkast gehaald wordt voor enkele bladzijden in het *Raedtsel-Boecxken* van 1598. Dit laatste is een eigen uitgave van Rooman, in tegenstelling met Iacobi's boek, dat bij Cornelis Claesz. te Amsterdam verschijnt.

Aan de aard zijner drukken ligt het, dat Rooman meer accessoires nodig heeft dan Antonis Ketel: men denke aan de bijbeluitgaven met hun ontelbare marginalia, waarnaar in de tekst trouw verwezen wordt; aan een boek als Jacques van der Schuere's *Arithmetica* met zijn algebraïsche tekens en meetkundige figuren. Ook houdt hij — en daarin volgt hij de smaak van zijn tijd — van afwisseling op zijn titelbladen. Bepaalde regels die bij elkaar behoren, kenmerkt hij als zodanig, vooral in de latere drukken, door de letters waaruit zij gezet zijn en die verschillen van de lettertypen der overige regels. Mede hierdoor maken de titelbladen dikwijls een volle indruk.

De versiering van zijn boekjes brengt Rooman hoofdzakelijk aan door initialen en typographische bloemen. Van de eerste heeft hij tal van specimina, maar slechts van een enkele soort schijnt hij een serie in bezit gehad te hebben, terwijl een compleet

[1]) De R kap. 3. 5 van Ketel (waarvan wij alleen de O, H in gebruik hebben gezien) past Rooman slechts tweemaal toe: de letter is zeer versleten.

[2]) In hetzelfde jaar en in hetzelfde boek (Drukken nr. 86) zien wij een der Renaissance-initialen met Spaanse-arabeskenversiering voor de eerste maal, een andere voor de tweede maal in gebruik. Zie blz. 120.

alphabet nooit voorkomt. Vaak vinden wij slechts één enkele letter of een paar letters van hetzelfde genre, evenals dit het geval was bij Ketel. Voorkeur schijnt hij gehad te hebben voor de Renaissance-initialen die met zgn. Spaanse arabesken versierd zijn — deze zijn aanwezig in drie grootten en zijn aangeschaft respectievelijk in 1588, 1593 en 1594 — en wat de gothieke initialen betreft, voor de kleine, in 1590 aangekochte cadellen en voor de zeer weinig versierde fractura's van 23 mm hoog. De laatste bezit hij reeds in 1586, hoewel wij ze niet bij zijn voorganger zagen; hij gebruikt ze vooral in de eerste jaren zijner werkzaamheid, daarna slechts sporadisch. De lombardische kapitalen uit Ketel's inventaris gebruikt hij maar éénmaal, en wel in de „Tafel" der liederen in Soetken Gerrits' bundel van stichtelijke gezangen (1592); hier komen zij op de kleine bladzijden en bij het gothieke lettertype goed tot hun recht. Daarentegen brengen de verschillende bijbeluitgaven tal van mooie, grote Renaissance-initialen, waarvan de meeste met arabesken of plantmotieven, deze laatste al of niet grotesk, versierd zijn. De grootste sierletter uit de inventaris is echter een gothieke letter: een rijkversierde initiaal van 47 × 47 mm, zoals wij ze in de schrijfvoorbeelden van deze tijd aantreffen [1]). Het spreekt overigens vanzelf dat de keuze der initialen voor een groot deel afhangt van de lettertype en het formaat van het boek.

Rooman gebruikt zijn typographische bloemen veelvuldiger en op andere wijze dan Ketel. Vormde deze er slechts randen van en gebruikte hij nooit verschillende tezamen, Rooman combineert naar hartelust en zet randen en sluitstukken op allerlei manier, zodat nu deze, dan gene tekening ontstaat. Ook bezit hij er meer dan zijn voorganger. In de eerste plaats heeft hij een aantal „Aldijnse bladeren", die hij soms als rubriekteken, soms (in combinatie met nr. 1 der bloemen of met sterretjes) in een sluitstukje of als uiteinde van een rand gebruikt. Nauw hiermede verwant in tekening is het klaverblad, waarvan hij er vijf samenvoegt tot een vignet voor een titelbladzijde [2]).

[1]) Zie b.v. in Jan van de Velde, *Deliciae variarum insigniumque scripturarum. Gerardus Gauw sculpsit Harlemensis.* Z. pl., 1604, en in zijn *Spieghel der schrijfkonste*, Amsterdam, Willem Jansz., 1605.

[2]) Hier is dus een uitzondering op de regel die Meynell en Morison formuleren in hun artikel *Printers' flowers and arabesques*, in *The Fleuron* 1923: „Nowhere, however, does the leaf appear to have been used in plurality — its position was either that of a pointer, a substitute for the paragraph mark inherited from the calligraphers, or as the terminus to a conical arrangement of type on the title-page" (blz. 21).

Bovendien bezit hij van de bloemen welke slechts in veelvoud gebruikt worden, er twee meer dan Ketel: het kleinste ornament dat wij bij hem aantreffen, een dubbele krul als een gelijk- en gelijkvormigheidsteken, en op een na het grootste, een rechthoekje van 10 × 6.5 mm, dat in viervoud als sluitstukje wordt aangewend.

Ook vinden wij verschillende culs-de-lampe in de inventaris. In de eerste jaren heeft Rooman alleen het calligraphische vignet dat reeds Ketel bezat; daarna schaft hij twee groteske ornamenten (25 × 25 en 46 × 39 mm) aan, respectievelijk in 1592 en 1596. Bovendien koopt hij twee arabeskenvignetten: een sierlijk cirkelvormig omlijst ornament [1]) dat slechts tweemaal voorkomt (in 1593 en 1600), en een van jongere, grilliger vorm zonder omlijsting, hetwelk wij in 1597 zien verschijnen. Nu hij deze nieuwe sluitstukken bezit, past hij het oudste, dat in de eerste jaren druk in gebruik was, nog maar sporadisch toe. Tenslotte is er nog een zeer eigenaardig exemplaar dat een cartouche afbeeldt met een liggende kat. Dit vignet komt alleen voor in de *Lustighe tsamensprekinghe* van Marijn de Brauwer, dat in 1608 van de pers kwam. Was dit houtsneetje misschien des schrijvers eigendom en stond het in een of ander verband met diens spreuk: „Schickt u nae den tijt"? Bij Rooman valt het m.i. uit de toon.

Met de randen gaat het als met de sluitstukken; ook zij worden niet dan een enkele maal voor de dag gehaald, en ook hier zien wij voorliefde voor het groteske. Slechts één specimen is er dat meer dan driemaal gebruikt wordt, een groteske rand van 74 × 13 mm, een formaat dat in een in-octavo gedrukt boek goed past. Verder zijn er nòg zes groteske randen, waarvan er vier (ieder éénmaal) in een bijbeluitgave gebruikt worden. De beide niet-groteske zou men „schakelranden" kunnen noemen. Alle negen zijn aangeschaft door Rooman zelf — d.w.z. er was er geen in Ketel's inventaris. Het lijkt mij echter volstrekt niet onmogelijk dat Rooman die welke slechts eenmaal voorkomen, geleend heeft.

Meer dan dit het geval is met het andere, reeds besproken materiaal, moeten wij bij de houtsneden en vooral bij de drukkers- en uitgeversmerken onderscheid maken tussen die welke

---

[1]) De oudere vorm van dit genre. Zie Nielsen, *Boghistoriske Studier*, blz. 48.

de drukker gebruikt in eigen uitgaven en die welke alleen voorkomen in drukken voor een andere uitgever. Een „drukkersmerk", geestelijk eigendom van de uitgever, mag, ook indien het blokje waarvan het gedrukt wordt, in het bezit is van de drukker, niet gerekend worden tot diens inventaris. Ook bij de houtsneden is het mogelijk dat zij toebehoord hebben aan de man die het boek waarin ze gebruikt worden, op stapel zet, en niet aan de drukker, de uitvoerder van diens plannen.

Rooman nu bezit, evenals Van Zuren, twee merken, al gebruikt hij ze anders en minder vaak. In de eerste plaats heeft hij vele boeken gedrukt voor andere uitgevers die soms hùn merk lieten afbeelden, en bovendien dragen vele zijner eigen uitgaven alleen zijn naam, niet zijn merk, ofschoon een titelblad behalve bij enkele pamfletten nooit ontbreekt. Einde 1588 komt het eerste, zeer toepasselijke merk te voorschijn: een afbeelding van een drukkerij met het randschrift: „INT SWEET WS AENSICHTS SVLDI V BROOT ETEN. Gene. 3. 19.", en met een groteske omlijsting, een tamelijk zware rand, die een diep en veelvuldig ingesneden cartouche vormt met een satyrkop, putti, een cherubkopje en volle vruchtentrossen. Iets later (1589) vinden wij ook het tweede merk, voorstellende Petrus' visioen, met in de rand een tekst uit het bijbelverhaal waaraan het houtsneetje ontleend is: „QVÆ DEVS PVRGAVIT TV NE POLLVITO. Actor. 10.15". Een mooie rand, fijner van tekening dan de eerstgenoemde, omgeeft het merk, dat echter ook een enkele maal zonder deze versiering voorkomt. Dit tweede merk gebruikt Rooman vaker dan het eerste (twaalf tegen drie maal); van het waarom en het hoe valt echter alleen te vermelden dat er op de titelbladen der pamfletten en der ordonnanties nooit een merk voorkomt, en dat Rooman op de boeken die hij niet van een merk voorziet, dikwijls een houtsnede of een sluitstuk plaatst.

Van de uitgevers wier opdrachten Rooman uitvoert, zijn het Laurens Jacobsz. [1]) en Zacharias Heyns [2]), die eigen merken laten reproduceren. In de folio-bijbels van 1590 en 1592 b.v. vallen de grote merken van eerstgenoemde op met de voorstelling van de hovenier; verder treffen wij vooral de vignetten met de open-

---

[1]) Vgl. blz. 114, noot 5.
[2]) Vgl. blz. 94, noot 5.

geslagen bijbel aan, terwijl wij van Zacharias Heyns twee zijner „drie-deuchdenmerken" vinden [1]).

De belangrijkste houtsneden en gravures vinden wij in de drukken voor andere uitgevers. Zacharias Heyns heeft voor Karel van Mander's vertaling van de *Bucolica en Georgica* van Virgilius (1597) een groot aantal houtsneden nodig geacht, één voor elke Ecloga van de „Ossenstal" en voor elk der vier boeken van het „Landt-werck", terwijl een „portret" van Virgilius op de titelbladzijde prijkt. Ook de toneelstukken van zijn vader, Peeter Heyns, worden versierd, en wel met een voorstelling van de in een laurier veranderende Daphne, een toespeling op de naam van 's schrijvers school toen hij nog in Antwerpen woonde, „den Lauwerboom". Er zijn twee uitvoeringen: de ene toont Daphne met een leeuw aan haar voeten, in de andere staat zij in een wijd landschap; de ovale houtsnee is gevat in een brede lijst waarin de symbolen zijn getekend welke tezamen een iets afwijkende redactie vormen van Peeter Heyns' spreuk „Wel hem die in Godt betrout" [2]); een vierkant cadre (de hoeken zijn opgevuld) omgeeft het geheel [3]).

Een grote houtsnede, die een gehele bladzijde vult, is toegevoegd aan de uitgave van het *Tractaet seer dienstelijck voor alle zee-varende luyden* in 1597: zij stelt een vissersvrouw voor op het strand, blootsvoets en met opgeschorte rok, een mand op het hoofd, uitziende over zee. Een afbeelding van een schip, dat vaart met bolle zeilen, een ridder en een vrouw op het dek, dieren (apen?) als equipage overal in de weer, vinden wij op de titel. Burger spreekt het vermoeden uit dat deze afbeelding eerst gediend zal hebben „voor het een of andere volksboek met een boeiend reisverhaal" [4]). Het boek is een uitgave van Laurens

---

[1]) Men zie over de betekenis van dit merk: L. Le Clercq, *Het „drie-deuchden" merk* in *De Gulden Passer* 12 (1934), blz. 33–68. — Voor opgave van afbeeldingen der drukkersmerken en houtsneden vergelijke men de inventaris van het materiaal.

[2]) Zie C. P. Burger Jr., *De rebus van onze oude rederijkers*, in *Het Boek* 14 (1925), blz. 145–192. De symbolen zijn: een rol, bij mangels gebruikt (wel), een haarbos (haar), een poot met een dij (die), Jahveh in Hebreeuwse letters (God), een rund (ver), twee ineengeslagen handen (trouw).

[3]) Deze zelfde houtsnede komt voor op de op blz. 118 besproken plano van 1599. Het is mogelijk dat het blok in Rooman's bezit gebleven is, of dat het altijd zijn eigendom is geweest. Maar het verband dat er bestaat tussen deze plano en de familie Heyns maakt dat we ook kunnen veronderstellen dat Rooman het vignet, dat 1591 is gedateerd, in 1599 weer te leen heeft ontvangen.

[4]) In zijn uitgave met inleiding in *Het Boek* 19 (1930), blz. 65–90; *aldaar*, blz. 66.

Jacobsz., voor wiens bijbeledities van 1590 en 1592 met de kaarten van Plancius [1]) Rooman het in hout gesneden woord „Biblia" gebruikt op het titelblad. In een andere bijbeluitgave, die wij ook aan Gillis Rooman mogen toeschrijven (gedrukt in 1595 en 1598 voor Krijn Vermeulen te Schotlandt bij Danswijck) [2]), is de titel geheel omgeven door een brede gegraveerde lijst, een soort bouwsel met piedestals, nissen, draperieën en allerlei Renaissancesymbolen en -versierselen. O.a. zien wij bovenaan een lam, staande voor het „nieuwe Jeruzalem", de stad met de twaalf poorten [3]); links en rechts staan in een soort nis Abraham(?) en Mozes, waarbij de tekst Lucas 16 : 29 aangegeven is. Taferelen uit het Oude Testament vormen de onderzijde: „Exod. 32.19" (Mozes, van de berg afdalend, ziet het volk om het gouden kalf dansen en werpt de stenen tafelen stuk), „2. Reg. 22.8" (Hilkia, de hogepriester, vindt het wetboek in de tempel), „Exod. 14.22" (doortocht door de Rode Zee), „Num. 10.11" (de Kinderen Israëls trekken op achter de Tabernakel); in de hoeken zijn nog afgebeeld de „Oude Stadt" brandend, en de „Vervallen Tempel". Tekenaar en graveur zijn aangeduid: „C. M. inue", „L. C. sculp". Wie verschuilen zich achter deze initialen? Misschien zouden wij het wagen aan Van Mander te denken, wanneer Elisabeth Valentiner niet opmerkte dat een monogram CM „für van Mander durchaus ungewöhnlich wäre" [4]). Nagler [5]) noch Von Wurzbach [6]) geven uitkomst, en ook bij Waller [7]) is onder de M niet iemand te vinden aan wie wij dit ontwerp met waarschijnlijkheid zouden kunnen toeschrijven. L. C. zou wellicht Lambert Cornelisz. kunnen zijn, de Zuidnederlandse plaatsnijder die van 1593 tot 1621 in Amsterdam werkzaam is, en meer boekillustraties en titelbladen gegraveerd heeft [8]).

[1]) Zie Moes-Burger IV, blz. 397–402. In het door mij gebruikte exemplaar van de bijbel van 1590 komt ook de wereldkaart voor (vgl. *t.a.p.*, blz. 401).

[2]) Zie blz. 110–112. Danswijck = Danzig. Schotlandt is een voorstad van deze plaats.

[3]) Openbaringen 21 : 12.

[4]) Elisabeth Valentiner, *Karel van Mander als Maler*, Strassburg, 1930, blz. 124. — Van Mander's monogram is samengesteld uit de letters K en M.

[5]) G. K. Nagler, *Die Monogrammisten* II, München, 1860, nr. 389–432.

[6]) A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon* II, *Verzeichnis der Monogramme*, nr. 684–689.

[7]) F. G. Waller, *Biografisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, bewerkt door W. R. Juynboll, 's-Gravenhage, 1938, s.v.

[8]) Zie Waller, *t.a.p.*; U. Thieme und F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* VII, Leipzig, 1912, s.v. — Geen naam die eerder in aanmerking komt bij Nagler, *t.a.p.* IV, München, 1864, nr. 979–992 (Lambert Cornelisz *aldaar*, nr. 979) of bij Waller onder de met C beginnende namen. Von Wurzbach geeft geen monogram LC.

Voor ons zijn van meer belang de houtsneden in Rooman's eigen uitgaven, al is in aesthetisch opzicht dit geenszins het geval. In vier verschillende uitvoeringen verschijnt het wapen van Haarlem [1]). De eenvoudigste vorm is die van het houtsneetje dat zich in Ketel's inventaris bevond: het wapen op een schildje van 40 × 50 mm, door Rooman nog in 1600 gebruikt. Ook komen er ingewikkelder vormen voor. Het wapenschild, vastgehouden door twee klimmende leeuwen tegen de dorre boom, door welks takken zich een smal lint slingert met Haarlem's spreuk „VICIT VIM VIRTUS" (82 × 109 mm), verschijnt in 1597, en anders van tekening en kleiner, in 1609. Nog meer afwisseling vertoont een afbeelding in Schrevelius' *Trophaeum Pelusiacum* van 1598 (117 × 80 mm). Hier heeft de titelhoutsnee betrekking op de tekst; de dorre boom met het Haarlemse wapen in zijn takken en zeegoden aan zijn voet staat in een soort poort met wonderlijke caryatiden. Men heeft het uitzicht op de zee, in de verte ligt een Oosterse stad, waarheen een vloot op weg is. Dat Damiate is verbeeld, is te zien aan de van een zaag voorziene scheepsboeg tegen de stam van de boom en de gebroken ketting aan zijn takken. Bovenaan staat op een schildje weer de Haarlemse wapenspreuk, en onderaan „REVIRESCIT VVLNERE VIRTVS".

Het rijkst versierd wat aantal houtsneden betreft, is het *Raedtsel-Boecxken* van 1598, dat er in het geheel zes bevat, die verder in geen van Rooman's uitgaven worden aangetroffen. Zij zijn echter grof en de vier welke in de tekst voorkomen, hebben hiermee generlei of zeer weinig verband. De eerste houtsnede, een primitieve voorstelling van Jezus' geboorte in de stal, staat boven het referein „Een vertroostinghe voor de Weduwen"; het tweede, Jezus vallende onder het kruis, is gezet boven een aansporing van Christus, tot Hem te komen en niet bevreesd te zijn:

Mijn hert is opgheloken vvijde,
Om u te herberghen tot allen tijde,
Daer meuchdy coopen melck en vvijn,
En al dat u behoeffelijck mach zijn,
Voor t'betalen en dorfdy niet sorghen.

---

[1]) Over het wapen met de spreuk, de schildhouders enz. zie men: A. S. Miedema, *Over het wapen van Haarlem*, in *Haerlem. Gedenkschrift, uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintig-jarig bestaan*, Haarlem, 1926, blz. 59–82.

Nummer 3 en 4 tenslotte, boven een paar moraliserende versjes:

Och Mensch, staet op u hoede altoos /
Want die valsche Werelt is soo loos

zijn voorstellingen van Jezus met Zijn discipelen (buiten Jeruzalem? er zijn enige gebouwen op de bergen zichtbaar) en van de verheerlijking op de berg [1]). Op de titel zijn een grof getekende en gesneden mannen- en vrouwenkop tegenover elkaar afgebeeld. Wij zien, hoe het boekje versierd is op de wijze waarop dit met dergelijke volksboekjes dikwijls gebeurt: toevallig aanwezige houtsneden zijn er voor gebruikt.

Hetzelfde is het geval met twee drukken van 1608, Marijn de Brauwer's *Lustighe tsamensprekinghe* en de *Nieuwe tijdinge ofte tractaet vant beclach van Vlaenderen*, ofschoon men wel een zeker, zij het verwijderd verband zou kunnen leggen tussen de inhoud der boekjes en de lugubere voorstelling van de houtsnede op beider titelblad. Beide handelen over de moeilijke tijden van oorlog, plundering en vernieling, en over de oorzaak daarvan. In eerstgenoemde samenspraak vraagt „Meestendeel der menschen":

O lieve Tijdt van Payse / u moet ick vriendelick vraghen /
Of ghy nimmermeer / by ons woonen en sult.

En zij krijgt ten antwoord:

O Meestendeel der Menschen / dat is u eyghen Schult /
Dat ick uyt uwe landen / hebbe moeten vertrecken /
Want u herte die wiert / met alle boosheyt vervult /
. . . . . .
Ghy hebt . . . . . .
Ontschuldich bloet ghestort / so u wel is bekent /
Die wijste onder u / die handelden schier als ghecken /
Sy nomden dat suere soet / haer herte dat was verblent /
. . . . . .
Maer deur dees sware straffe / heeft dat ghenomen ent /
Datmen niet meer en doodet / die Godt soeckt te behaghen /
Want ghy hebt nu ghenoech / u eyghen pack te draghen / [2])

De houtsnede vertoont rechts op de voorgrond een beul die op het punt is iemand te onthoofden, links staat een man op de

[1]) Mattheus 17: 1–9; Marcus 9: 1–8; Lucas 9: 28–36.
[2]) Bl. 2a, b.

brandstapel, op de achtergrond ziet men een onduidelijke voorstelling van een groep personen onder een poort. Het is een primitieve houtsnede die reeds dikwijls gebruikt moet zijn, daar zij zeer versleten is.

De afbeelding op het titelblad van de *Arithmetica* (1600), gevat in een ovaal medaillon met de woorden „DEN GROND DOORSIET" is het door een onbekende gegraveerde portret van de schrijver, Jacques van der Schuere; genoemde woorden vormen zijn spreuk.

De grootste houtsnede tenslotte van die, welke in Rooman's eigen uitgaven voorkomen (505 × 125 mm), is afgedrukt op een plano bij het gedicht van Karel van Mander *t'Stadt Haerlems beeldt.* Het is een gezicht op de ommuurde stad van af de Noordzijde, de Sint Bavo steekt hoog boven de huizen uit; in drie kolommen is daaronder de tekst afgedrukt, gescheiden en omringd door randen en figuurtjes van typographische bloemen.

In het geheel zijn er ruim negentig uitgaven bekend, waarop Gillis Rooman's naam als drukker is vermeld. Bovendien staat vast dat hij nog meer dan dertig boeken en ordonnanties gedrukt heeft, waarvan geen enkel exemplaar bekend is, terwijl er daarnaast een aantal — sommige onder voorbehoud — aan hem toegeschreven zijn, lang niet alle echter met evenveel reden [1]).

Dit zijn de volgende [2]):

1. Josse Verkindert, *Sommige brieuen, testamenten ende belijdinghen* ... Z. pl., 1572 (*B.B.*: V 143).
2. Josse Verkindert, *Sommige brieuen, testamenten ende belijdingen* ... Z. pl., 1577 (*B.B.*: V 144. „Réimpression, page par page, de l'édition de 1572. Elle est sortie de la même officine").
3. Reitse Ayssesz, *Sommige belijdingen, schriftlijcke sentbrieuen ende Christelicke vermaningen* ... Z. pl., c. 1577 (*B.B.*: A 139. „Les caractères qui ont servi à l'impression semblent prouver que l'ouvrage est sorti des presses de Gilles

[1]) De boeken die zowel door Antonis Ketel gedrukt kunnen zijn als door Rooman, worden hier niet nogmaals vermeld. Zie blz. 85.

[2]) Achter de titel is vermeld door wie en waar het boek aan Rooman is toegeschreven.

Rooman, à Haarlem, imprimeur d'un grand nombre d'autres ouvrages analogues". — De datering berust op de mededeling, in 1577 door een geloofsgenoot gedaan, dat hij een gedrukt boek met de brieven van Ayssesz ontvangen had, en op het feit dat een andere druk hiervan niet bekend is).

4. Thijs Joriaensz, *Een Christelijcke sentbrief, geschreuen wter gheuanckenisse aen alle de gene die om de rechte kennisse Jesu Christi ... afgestooten ... zijn ...* Z. pl., 1579 (*B.B.*: J 41; *Bibl. Adv.* V, blz. 46. Waarschijnlijk toegeschreven o.a. in verband met de druk van 1586. Moes-Burger II, blz. 214 noemt geen drukker).
5. Jan Wouterszoon van Cuyck, *Sommige belijdinghen, schriftlijcke sentbrieuen ende testamenten ...* Z. pl., 1579 (*B.B.*: C 314; *Bibl. Adv.* V, blz. 46).
6. Henrick Alewijnsz, *Veel schone grondige leeringhen wt des Heeren woort ...* Z. pl., 1581 (*B.B.*: A 136. „Les caractères qui ont servi pour l'impression de ce petit volume très rare, sont ceux employés vers cette époque dans l'officine de Gilles Rooman, de Gand, imprimeur à Haarlem"; *Bibl. Adv.* V, blz. 46).
7. *Veelderhande liedekens, ghemaect wt den Ouden ende Nieuwen Testamente, die voortijdts in druck zijn wtgegaen ...* Ghedruct na de copye van Niclaes Biestkens van Diest, 1582 (Wieder, XC. Het boekje bevat een lied tot de burgers van Meenen. In Haarlem vestigden zich 1578–1580 verschillende vluchtelingen uit deze plaats. „Dat doet me als drukplaats voor dit liedboek Haarlem veronderstellen en als drukker G. Rooman. De letter van het boekje komt overeen met andere gedrukten van Rooman uit dezen tijd").
8. Jacob [Rore] de Keersmaker, *In dit teghenwoordighe boecxken zijn veel schone ende lieflijcke brieuen van ...* —. Z. pl., 1584 (*B.B.*: R 64; *Bibl. Adv.* V, blz. 46).
9. Wilhelmus Perkinsus, *Salve voor een sieck mensche ...* uyt de Engelsche tale overgheset door Vincentium Meusevoet ... Gedruct voor Laurens Jacobsz., Amsterdam, 1599 (Moes-Burger II, 493. „Of ook dit een druk van Rooman is? Denkelijk wel. Er is echter met het zooeven beschreven boekje

(491 [1])) eenig verschil in uiterlijk; ook zijn voor het uitgeversmerk zoowel als voor beginletters en randjes andere houtsneden gebruikt").

10. Wilhelmus Perkinsus, *Verclaringhe van de rechte maniere om te kennen Christum den gekruysten* ... overgeset door Vincentium Meusevoet. Ghedruct voor Laurens Jacobsz., Amsterdam, 1599 (Moes-Burger II, 494. Over dit boekje, het vorige en de beide volgende — van deze lijst nr. 9–12 — zegt Burger: „Alle vier zijn stellig het werk van één zelfden drukker").
11. Wilhelmus Perkinsus, *Vertroostinghe voor beroerde conscientien* ... overgheset deur Vincentium Meusevoet. Ghedruct voor Laurens Jacobsz., Amsterdam, 1599 (Moes-Burger II, 495; vgl. nr. 10).
12. Wilhelmus Perkinsus, *Twee tractaten. 1. Van de natuere ende t'betrachten der boetveerdicheyt. 2. Van den strijt des vleeschs ende des gheests* ... overgeset door Vincentium Meusevoet. Ghedruct voor Laurens Jacobsz., Amsterdam, 1599 (Moes-Burger II, 496; vgl. nr. 10).
13. Wilhelmus Perkinsus, *Prophetica, dat is een heerliick tractaet van de heijlige ende eenighe maniere van predicken* ... Voor Jan Evertsz. Cloppenburch, Amsterdam, 1606 (Bibliographie-Enschedé; misschien een vergissing, doordat het boekje in de catalogus waaraan Enschedé de titel ontleende — Veiling Van Rijn, Utrecht, Jan. 1883 —, tegelijk vermeld is met het in 1605 bij Rooman gedrukte *Tractaet van de beroepinge der menschen* ...).
14. *Een geestelijck liedt-boecxken, inholdende veel schoone sinrijcke christlijcke liedekens* ... deur D. J. (David Jorisz.) Z. pl. en j. (Wieder CII. „Het lettertype, zoowel als de sierletters, stemmen volkomen overeen met het liedboek van Soetjen Gerrits 1592 ..., zoodat ik het vermoeden waag, dat dit bij denzelfden drukker gedrukt is, nl. bij Gillis Rooman te Haarlem. De eigenaardige v, die hij in dat liedboek gebruikt, komt hier niet voor (alleen gewone v en u), daarom stel ik het vóór dat van Soetjen Gerrits") [2]).

---

[1]) *Een excellent tractaet van de conscientie* ...: Drukken nr. 122.

[2]) Het liedboek van Soetjen Gerrits = Drukken nr. 83. Ook indien David Jorisz.' liedboekje van Rooman was, zou de datering door Wieder toch op onjuiste gronden zijn geschied: de G 60, waartoe de „eigenaardige v" (die tussen klinkers gebruikt

15. *Een gheestelijck liedt-boecxken, inhoudende veel schoone sinrijcke christelijcke liedekens* ... Z. pl. en j. (Wieder CIII. „De drukker is dezelfde als van den vorigen druk" = nr. 14).

16. *Het offer des Heeren.* Amstelredam, by Willem Janssz. Buys, 1590 (Moes-Burger II, 433. „Het boekje komt kenbaar van de pers van Rooman ...").
17. *Bybel* ... „Te coop by Krijn Vermeulen / de jonghe / Cramer / woonende opte lege zijdt van Schotlandt by Danswijck",[1595/]1598 (C.P. Burger Jr. in *De Nederlandsche Bijbel tot op den Statenbijbel*, een der inleidende hoofdstukken van de *Catalogus der Bijbel-tentoonstelling 1914*, blz. XVI–XVII: „De druk ... wijst op Gillis Rooman te Haarlem als drukker").

Het is duidelijk dat een aantal van deze boeken, nl. nr. 1–7, onmiddellijk afvalt, omdat Rooman in de jaren van hun verschijnen nog niet als drukker te Haarlem gevestigd was [1]). Op de andere kan dezelfde methode toegepast worden als op de aan Ketel toegeschreven drukken: men kan nagaan of het gebruikte materiaal overeenstemt met dat wat de drukker in zijn gesigneerde werk gebruikt.

8. De tekst is gedrukt in een gothiek 64; als rubriektekens worden o.a. gebruikt een Aldijns blad van 4 × 2.5 mm en een klaverblad-van-vier.
9. Een R kap. 4 komt voor met onderkast, een R 70 met regelmatig een W en w, welke zo goed als nooit in Rooman's alphabet voorkomen, en een initiaal D met Spaanse arabesken, anders dan die van Rooman.

---

wordt) behoort en waaruit de tekst van Soetjen Gerrits' boekje gezet is, komt in David Jorisz.' bundeltje niet voor.

[1]) De beide laatste zouden, wat jaar van verschijnen betreft, door Antonis Ketel gedrukt kunnen zijn; het materiaal wijkt echter af (o.a. rubriektekens in de vorm van een kruis en van een klaverblad-van-vier, en veelpuntige sterren als verwijzingstekens naar marginalia in nr. 6; G 43 voor tekst enz., verscheidene initialen en enkele grote lombardische kapitalen in nr. 7). — Omgekeerd zou de *VVare beschrijuinge der conscientien* (1585), een anoniem geschrift van D. V. Coornhert, dat aan Ketel is toegeschreven (zie blz. 79 en 81), te oordelen naar het jaar van verschijnen, wel van Rooman kunnen zijn. Het materiaal wijst echter uit dat Rooman de drukker niet is: voor de tekst is G 70 gebruikt, voor enkele regels op het titelblad G 53, terwijl beide pas in 1588 in Rooman's inventaris voorkomen. Verder zien wij een initiaal C (17 × 21 mm, wit op zwart in omlijsting) en bloemen die niet van Rooman zijn en evenmin op zijn manier zijn gezet.

10–12. Hiervan is bijna al het materiaal gelijk aan dat van Rooman, maar de R 70 heeft de W en w van nr. 9, en nr. 10 en 11 vertonen initialen die wij niet van Rooman kennen. Bovendien zijn de titelbladen minder vol en zijn zij gezet uit minder verschillende typen dan wij dit van Rooman gewend zijn; ook komt in geen der drie boekjes een sluitstuk of rand uit typographische bloemen voor, wat wij in dit soort drukken bij Rooman verwachten.

13. R kap. 4 met onderkast, dubbele rand van nr. 11 der typographische bloemen, aan de rechterzijde besloten door nr. 10: Rooman gebruikt ornament 11 alleen in sluitstukjes en nooit gecombineerd met andere bloemen. Het titelblad is onevenwichtig gezet („DOOR" op afzonderlijke regel in kapitalen) en op de bladzijden van de tekst is veel wit.

14. R kap. 4 met onderkast; muziek; Aldijns blad van 10 × 6.5 mm.

15. Dit boekje, waarvan het enige bekende exemplaar zich in de Universiteitsbibliotheek van Gent bevindt, heb ik niet zelf kunnen bestuderen; wij mogen echter op grond van Wieder's opmerking aannemen dat het materiaal overeenstemt met dat van nr. 14.

16. Materiaal geheel overeenkomstig dat van Gillis Rooman.

17. De tabellen zijn gedeeltelijk gezet uit een G 43, die anders van tekening is dan de gewoonlijk voorkomende. Ook zijn enkele randen, initialen en een rubriekteken toegepast die wij elders in Rooman's drukken niet ontmoeten. — Het overige materiaal (typen, initialen, sluitstuk, drukkersmerk, rubriektekens, accessoires) stemt met dat van Rooman overeen.

Het materiaal dat in deze boekjes gebruikt is, deelt ons dus allereerst mede, dat nr. 8 stellig niet van Rooman is; daarvoor wijkt het te veel af. De beoordeling van het materiaal der andere boekjes is echter moeilijker. Het gebeurt meer dat initialen slechts éénmaal voorkomen; dit alleen zou geen bezwaar mogen vormen om nr. 9–12 aan Rooman toe te schrijven. Toch zijn de andere boven aangevoerde argumenten m.i. voldoende om ze niet zonder meer op zijn naam te zetten, en dit geldt ook voor nr. 13. Wat

tenslotte nr. 14 en 15 betreft: hoewel het mogelijk is dat Rooman de muziek, voor het zetten hiervan nodig, geleend heeft, schijnt het mij toe, dat wij de drukker hiervan eerst moeten trachten te vinden bij de muziekdrukkers. Ook het overige materiaal trouwens komt niet geheel overeen.

Nr. 16 daarentegen past naar vorm en inhoud zo geheel in het oeuvre van Rooman, dat wij dit bij zijn drukken mogen opnemen.

Ten opzichte van nr. 17 is de zaak ingewikkelder. Deze Doopsgezinde bijbel draagt op de titelbladen van het Oude en het Nieuwe Testament het jaartal 1598. Dat voor de Profeten echter heeft het jaartal 1595 en is voorzien van het drukkersmerk hetwelk een voorstelling geeft van Petrus' visioen. Dat dit merk is afgedrukt van het blok dat in Rooman's bezit is, en niet van een copie, zien wij wanneer wij het vergelijken met het merk in Payne, *Royall exchange* (1597), Brassica, *Hollandiae etymon* (1599) en Beza, *Abrahamus sacrificans* (1599). Rechts bovenaan ontbreekt in de omlijsting hetzelfde kleine stukje, en van de tekst om de eigenlijke afbeelding heen zijn dezelfde letters gebroken; in de beide uitgaven van 1599 is echter al iets meer verdwenen dan in die van 1597.

Bovendien hebben wij van andere zijde een aanwijzing dat deze bijbel door Rooman gedrukt is. In een der vergaderingen van de particuliere synode van Zuid-Holland, die gehouden werd van 15–24 Augustus 1595 te Gorinchem, wordt het volgende medegedeeld: „Van den bybel, die by eenen Vlaemschen Dooper, genaempt Jacob Vermuelen is doen drucken tot Haerlem, daerinne soowel by den heeren Staten als by de magistraet van Haerlem ordre gestelt was te visiteren, aengesien daer vele annotatien by gestelt waeren, die zeer absurd ende onwaerachtich syn, ende is van de gedeputeerden van Noorthollandt verclaert, dat denselven drucker verboden is in ditselve aengevangen wercke voort te gaen" [1]). Hoewel de naam die hier genoemd wordt, niet geheel overeenkomt met die op het bijbeltitelblad, lijkt het mij

[1]) Reitsma en Van Veen III, blz. 48. — Nog een drukker-uitgever had zich reeds met de zaak bezig gehouden: „Ende alsoo Cornelis Claesz, drucker tot Amstelredam, met desen Vermuelen in dese handelinge communicatie gehadt heeft, is hy van den kerckenraedt tot Amstelredam aengesproecken ende vermaent, heeft beloeft hiervan te desisteren. In aenmerckinge van desen is den gedeputeerden van Noorthollandt gebeden nae alle vermogen by de overheyt aen te houden, dat de exemplaeren van desen aengevangen wercke mogen gesupprimeert ende te nyete gedaen worden" (*t.a.p.*).

vrijwel zeker dat dezelfde uitgave bedoeld is, vooral om het jaar waarin dit verbod is uitgevaardigd: 1595, het jaar dat ook op het middelste titelblad is aangegeven. Bovendien bedenke men dat Rooman de enige drukker is die in deze tijd te Haarlem werkt. Wat de naam betreft: tweeërlei kan het geval zijn. Of wel Jacob Vermuelen is identiek met Jacob Pietersz. van der Meulen, de bekende oudste van de Oudvlaamse Doopsgezinden te Haarlem [1]), of de synode heeft zich in de voornaam vergist. Het eerste ligt misschien het meest voor de hand. Is dan, zoals men wel eens gedacht heeft, het Danziger adres fictief? [2]) Dit lijkt mij niet het geval. In deze tijd woont er nl. inderdaad een Krijn Vermeulen te Danzig. Ook hij behoorde tot de strenge groep van Vlaamse Doopsgezinden en hij was een tijdlang oudste van de gemeente. Een minderheid beklaagde zich echter over de door hem uitgeoefende tucht bij Doopsgezinden in Holland, en nadat een eerste poging om hem af te zetten mislukt was door de trouw van het grootste gedeelte zijner gemeenteleden, slaagden zijn tegenstanders de tweede maal [3]). Volgens Mannhardt was hij „ein Mann von Bildung und Vermögen", en liet hij op zijn kosten „sehr schöne, reich ausgestattete holländische Bibeln drucken, welche unter dem Namen „schottländische Bibeln" bekannt wurden". Uit het adres dat dan volgt en dat overgenomen is uit het exemplaar dat in het bezit is van de Doopsgezinde gemeente te Danzig, blijkt dat hier de bijbel van 1595/98 bedoeld is.

Hoewel nu Mannhardt's bekendheid met Vermeulen als bijbeluitgever mogelijk geen andere bron heeft dan de uitgave zelf, zodat zijn mededeling geen bewijskracht heeft, kan aan

---

[1]) Over hem Kühler II, blz. 126–130. Hij was zeer bereisd, en heeft o.a. voor zaken Wilna bezocht. In 1598 wordt hij met een aantal aanhangers verbannen, omdat hij een broeder der gemeente die bankroet is gegaan, niet wil uitstoten. Deze groep wordt Vermeulensvolk of Bankroetiers genoemd. (*T.a.p.* I, blz. 433; II, blz. 124).

[2]) A. Hulshof, *Lief en leed van een menniste familie te Leeuwarden in de eerste helft der zeventiende eeuw* in *Doopsgezinde Bijdragen* 55 (1918), blz. 107–118; *aldaar*, blz. 107: „... het is ... wel mogelijk, dat dit uitgeversadres slechts verzonnen is om den Nederlandschen drukker en uitgever niet in ongelegenheid te brengen". Vgl. ook R. Fruin, *Verspreide geschriften* VII, 's-Gravenhage, 1903, blz. 390, noot 3.

[3]) H. G. Mannhardt, *Die Danziger Mennonitengemeinde. Ihre Entstehung und ihre Geschichte von 1569–1919*, Danzig, 1919, blz. 44–45. Hier wordt gezegd dat Vermeulen's tegenstanders zich tot de Friese Doopsgezinden wendden. De *Successio Anabaptistica ... doer V.P.* van 1603 (heruitgegeven door S. Cramer in *Bibliotheca reformatoria neerlandica* VII, 's-Gravenhage, 1910, blz. 1–87) spreekt echter over de Oude Vlamingen (*t.a.p.*, blz. 70), en de beide afgezanten die de eerste maal in Danzig kwamen (voor 1586), behoorden ook inderdaad tot deze groep. Een van hen was Jacob van der Meulen.

de juistheid der andere gegevens betreffende de Danziger oudste niet getwijfeld worden.

Men zou dus, wilde men aannemen dat Gillis Rooman zich verschool achter een fictief adres, moeten veronderstellen dat hij een adres nam van een bekend man onder de Danziger Doopsgezinden, die, hoewel hun woonplaats ver verwijderd was van Haarlem, met deze plaats toch in contact stonden [1]). Dit nu lijkt mij hoogst onwaarschijnlijk.

M.i. is de gang van zaken aldus geweest. In 1595 begint Rooman de Doopsgezinde bijbel te drukken die door Jacob Pietersz. van der Meulen, of door hem voor Krijn Vermeulen, of door deze laatste zelf, besteld is. De synode komt het evenwel te weten en verbiedt de uitgave. Wat echter reeds gedrukt is blijft liggen en wordt in 1598 gebruikt voor de uitgave, waartoe de opdracht uit Danzig gegeven wordt.

Wat op zichzelf ook nog denkbaar is: dat het middenstuk (van 1595) van Gillis Rooman is, en het Oude en Nieuwe Testament, beide met het jaartal 1598, van een andere drukker, blijkt bij een nadere beschouwing van het zetsel niet het geval te zijn. Het materiaal dat er voor gebruikt is, is de gehele bijbel door hetzelfde.

Ofschoon dus verschillende initialen afwijken van de door Rooman gebruikte, moeten wij het drukken van deze bijbel als zijn werk beschouwen. Wanneer het Oude en Nieuwe Testament gedrukt zijn, in 1595 of 1598, is niet met zekerheid uit te maken, hoewel het voorkomen van R kap. 4 op 1598 wijst (in andere drukken kennen wij deze letter pas sinds 1597). Het zal daarom het beste zijn, wanneer wij deze bijbel dateren: 1595/98.

Behalve de genoemde, reeds in de litteratuur gesignaleerde uitgaven, zullen wij tenslotte nog enkele werken aan de lijst van Rooman's oeuvre kunnen toevoegen; deze zullen bij de bespreking zijner verschillende drukken ter sprake komen [2]).

Wij hebben intussen de namen van verschillende uitgevers ontmoet, met wie Rooman in relatie stond. Er zijn nog enkele andere; in het geheel zijn het er tien, nl.:

---

[1]) Mannhardt, *t.a.p.*, blz. 45.
[2]) Zie de toeschrijvingen op blz. 113 en 118.

in Haarlem:	Willem Woutersz. Crol, in 1585
	François Soete, in 1588, 1598 en 1599
in Amsterdam:	Willem Jansz. Buys, in 1586–1591
	Laurens Jacobsz., in 1588–1602
	Jan Evertsz. Cloppenburch, in 1589, 1598, 1605–1608
	Zacharias Heyns, in 1592–1597
	Cornelis Claesz., in 1593–1598
	Jan Commelin, in 1594–1597
in Enkhuizen:	Jacob Lenaertsz. Meyn, in 1598
in Schotland bij Danzig:	Krijn Vermeulen, in 1598

Op het titelblad van een pamflet dat in 1585 verschijnt, en dat het besluit bespreekt van Elizabeth, Engeland's koningin, om de Nederlanden in hun strijd voor de vrijheid te helpen, komt Willem Woutersz. Crol's naam voor als verkoper. Dit is het enige teken van een connectie tussen hem en Rooman [1]). Wat vaker is er contact met François Soete, voor wie Rooman driemaal een boekje drukt. In twee hiervan is de drukker vermeld, in Christiaen Rijcen's *Tgetuygenisse ende de nae-ghelaeten schriften* (1588) en in *Sommighe nieuwe schriftuerlijcke liedekens* (1599). Het derde boekje, van 1598, stemt zo volkomen overeen met de drukken van Gillis Rooman, zowel in materiaal als in zetwijze, dat wij de druk hiervan ook aan hem kunnen toeschrijven. Het is een uitgave van Karel van Mander's vertaling van het *Hooghe liedt Salomo* met *noch andere gheestelijcke liedekens*, en behalve de exemplaren met Soete's naam, zijn er ook waarop die van Cornelis Claesz. vermeld staat, de Amsterdamse uitgever voor wie Rooman wel vaker drukt, zoals wij straks zullen zien [2]).

Wonderlijk genoeg is er geen enkel bewijs van contact met de voornaamste uitgever-boekverkoper die een tijdlang tegelijk met Rooman in Haarlem woont: Passchier van Westbusch, evenals hij Zuidnederlander, een man die belangrijke uitgaven als Karel van Mander's *Schilderboeck* op touw zet en te Enkhuizen, Alkmaar en Franeker, later ook te Haarlem, drukwerk laat uitvoeren [3]). Vermoedelijk is de verhouding niet ideaal, misschien

[1]) Uitvoeriger besproken op blz. 145.

[2]) Men zie blz. 119–120.

[3]) Werkzaam 1601–1612. Zie over hem Jacobsen, *Carel van Mander*, blz. 214, 218–219 en de in noot 4 van blz. 8 genoemde artikelen. Over zijn leven en uitgevers-

de concurrentie te groot, al ligt de kern van ieders zaak op verschillend terrein.

Bij de Amsterdamse uitgevers is Rooman gezocht. Spoedig na de vestiging te Haarlem (in 1586) wendt Willem Jansz. Buys [1]) zich tot hem voor de druk van een Doopsgezind martelaarsboekje, *Een Christelijcke sentbrief* van de Ransdorper leraar Thijs Joriaensz., die in 1569 te Muiden verbrand was [2]), en van 1586 tot 1591 drukt Rooman ongeveer elk jaar iets voor deze uitgever uit de Warmoesstraat. Eén boekje draagt geen jaartal. Het zijn *Sommige nieuwe schriftuerlicke liedekens*, welke Burger tussen 1589 en 1593 plaatst, omdat de uitgave der *Veelderhande liedekens* die Rooman in 1588 voor Buys drukt, ze nog niét, die van 1593 (voor Cornelis Claesz.) ze wèl bevat [3]). Bestudering van het materiaal geeft echter een ander resultaat: de tekst is gezet uit G 52 en op het titelblad komen o.a. voor G 94a en G 62, alle drie typen die alleen de eerste jaren door Rooman gebruikt worden. Het zetsel daarenboven heeft geen enkele letter of versiering die na 1587 in gebruik is genomen. Ik zou het boekje daarom „c. 1586" willen dateren, in elk geval vóór de uitgave der *Veelderhande liedekens* van 1588/89, die wel deze nieuwe typen kent. — Een vierde druk voor Buys, een herdruk van het Doopsgezinde martelaarsboek *Het offer des Heeren* van 1590 [4]), is bij de toeschrijvingen genoemd, terwijl de vijfde, een uitgave in 1591 van het *Nieuwe Testament*, onvindbaar is gebleven.

Het meest heeft Laurens Jacobsz. [5]) bij Rooman laten druk-

---

werkzaamheden zijn tot nu toe geen voldoende bijzonderheden gepubliceerd, ook niet door Ledeboer, *De boekdrukkers*, blz. 204, en *Alfabetische lijst*, s.v., en Van der Aa, *Biographisch woordenboek* XX, Haarlem, 1877, s.v. Wesbusch.

[1]) Geboren te Zwolle; is misschien reeds 1582 te Amsterdam gevestigd, waar hij 30 Mei 1586 poorter wordt; aldaar nog in 1609 werkzaam. Alleen Doopsgezinde uitgaven zijn van hem bekend. Zie over hem Moes-Burger II, blz. 211–228.

[2]) Zie over hem de aantekeningen van de *B.B.* bij deze uitgave (J 42) en *N.N.B.W.* IX, s.v. Jeuriaensz., alwaar verdere litteratuur is vermeld.

[3]) Moes-Burger, *t.a.p.*, blz. 216: „Het (bundeltje) zal ... wel na 1589 en voor 1593 verschenen zijn ...".

[4]) Zie over deze bundel de inleiding voor de herdruk der editie van 1570 door S. Cramer in *Bibliotheca reformatoria neerlandica* II, *Het Offer des Heeren* ..., 's-Gravenhage, 1904.

[5]) C. 1562–1603. Uit Barsingerhorn; opgeleid bij Cornelis Claesz., poorter geworden 29 Januari 1590, vestigt zich eerst „op het Water int vergulden Claverblat", al spoedig wordt het adres „inden vergulden Bybel". Van betekenis zijn de protestantse bijbeluitgaven; „ook uit de kleinere uitgaven spreekt zijne kerkelijke overtuiging ... bijna zonder uitzondering zijn ze streng gereformeerd". Zie Moes-Burger II, blz. 229–320 (het citaat is van blz. 314); IV, blz. 397–402.

ken: veertien boeken in een vijftiental jaren. Belangrijke uitgaven zijn hierbij als de drie folio-uitgaven van de Deux-aes-bijbel in 1590, 1592 en 1596, boven reeds vermeld; verder zijn het vooral stichtelijke prozawerken. Van Jean Taffin, die van 1587 tot 1591 te Haarlem Waals predikant was [1]), de derde druk van zijn *Des marqves des enfans de Diev* in 1588 [2]), en de vertaling daarvan in het volgend jaar en in 1598. Van Balthazar Cop of Copius, predikant te Neustadt in de Palts [3]) een anonieme vertaling van diens catechismuspreken met de *Huys-tafel* (een verzameling teksten uit het Oude en Nieuwe Testament, toepasselijk op bepaalde groepen personen), die ook in de Duitse uitgave aan de preken is toegevoegd (1588). Een bundeltje, samengesteld door Joannes Gerobulus [4]), *Censvren, ofte berispinghen ouer den Christelijcken catechismum ... met de beantwoordinghen ende wederlegginghen der seluer* is geplaatst tussen de beide delen van Copius [5]). Vervolgens verschijnen van William Perkins [6]) in Nederlandse vertaling van Vincentius Meusevoet [7]) het *Excellent tractaet van de conscientie* (1598) en van Theodorus Beza, de Geneefse hervormer [8]), preken over Christus' passie en opstanding

---

[1]) Zie over hem het artikel van R. Apers in de *Biographie nationale de Belgique* XXIV, s.v. en dat van T. J. Servatius in *N.N.B.W.* X, s.v.; van de daar aangehaalde litteratuur vooral: Rahlenbeck, *Jean Taffin*, in *Bull. Comm. Hist. Egl. Wall.* 1886.

[2]) Rahlenbeck, *t.a.p.* en Apers, *idem* noemen nog edities van 1584 en 1585. Deze heb ik niet in handen kunnen krijgen. Het zouden, indien zij werkelijk bestaan hebben, uitgaven geweest kunnen zijn, zowel van Rooman zelf, als van Laurens Jacobsz. Zie Drukken nr. 36, 40.

[3]) In 1559 leraar aan het gymnasium dat zijn broer Bernard te Lemgo oprichtte. Gaat over tot de Gereformeerde godsdienst en begeeft zich naar de Palts. Zie over hem: Joh. Christ. Adelung, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexiko* II, Leipzig, 1787, s.v. Cop, en *Allgemeine Deutsche Biographie* IV, Leipzig, 1876, s.v. Copius.

[4]) Johannes Gerobulus of Oudraadt (1540–1606), predikant o.a. te Delft, Vlissingen, Harderwijk, Utrecht. Afgevaardigde naar verschillende synoden. Zie De Bie en Loosjes, s.v.

[5]) Volgens Burger II, blz. 242 vat Gerobulus hierin samen Coornhert's kritiek op de Catechismus (gegeven in *Proeve van de Heydelberghsche Catechismo*, Z. pl., 1582), met de wederleggingen van de Delftse predikanten Arn. Cornelii en Reg. Donteclock (*Wederlegghinghe eens boeczkens ghenaemt Proeve ... Ghedaen by eenighe dienaren der kercke Christi tot Delff*, Delff, 1585).

[6]) Zie over hem: Louis B. Wright, *William Perkins: Elizabethan apostle of „Practical divinity"* in *The Huntington library quarterly* III (1939–1940), blz. 171–196, alwaar naar verdere litteratuur wordt verwezen.

[7]) Van Vlaamse afkomst; predikant te Zevenhoven (1590–1598) en Schagen (1598–1624). Heeft veel vertaald, vooral van Theodorus Beza en William Perkins. Zie het artikel van A. A. van Schelven in *N.N.B.W.* II, s.v. en de annotatie bij Drukken nr. 126.

[8]) 1519–1605. Zie over Beza: Haag, 2e éd., s.v. en o.a. C. Veltenaar, *Théodore de Bèze et ses relations avec les théologiens des Pays-Bas*, Kampen, 1904.

van de hand van dezelfde vertaler (1599). Bovendien komt er in ditzelfde jaar een Latijnse vertaling door Jacobus Bruno [1]) van Beza's toneelstuk *Abrahamus sacrificans*, en in 1602 een nieuwe, onveranderde herdruk (op enkele spellingwijzigingen na) van *Sommighe nieuwe schriftuerlijcke liedekens* van 1599.

Twee boeken met wereldlijke lectuur zijn er tenslotte bij. Het eerste, om de houtsneden al genoemd, is het *Tractaet seer dienstelijck voor alle zeevarende luyden* van Mathijs Sijversz. Lakeman (1597) [2]). De schrijver maakt een uitvinding wereldkundig, een paskaart met kromme lijnen, waarvoor bepaalde nieuwe instrumenten moeten worden gebruikt, en hij doet dit in de vorm van een reisverhaal, waarbij zijn stuurlui terecht komen in het paleis van Neptunus en er door diens „piloot" Fantano onderwezen worden. Tenslotte volgt er in 1602 nog een kalender, *Iovrnael ofte daeghlijcxsche tijdtrekeninghe* van Zegerus Conincxbergen [3]). De Bodengraafse predikant, die het boekje kort voor zijn dood geschreven heeft, begint naar oud gebruik elke maand met de cisiojanus voor het onthouden der Heiligendagen [4]). Daarna vermeldt hij op elke datum de belangrijke gebeurtenissen die sinds onheuglijke tijden op die dag in de wereld gebeurd zijn. Het boekje is posthuum uitgegeven door Conincxbergen's zoon Lenardus.

Een jaar na Laurens Jacobsz. geeft ook Jan Evertsz. Cloppenburch [5]) Rooman een opdracht en wel het drukken van Guydo de Bres' strijdschrift *De wortel / den oorspronck / ende het funda-*

---

[1]) Een „Jacobus Bruno Veteraquinas" wordt op 30 Mei 1586 en 10 October 1592 als student in de letteren te Leiden ingeschreven (*Album studiosorum Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV*, kol. 20 en 33). In de opdracht aan de Amsterdamse burgemeesters deelt de vertaler mee dat hij gestudeerd heeft (Blz. 3: „in Academia per A. V. liberalitatem versari licuit"). G. J. Vos Az., in *Voor den spiegel der historie! Amstels kerkelijk leven van de eerste zestig jaren der vrijheid. Gedenkboek* ... Amsterdam, 1903, vermeldt op blz. 42: „Jacobus Bruno, in 1598 pas van Leyden gekomen, proponeert op verzoek van Burgemeesteren. Hij bevalt den Kerkeraad niet. De genoemde Heeren willen hem gelukkig niet opdringen. Hij verdwijnt voor ons oog". Zou dit dezelfde zijn?

[2]) Het boekje is besproken en uitgegeven door C. P. Burger Jr. in *Het Boek* 19 (1930), blz. 65–90.

[3]) Luthers predikant te Antwerpen (1577–1585) en Woerden, waar hij overgaat tot de Gereformeerde kerk. In 1594, om de moeilijkheden die in zijn gemeente hierover ontstaan, overgeplaatst naar Bodegraven; sterft in 1600. Zie over hem J. W. Pont in *N.N.B.W.* II, s.v. en de daar geciteerde litteratuur.

[4]) Zie P. Leendertz Jr., *De cisiojanus* in *Het Boek* 19 (1930), blz. 257–266.

[5]) 1571–1648. Uit Ruinen. Zie over hem Moes-Burger III, blz. 323–335, Kleerkooper en Van Stockum, s.v. en reg.

ment der Wederdooperen, de Nederlandse vertaling van het in 1565 verschenen werk tegen de Dopers (1589) [1]). Dreigend klinkt het: „Midts dat de Secte der Wederdooperen grootelijcx toeneemt / brenghende t'allen uren nieuwe dwalingen voort / ende zijnde van ouer lange gemoeyt / Jae onophoudelijck versocht gheweest / van yet te schrijuen / tot wederlegginge der Argumenten / die sy ghewoon zijn voort te brenghen / waer door sy de herten der eenvuldighen comen te verleyden / oock verhopende door desen middel / eenige tot de suyuer kennisse der waerheyt te brenghen ... Soo ben ick bedwonghen gheweest daer in te bewillighen ..." [2]). De vertaling is van een zekere J. D. R.; wie zich achter deze initialen verschuilt, is onbekend [3]).

Hierna verlopen er negen jaren — Cloppenburch geeft slechts weinig boeken uit in deze tijd — voor wij hen weer in contact zien. Het betreft nu Beza's *Cort begrijp der gantsche Christelijcke religie*, vertaald door Willem van Zuylen van Nijevelt, die met de initialen W. v. N. tekent (1598) [4]).

Weer gaan er een aantal jaren voorbij. Ondertussen heeft Cloppenburch de zaak van Laurens Jacobsz. overgenomen en gaat hij veel meer uitgeven. Nu komen er in snelle opeenvolging zeven boeken van William Perkins van de pers (1605–1608). Zes hiervan zijn, evenals het *Tractaet van de conscientie*, vertaald door Vincentius Meusevoet; de *Gulden keten* (1606) is overgezet door Philippus Ruyl [5]). Deze zeer eenvoudige uitgaven in kleinoctavo zijn slechts met een enkele houtsneerand, wat typographische bloemen en initialen versierd.

Meer werk laat Zacharias Heyns [6]) van zijn drukken maken, hoewel de meeste er van toch kleine boekjes zijn. De werken van Peeter Heyns, zijn vader, (enkele zijn bij het overzicht der houtsneden reeds opgesomd) worden vertegenwoordigd door de *Miroir des vrayes meres* (1597), *Miroir des mesnageres*

---

[1]) Zie over de Hervormer Guydo de Bres (Bergen in Henegouwen 1522–Valenciennes 1567) in *N.N.B.W.* VII, s.v. de Bray het artikel van F. S Knipscheer met litteratuuropgave.

[2]) *Aldaar*, bl. 2a.

[3]) Van Doorninck en De Kempenaer geven geen oplossing.

[4]) 1538–1608, zoon van de dichter der *Souterliedekens*, op velerlei staatkundig en kerkelijk gebied werkzaam. Zie over hem het artikel van J. de Jong in *N.N.B.W.* III, s.v., dat deze vertaling echter niet vermeldt. Wel doet dit Van Doorninck, s.v. W. v. N.

[5]) 1577–1649, afkomstig uit Alkmaar; predikant te Zevenhoven en Naarden. Zie Van der Aa, s.v. Ruil.

[6]) Zie over Zacharias Heyns de litteratuur, genoemd op blz. 94, noot 5.

(1595), *Miroir des vefves* (1596), waarin de voorbeeldige moeder, echtgenote en weduwe worden gepersonifieerd in Jokebed, de moeder van Mozes, Susanne, een fictieve figuur, en Judith, de Oudtestamentische heldin die Holofernes, de vijand van haar volk, doodde. Elk van haar speelt de hoofdrol in een der drie toneelstukken die Heyns voor de scholieren van zijn Antwerpse meisjesschool geschreven had, en nu misschien dienst laat doen voor zijn Haarlemse leerlingen. Ook deze geven wel eens toneelvoorstellingen zoals Peeter Heyns meedeelt in de opdracht van zijn *Miroir des mesnageres*: „... un peu au paravant elle a esté representée icy à Harlem, par les Escolieres d'Offermans mon Gendre" [1]). Zij worden nog na Peeter's dood (1598) voortgezet: uit 1599 is een aanplakbiljet bewaard voor de opvoering van de *COMOEDIE DV SAVVEMENT DE MOYSE, EXODE I. II.*, door de „ievnes escolieres de M. Iaques Claesz. au Laurier à Haerlem" op 3, 4 en 5 April van dat jaar [2]). Stellig mogen wij hierin Peeter Heyns' *Jokebed* zien [3]). Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat het biljet door Rooman gedrukt is: het materiaal is gelijk aan dat wat wij geregeld van hem zien, de wijze waarop de tekst is gezet en de rand van bloemen is samengesteld, komt geheel overeen met zijn werk.

In hetzelfde jaar als de *Miroir des mesnageres* geeft Heyns aan Rooman nog de *Miroir des escoliers, representant les bonnes et mauvaises meurs de toute la jeunesse* te drukken. Deze verhandeling in vierregelige strophen over de verschillende handelwijze van „le bon enfant" en „l'enfant pervers" is wellicht ook van Peeter Heyns [4]). Doordat alleen de Universiteitsbibliotheek van

---

[1]) Bl. 2a.

[2]) In 1598 — in 1599 niet meer — is „Jacob Claesz., franchoysche schoolmeester", aan het Haarlemse gymnasium „scryffmeester" (*Thesauriersrekeningen* 1598, f. 23b). Dit zal wel dezelfde persoon zijn. Het lijkt mij echter niet waarschijnlijk, dat Jacques van der Schuere en Jacob Claesz. geïdentificeerd moeten worden (vgl. Riemens, *Esquisse historique de l'enseignement du français*, blz. 42). Van der Schuere wordt steeds met zijn familienaam aangeduid.

[3]) In de voorrede „Aux lectrices" voor zijn *Miroir des mesnageres* noemt Peeter Heyns zelf bovengenoemd stuk „le miroir d'une vraye mere, Comedie tragique du sauvement de Moyse" (bl. 3a). Vgl. ook Riemens, blz. 56.

[4]) Burger vermeldt het als een werk van Heyns in zijn artikel in het *N.N.B.W.* II, s.v.; in de *Amsterdamsche boekdrukkers* IV, blz. 178–180 laat hij het in het midden. De *B.B.* neemt het echter niet op in de lijst der werken van Peeter Heyns. Ook Sabbe, *Peeter Heyns en de nimfen* ... en C. P. Serrure, *Peeter Heyns. Het schoolwezen te Antwerpen in 1579 en 1580* (*Vaderlandsch Museum* III, 1859–'60, blz. 293–404) noemen het boekje niet. Vgl. Riemens, blz. 72–73.

Rostock het boekje bezit, heb ik geen exemplaar in handen kunnen krijgen; Burger echter beschrijft het uitvoerig [1]).

Van Zacharias Heyns zelf is er een vertaling („Flameng-François": links is de Vlaamse, rechts de Franse tekst afgedrukt) van een der *Colloquia* van Erasmus. *Uxor μεμψίγαμος, Tweespraeck van een goede huys-vrouwe ende een quaet huys-wijf* is de titel van het boekje, hetwelk in 1592 van de pers komt en het eerste is dat Heyns laat drukken, „comme estant deliberé de commencer ma boutique et librairie par quelques livrets, qui pourroyent servir aux jeunes fillettes, pour les mener à la vraye perfection de la langue Françoise" [2]). Iets weidser van allure dan deze boekjes zijn de twee laatste, Van Mander's vertaling der *Bucolica en Georgica* (1597) door de vele reeds genoemde illustraties, en de *Wtnemende verclaringhe van de ruste ende verghenoeginghe des geestes oft des gemoedts*. Dit laatste is een vertaling door I. V. D. H. (achter welke initialen zich een zekere Jan van der Haghen verschuilt [3]), volgens de opdracht van Zacharias Heyns „een goet vlaemsch Edelman in ... ballinckschap"), van de *Excellens discours touchant le repos et contentement de l'esprit*, een werk van de Franse predikant Jean de L'Espine [4]).

Cornelis Claesz. [5]) doet minder zaken met Rooman: er zijn slechts vier uitgaven van hem bekend die bij de Haarlemse drukker gedrukt zijn. De *Historie ende gheschiedenisse van de verraderlijcke ghevanghenisse ... Christophori Fabritij ... ende Oliverij Bockij* (1593) is een van de betrekkelijk grote octavo-drukken die wij van Rooman kennen, een degelijke, zo goed als onver-

[1]) Moes-Burger IV, blz. 178–180 (nr. 643).

[2]) *Aldaar*, bl. 2a.

[3]) A. de Kempenaer, s.v.

[4]) C. 1506–1597. Dominicaan; overgegaan tot het Calvinisme, predikant o.a. te Saumur. Zie Haag, 1e éd., s.v. L'Espine.

De *Discours* waren uitgegeven door Simon Goulart (1543–1286, predikant te Genève; zie Haag, 1e éd., s.v.), die het manuscript in handen had gekregen.

[5]) C. 1546–1609. Waarschijnlijk afkomstig uit Zuid-Nederland; is in 1578 te Amsterdam gevestigd. Van begin af levendige relaties met Plantijn. Velen zijn in zijn zaak opgeleid (ook Barent Barentsz., vgl. blz. 148–49). Geeft veel aardrijkskundige werken en zeevaartboeken uit. Zie Moes-Burger II, blz. 27–209; IV, blz. 395–445 passim; Kleerkooper en Van Stockum, s.v. en reg.; A. A. van Schelven, *Een catalogus van den Amsterdamschen boekverkooper Cornelis Claesz.*; met een *Naschrift* van C. P. Burger Jr. in *Het Boek* 11 (1922), blz. 329–336; C. P. Burger Jr., *De Amsterdamsche uitgever Cornelis Claesz (1578–1609)* in *Handelingen van het eerste wetenschappelijk Vlaamsch congres voor boek- en bibliotheekwezen*, Antwerpen, 1931, blz. 54–64 (= *De Gulden Passer* 9 (1931), blz. 58–68).

sierde uitgave met dicht bedrukte bladzijden [1]). De bundel *Veelderhande liedekens*, eveneens van 1593, een boek van 864 bladzijden, heeft evenals de uitgave van 1588, een aardig titelblad in rood en zwart. Iacobi's *Gheneuchelijcke, eerlijcke ende profijtelijcke propoosten* (1596) tenslotte, een schoolboekje [2]), is uit civilité gezet; de cadellen zijn gebruikt en, op de eerste bladzijde van de tekst, de grote gothieke initiaal van 47 mm in het vierkant. De vierde en laatste druk is het reeds genoemde, zeer simpel uitgegeven bundeltje *Dat Hooghe liedt Salomo* van 1598, waarvan ook exemplaren François Soete's naam dragen [3]). Wellicht is de connectie door de drukker tot stand gebracht.

In deze zelfde jaren werkt Rooman ook voor Jan Commelin [4]). Hoewel op geen der drukken zijn naam vermeld staat, heeft Burger uit privileges aangetoond dat hij de uitgever is van drie door Rooman gedrukte, maar te Amsterdam zonder verdere aanduiding uitgegeven boeken [5]). Dit zijn werken van Jean Taffin: in 1594 het *Traicte de l'amendement de vie*, in het volgend jaar een Nederlandse vertaling hiervan door Johannes Crucius [6]) (er is geen enkel exemplaar bekend), en twee jaren later nog een editie van *Des marques des enfans de Diev.* Het eerste boek is een kloeke uitgave, uit de nieuwe romeinse letters gezet, die groot en duidelijk zijn, met mooie initialen en in het voorwerk allerlei randen, ook de weinig voorkomende „schakelranden". Een anoniem stichtelijk tractaatje *Heylighe philosophie, oft verscheyden handelinghen / dienstelijck tot onderwijsinghe ende vertroostinghe*

---

[1]) De eerste druk verscheen in 1565. Zie over auteurschap enz. de inleiding van F. Pijper bij zijn uitgave van dit martelaarsboek in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica* VIII, *Het martelaarschap van Hendrik Vos en Joannes van den Esschen* ... 's-Gravenhage, 1911, blz. 257–279.

[2]) Van der Aa, *Biographisch woordenboek* IX, s.v., noch De Planque, *Valcooch's Regel der Duytsche schoolmeesters*, blz. 110–114, 134–143 (bespreking van Iacobi's werken) geeft levensbijzonderheden over deze schrijver.

[3]) Zie blz. 113 en 146.

[4]) 1548–1615. Geboren te Brussel; is in 1582 te Amsterdam. Neef van Hieronymus Commelin te Heidelberg († 1597), wiens zaak hij helpt voortzetten. Uitgaven van hem zijn bekend van 1594 af, sinds 1600 met naam en adres. Zie Moes-Burger IV, blz. 153–173 en 392–394, en het artikel van H. F. Wijnman in *N.N.B.W.* X, s.v., waar nog verdere litteratuur is opgegeven. Vgl. ook blz. 191–194 van C. P. Burger Jr., *Amsterdamsche boeken op de Frankforter mis 1590–1609* in *Het Boek* 23 (1935–'36), blz. 175–194.

[5]) Moes-Burger IV, blz. 156–157, 158.

[6]) Rijssel 1560–Haarlem 1625. Waals predikant te Haarlem van 1590 af. Aan hem wijdt A. A. van Schelven een artikel in *N.N.B.W.* IV, s v.; men zie aldaar voor verdere litteratuur.

der Christenen / die met veel verdruckinghen besocht worden, uit het Frans vertaald [1]), heeft Rooman misschien ook voor Commelin gedrukt (1597) [2]).

Een geheel ander genre laat de Enkhuizenaar Jacob Lenaertsz. Meyn in 1598 bij Rooman drukken [3]). Het is de Nederlandse vertaling van de *Historia natural y moral de las Indias* (in 1590 te Sevilla verschenen), het werk van de Jezuïet Josephus de Acosta [4]), die als generaal zijner orde in Peru heeft vertoefd en land en volk aldaar bestudeerde. Jan Huyghen van Linschoten [5]) levert een vertaling, die acht jaren na de verschijning van het oorspronkelijke werk van de pers komt; voor deze uitgave kreeg Linschoten reeds op 8 October 1594 octrooi voor tien jaren.

De Bijbel tenslotte die Rooman in 1595/98 drukt en die het adres van Krijn Vermeulen te Schotlandt bij Danswijck vermeldt, is boven uitvoerig besproken. Vermeulen zal vermoedelijk geen uitgever van professie geweest zijn, al komt zijn naam nog een enkele maal voor [6]).

Zo zijn wij tenslotte gekomen bij de drukken waarop slechts Rooman's naam is vermeld. Niet al deze drukken zijn echter ook zijn uitgaven. Er is een groot aantal ordonnanties, waarvan de meeste door de stad, enkele door de kerkvoogdij zijn besteld, en bij de overige drukken zijn er stellig verschillende waarbij de schrijver opdracht tot drukken gegeven en de risico van het uitgeven gelopen heeft.

Van al de stadsordonnanties en keuren zijn er slechts zes bewaard gebleven, vijf in kwarto-formaat, één een kleine plano. De

---

[1]) Een „Philosophie Sainte" of „Sainte Philosophie" die het origineel hiervan zou kunnen zijn, wordt noch door A. A. Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes* VI, 3e éd., Paris, 1875, s.v., noch door de *Catalogue du fonds ancien* van de Bibliothèque Nationale te Parijs (*Pères de l'Eglise et Théologie, anonymes*, s.v.) genoemd.

[2]) Moes-Burger IV, blz. 393.

[3]) Volgens Ledeboer, *De boekdrukkers*, blz. 144, en *Alfabetische lijst*, s.v., is Meyn in Enkhuizen werkzaam van 1598 tot 1624.

[4]) 1539–1600; vertrekt in 1571 naar de „Westersche Indien". Zie *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana* II, Barcelona, z.j., s.v. Opgave zijner werken bij Aug. et Al. de Backer, *Bibliothèque de la compagnie de Jésus*. Nouv. éd. par C. Sommervogel I, Bruxelles enz., 1890, s.v.

[5]) Haarlem 1563–Enkhuizen 1611. Over zijn leven en de handelsreizen, waarop hij de gegevens verzamelt die hij later voor zijn reisverhalen gebruikt, zie men het artikel van S. P. l'Honoré Naber in *N.N.B.W.* IV, s.v., waarin deze verdere litteratuur opgeeft.

[6]) Nl. op het titelblad van de *Morghen-wecker der vrye Nederlantsche Provintien* van 1610: Kn. 1729–1731. — Zie over de bijbel-uitgave blz. 102 en 110–112.

vijf in boekvorm dragen op het titelblad een der besproken houtsneden met het Haarlemse wapen, maar overigens zijn zij, zoals gewoonlijk het geval is met dit soort uitgaven, zeer simpel van uitvoering. Zij bestrijken met z'n zessen bijna de gehele periode van Rooman's werkzaamheid: de eerste, *Ordonnantie van den brande*, is van 1587; de laatste, *Ordonnantie op 't stuck van den turf-tonders ende turf-tonsters*, van 1609. Daartussen in vallen drie publicaties van 1597, *Nieuwe ordonnantie van de wees-camere*, *Nieuwe ordonnantie van de schutterije*, *Eerste keuren van de draperije-neeringhe der saeyen ende grogreynen*, en de plano-druk van 1600, een aankondiging van vrije jaarmarkten, evenals de ordonnanties versierd met het Haarlemse wapen, met randen van bloemen en een „Spaanse-arabesken-initiaal". Uit de stadsrekeningen kennen wij verder nog dertien titels van ordonnanties, waarvan de eerste een „placcaert ... van de jaermercten" van 1585 is. Een bonte rij publicaties is het, handelende over het „loon der veerschuytvoerders varende opt veer van Aemstelredamme", de „nachtgasten, logerende in St. Jacobsgasthuys", het „vermaken van den Ouden Graft", „vrachtwagens ende vulniscarren" en de „verckenmarct". Van een aantal is het onderwerp niet aangegeven; dan staat in de rekeningen alleen vermeld, dat de drukker betaald is voor „billietten" en „ordonnantien".

„Ten bevele van de E. Heeren Burgemeesteren", dus waarschijnlijk ook op hun kosten, al komt een post daarvoor in de stadsrekeningen niet voor, drukt Rooman nog een iets uitvoeriger werk, de *Tafel of Instructie* ter berekening van de 40e penning bij de verkoop van onroerende goederen. Het boekje — tabellen met enkele uitgewerkte voorbeelden — is geschreven door een zekere Cornelis Ian Broersz. van Haerlem, „Liefhebber der Rekenconste", opdat „oock de ghemeyne lieden (die den voorschreven Impost moeten ghelden, ende allen gheen Arithmetici en zijn) de rekeninghe daer af claerlijcker souden connen verstaen" [1]).

De noodzakelijkheid om de verpachting van een stuk land bij de Sint Catrijna-brug (de Noordelijkste brug over het Spaarne) aan te kondigen, is de eerste aanleiding voor de kerkvoogden om

---

[1]) *Aldaar*, bl. 2a.

Rooman een biljet te laten drukken (1600); zeven jaar later drukt hij op hun kosten een publicatie betreffende de graven in de Begijnekerk. Beide drukken zijn verloren gegaan.

Gering van omvang als de ordonnanties, maar nog eenvoudiger van uitvoering, soms van een enkel randje voorzien, een ander maal van een initiaal, ook zelfs wel zonder deze versieringen voorkomend, zijn de pamfletten, begeleiding van belangrijke gebeurtenissen in binnen- en buitenland. In 1585 komt, behalve het boven reeds genoemde boekje over Elizabeth's hulpverlening bij Nederland's strijd om de vrijheid, een nadruk van een Antwerpse uitgave, de voorwaarden behelzende waarop Antwerpen zich na het beleg aan Parma overgeeft, *Articulen ende conditien vanden tractate / aenghegaen ... tusschen ... den Prince van Parma ... ende de stadt van Antwerpen ...* [1]). Dan volgen in 1586 Leicester's *Crijchs ordonnantien ende rechten* van 14 Februari, en zijn belastingmaatregelen van Maart, wanneer tegelijkertijd de handel op de vijand wordt verboden (*Placcaet ... opt stuck vanden opheue vande generale ende gemeene middelen*). Ook het op 14 April volgende uitvoeriger en strengere plakkaat over dit laatste onderwerp drukt Rooman, evenals de ordonnantie van de 1e Juli, waardoor Leicester de „groote desordre / confusie ende onghelijcheyt inde onderhoudinge vande lijste ende opheue vanden convoyen / veroorsakende diuersie van neringhen ende andere meer inconvenienten" door een nieuwe, uniforme regeling wil doen verdwijnen [2]).

Een record-aantal van zes stuks vertoont 1587. Twee er van hebben te maken met de buitenlandse politiek. Het ene geeft de *Wonderlycke nieu tydinghe* van een grote overwinning door Hendrik van Navarre behaald op zijn tegenstanders, waarvan het bestaan slechts bekend is uit een Utrechtse nadruk; het boekje zelf is verloren gegaan [3]). Het tweede behelst de plannen van Antonio, na de dood van Hendrik (1580) pretendent voor de troon van Portugal, maar uit dit land verdreven door Alva, die de kroon veroverde voor Philips II. Antonio had zich reeds eerder tot de Staten gewend met een verzoek om hulp tegen de gemeen-

---

[1]) Zie Blok II, blz. 229.

[2]) *Ibid.*, blz. 237–240.

[3]) Hoewel als datum van het gevecht 10 September genoemd wordt, zal de slag bij Coutras wel bedoeld zijn. Zie Lavisse VI, 1, blz. 259.

schappelijke vijand, en met een voorstel om gemeenschappelijk op te treden. Nu de door de Staten aangewezen middelen om de uitrusting van enkele schepen te bekostigen, niet voldoende blijken, zet hij uiteen hoe een loterij de benodigde gelden bij elkaar zal kunnen brengen. Rooman drukt de *Remonstrantie* met de *Forme ende concept vande loterye* en de *Forme ende repartitie van de prijsen*. Het enig bekende exemplaar bevindt zich in particulier bezit in Brazilië [1]) en is besproken in het *Boletim da biblioteca da universidade de Coimbra* van 1927 [2]).

Naar binnenlandse gebeurtenissen — de strijd rondom Leicester — voeren ons de *Missiue ghemaeckt opden naem van schoudt, burgermeesteren ... der stadt Utrecht*, een hartstochtelijke oproep om Leicester zijn grote macht te laten ter wille van de voorspoed des lands en de overwinning, en de *Beantwoordinge* daarvan op 16 October door de Staten van Holland. Koel en gereserveerd klinkt het antwoord van de Staten, die opmerken dat zij uit de stijl van de brief „den autheur ... (die wy weten vol passien / in uwe Stat vreemt / ende teghens den staet / vryheden / ende gerechticheden deser Landen partijdich te wesen) ... lichtelick hebben connen kennen" [3]). Het eerste is een nadruk naar een Utrechtse uitgave. Rooman toont belangstelling voor deze Leicesteriaanse kwesties. Van het vonnis dat geveld wordt tegen degenen die te Leiden een aanslag ten gunste van de landvoogd gesmeed hebben (de ouderling Jacques Valmaer, de kolonel Cosmo de Pescarengis, e.a.), drukt hij de officiële uitgave „Ghedruct opt Raedthuys der ... stadt Leyden" na [4]). Aan het eind van het jaar geeft hij een brief uit, op 6 November geschreven door een zekere kapelaan Hermeling, die, nu Deventer door het verraad van Stanley in de handen der Spaansen is [5]), daar een toevlucht heeft gevonden. De schrijver vertelt met vreugde dat een poging om de stad aan de Geuzen over te leveren, mislukt is („Godt heeft ons voor dese tijt daer af genadichlick ver-

---

[1]) Dit was althans het geval in 1927.

[2]) *Aldaar*, blz. 197–200, door de eigenaar van het boekje, Gomes de Macedo. — Zie over deze kwestie Bor II, bk. 22, f. 981–983; III, bk. 23, f. 110–116; Fokker, *Geschiedenis der loterijen*, blz. 63–65.

[3]) *Aldaar*, bl. 2a. — Met „den autheur" moet Gerard Prouninck, genaamd Van Deventer, bedoeld zijn Vgl. Blok II, blz. 242, 261.

[4]) *Ibid.*, blz. 260–261.

[5]) *Ibid.*, blz. 252.

lost") [1] en weidt uit over de geruchten dat er spoedig vrede gesloten zal worden.

Een naklank van de twisten uit 1587 horen wij in de *Copie van het placcaet* door Maurits op 30 April 1588 uitgevaardigd, waarin hij eist dat de tweedracht die nog steeds te Medemblik heerst tussen de Leicesterse partij en haar tegenstanders, zal ophouden en men elkaar in den vervolge niets meer zal „verwijten ofte ... iniurieren / met woorden / schriften / ofte met wercken" [2]. Uit hetzelfde jaar is er een boekje met voorspellingen geweest, waarvan alleen een nadruk zonder naam van drukker of plaats bewaard is. Deze *Vvonderlicke geschiedenisse ouer gheheel Vlaenderen / ende voornemelick ouer de stadt van Ghendt* bevat de profetieën „vande Smit van Huyse / gheheeten Jan Aneseus", die volgens de tekst zijn „Ghedaen int Jaer ons Heeren M.CCC.xcj" [3] en betrekking hebben op deze woelige jaren.

De grote stroom houdt nu op; nog enkele pamfletten verschijnen met geruime tussenpozen. In 1590 drukt Rooman in een boekje van enkele bladzijden een aantal nieuwsberichten, waarvan de voornaamste van de agent der Staten in Engeland, Noël de Caron [4], komen. Van hetzelfde jaar is een verslag over een gevecht dat de Fransen en de Spanjaarden op 25 Juli geleverd zouden hebben [5]; dit is echter verdwenen, een nadruk noemt de uitgave van Rooman. Tien jaren later volgt een mededeling over de overwinning bij Nieuwpoort: *Vvaerachtich verhael van den grooten slach / ende gheluckighe victorie* ...

Daarna duurt het tot 1606 voor er politieke of andere tijdsgeschriften van Rooman's pers komen, en ditmaal is het weer Engels nieuws dat hij belangrijk genoeg of voldoende in trek acht om te verspreiden. In 1605 werd te Londen tegen Jacobus I en het Parlement de aanslag beraamd, die bekend staat als het „buskruitverraad", een door een aantal Katholieken gesmeed complot, dat echter voor de uitvoering ontdekt werd. Het *Antwoorde op sekere schandaleuse schriften, gestroyt in diversche plaet-*

---

[1] *Aldaar*, bl. 2b.
[2] *Aldaar*, bl. 3a. Vgl. Blok II, blz. 263.
[3] *Aldaar*, bl. 2a en 4a.
[4] In 1590 als zodanig benoemd. Zie Blok II, blz. 292.
[5] Berust dit verslag op een gerucht? Lavisse noemt geen gevecht op deze datum; wel heeft Parma in September een stad veroverd op Hendrik IV. Zie Lavisse VI, 1, blz. 320–322. Vgl. Kn. 879 over een zgn. overwinning op 28 Augustus.

sen, onder het coleur van een Catholijcke vermaninghe is een der Hollandse vertalingen van het geschrift, dat Robert Cecil, Earl of Salisbury, naar aanleiding hiervan heeft gepubliceerd [1]). Hierna volgt in hetzelfde jaar het plakkaat, waarbij aan de Rooms-Katholieke geestelijken die aan de bevelen, in de vorige plakkaten vervat, geen gehoor gegeven hebben, nogmaals geboden wordt, Engeland te verlaten. Een „gracieus faveur" heet dit besluit, dat genomen is „om bloetstortinghe te verhoeden / ende met het uyt bannen datelick uyt onse Dominien / wech te nemen alle oorsaken van sulcke strafficheyt / als wy anders sullen ghedwonghen zijn te ghebruycken / teghens de andere soorten van onse volcken / soo langhe als dese Verleyders sullen gheleghentheyt hebben haer Conscientie te verraden / ende haer ghetrouheyt te corrumperen", immers „wy (zijn) verre ... om alle sulcke Onderdanen voor onghetrou te houden / die so gheaffectioneert zijn" [2]).

Actueel van inhoud, en als zodanig verwant aan de politieke pamfletten, is de *Ad Joan. Guil. Stuckium epistola* van Theodorus Beza (1597). Door de Jezuïeten was het gerucht verspreid dat Beza dood was, dat hij zich op zijn sterfbed bekeerd had tot de Rooms-Katholieke kerk, en dat de gehele Geneefse gemeente zijn voorbeeld gevolgd had en ook was overgegaan tot de Moederkerk. Beza schrijft nu een brief aan zijn ambtgenoot te Zürich, Stuckius, over deze zaak, en deze verklaring wordt te zamen met de „seer onbeschaemde leugen" der Jezuïeten, de verdediging, opgesteld door de Geneefse predikanten, en nog enkele stukken over dezelfde kwestie, te Genève uitgegeven. Dit boekje komt reeds spoedig in handen van Rooman, die er nog in hetzelfde jaar een nadruk van geeft, en het bovendien in het Nederlands laat vertalen „tot ontdeckinghe sulcker grove leughenen ende vorderinghe der waerheyt". Een hevig anti-Katholicisme spreekt uit het boekje.

Dezelfde tendens heeft het boek van de Haarlemse predikant Johannes Bogaert [3]), *Schriftuerlicke fondamenten / tegens de*

---

[1]) Zie *The Cambridge modern history* III, *The wars of religion*, Cambridge, 1904, blz. 554–555. — Vgl. Kn. 1318, 1320.

[2]) *Aldaar*, bl. 1b en 2a.

[3]) ± 1556–1612 of 1614. Afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, sinds 1584 predikant te Haarlem; aanwezig op tal van synoden, aanhanger van Gomarus. Litteratuur over hem vindt men in het artikel van F. S. Knipscheer in *N.N.B.W.* I, s.v.

sonderlingste argumentē / daer door de pauselicke leeraers ende Jesuijten ... verscheyden dwalinghen ende verkeerde opinien der pauselijcker kercke / pooghen te verdedigen (1603). En ook de *Catechismus, met het cort ondersoick soe die jegenwoirdich by de gereformeerde kercke wert geleert* is, al kunnen wij dit geen polemische uitgave noemen, een werk van onmiskenbaar Calvinistisch karakter geweest. Het boek, dat de catechismus in het Nederlands en Frans bevatte, is alleen bekend uit het privilege dat door de Staten-Generaal op 17 November 1590 verleend werd.

In het algemeen echter tellen wij onder Rooman's eigen uitgaven meer Doopsgezinde werken, hoewel hij niet tot de Dopers behoorde. Zijn deze uitgaven — wellicht ook de relatie met Jacob Pietersz. van der Meulen en Krijn Vermeulen — toe te schrijven aan de activiteit van Karel van Mander? Deze woonde van 1583 tot 1603 te Haarlem, en behoorde tot de Doopsgezinden, zoals Jacobsen heeft aangetoond [1]). In het tot stand komen van drie der liedboekjes heeft hij een groot aandeel gehad: zowel van *Dat Hooghe liedt Salomo* en *De Harpe oft des herten snaren-spel* als van het *Herderpijpken* is het grootste deel der liederen van zijn hand. Het zijn kleine boekjes met een bladspiegel van ongeveer 49 × 80 mm, zo eenvoudig als maar mogelijk is uitgegeven, en met niets dan een klein sluitstuk van bloemen en een enkele initiaal versierd. Eerstgenoemd bundeltje heeft Rooman driemaal gedrukt, in 1595, 1598 en 1601. De editie van 1598 is, zoals wij zagen, gedrukt voor Cornelis Claesz. en François Soete — misschien bestaan er ook exemplaren waarop alleen de naam Rooman voorkomt. De tweede en derde druk verschillen slechts in kleinigheden van de eerste. Ook van de *Harpe* zijn de twee bewaarde drukken (1599 en 1609) grotendeels aan elkaar gelijk. Van een oudere druk, in 1597 uitgegeven, bevond zich een exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van Gent, waar het tijdens de vorige wereldoorlog door brand verloren is gegaan. Van het *Herderpijpken* is slechts één editie bekend; deze is van 1603.

Alle drie boekjes bevatten zeer eenvoudige, onpretentieuse stichtelijke liedjes, berijmingen van bijbelteksten, persoonlijke geloofsgetuigenissen. Bij verschillende liederen is de naam van de dichter vermeld. Het lied, waaraan het eerste bundeltje zijn

[1]) Jacobsen, *Carel van Mander*, blz. 56–63. Vgl. ook Kühler II, blz. 117–124 en 130.

titel dankt, „CANTICA CANTICORVM, Dat hooge Liedt Salomo", een berijming van het gehele bijbelboek van die naam, is van Karel van Mander zelf. Ook zijn enkele gedichten met een spreuk ondertekend. Zo komt in de uitgave van 1598 de spreuk voor van Marijn de Brauwer, van wie Rooman jaren later (in 1608) een *Tsamensprekinghe* over de zware tijd heeft gedrukt, reeds vermeld om de houtsnede op het titelblad [1]). In het tweede, de *Harpe*, worden bovendien een zekere Jacob Jansz. en P. Trioens genoemd, terwijl aan het *Herderpijpken* weer De Brauwer en Trioens bijgedragen hebben.

Eerder had Rooman reeds dergelijke bundeltjes uitgegeven van „P.M.G.", wiens anonymiteit nog niet is opgeheven (1589) [2]), van Soetken Gerijts of Gerrits, de blinde dichteres, in 1572 te Hoorn overleden [3]), wier gezangen verzameld zijn door J. C., misschien J. C. van Alckmaer (1592) en van Leenaert Clock, leraar bij de Hoogduitse Doopsgezinden in Haarlem (1589 en 1590) [4]). Die van P.M.G. en van Clock zijn verloren geraakt, naar het schijnt. Van laatstgenoemde heeft Rooman echter nog twee omvangrijker bundels gedrukt, en deze zijn wel bewaard. Het zijn verzamelbundels, waarin Clock, „van velen ghebeden", de liederen welke hij „voor desen by Partijen in Druck (had) laten uytgaen" met een aantal onuitgegevene heeft bijeengebracht. De bundeltjes van 1589 en 1590 zullen er dus ook in opgenomen zijn. De eerste uitgave bij Rooman, *Veelderhande schriftuerlijcke nieuwe liedekens ... door L. C.* (1598), is zelf een herdruk van een Utrechtse uitgave van 1593 [5]). Zes jaar later (1604) komt een vermeerderde herdruk van Rooman's pers onder de titel *Het groote liedeboeck van L. C.*; dit bevat behalve de *Veelderhande ... liedekens* een tweede bundeltje, *Een hell cymbaelken des juychens*, waarvan de voorrede 30 Augustus 1601 gedateerd is. In beide bundeltjes vinden wij veel acrosticha op de namen dergenen, voor wie de dichter ze oorspronkelijk geschreven heeft, terwijl diens verlatiniseerde naam aan het slot voorkomt en zijn spreuk „Vol-

---

[1]) Zie blz. 104.

[2]) Niet bij Van Doorninck en De Kempenaer.

[3]) Zie over haar het artikel van F. K. H. Kossmann in *N.N.B.W.* VI, s.v., en de daar opgegeven litteratuur.

[4]) Over hem is eveneens een artikel van F. K. H. Kossmann in *N.N.B.W.* VI verschenen, waar men opgave van litteratuur vindt.

[5]) Verschenen bij R. Wyliks. Zie Scheurleer, blz. 24[2].

herdende (o)verwint men" op titelbladen en onder de voorredenen [1]).

Nog één Doopsgezinde druk valt er te vermelden: de *Tegenspraeck ende wederlegh ... over t'punct der weereltlijcke mijdinghe* (1598), een polemisch geschrift in proza tegen Jaques Outerman, een der aanhangers van het beginsel der mijding, dat elke omgang met door de ban getroffen gemeenteleden verbiedt. De uitgave bevat een aantal vragen die de schrijver Outerman over deze kwestie had gesteld met de antwoorden, benevens uitvoerige weerleggingen door eerstgenoemde, die zijn naam slechts met de initialen I.M.K. aanduidt [2]).

Daarnaast legt Rooman echter Jean Taffin's *Instrvction contre les errevrs des Anabaptistes* ter perse. Terwijl de meeste van Taffin's werken in opdracht van Amsterdamse uitgevers gedrukt zijn, geeft Rooman in 1589 dit boekje zelf uit, en in het jaar daarop de Nederlandse vertaling, *Onderwijsinghe / teghens de dwalinghe der Wederdooperen*, gevolgd door de *Vermaninghe tot liefde ende aelmoesse*: *Ende van de schuldighe plicht ende troost der armen* (1591), een klein geschrift waarvan de titel de inhoud duidelijk aangeeft. Iets eerder drukte hij *Eenighe propositien nopende de kerckelijcke discipline*, een fel en uitvoerig vertoog tegen de Wederdopers van de Haarlemse predikant Johannes Ampsinck, voor welke uitgave deze een voorschot ontving van honderd pond uit de kas der geestelijke goederen [3]). Het tweede gedeelte, dat een afzonderlijk titelblad heeft gekregen, bevat een geschrift van de Doopsgezinden zelf, dat op eigenaardige wijze in Ampsinck's bezit is gekomen. „Het is geschiedt in 't voorleden jaer 1589. in Julio / dat een Jongsken / gaende t' Haerlem achter strate / het voorseyde geschrift / wesende open ende boecks-wijse geschreven / ghevonden heeft / ende t'huys comende zijnen meester in handen ghegheven / de welcke connende self niet lesen / heeft het gecommuniceert met zijnen ghebuerman / wesende een lidt onser gereformeerde Ghemeynte:

[1]) Een lijst van de namen die voorkomen in de uitgave van 1625 (*Het groote liedeboeck van L. C. ...* Dirck Albertsz., Leeuwarden, 1625, waarin o.a. nog opgenomen is een „derde Liedeboecxken ... ghenoemt het nieuwe Hell Cymbaelken des Juychens") geeft Th. J. I. Arnold na een korte bespreking van het boek in *Bibliografische Adversaria* II, blz. 1–12.

[2]) Dit pseudoniem niet bij Van Doorninck en De Kempenaer. — Zie over Outerman o.a. Kühler I, blz. 430, 457, II, reg.; over het beginsel der mijding *ibid.*, reg.

[3]) *Rekeningen der geestelijke goederen* 1589, f. 124a.

de welcke t' voorseyde gheschrift opslaende / ende ten eersten insien niet ten vollen begrijpende ... heeft ... t'gheschrift aen my ghesonden.

Ick t' voorseyde gheschrift overloopende / ende siende bynae dat het wat sonderlincx was / hebbe niet geslapen / maer stracx met grooter neersticheyt bearbeydt / dat het haestelijck mochte ghecopieert worden / ende by Notaris ghecollationeert / t' welck alles gheschiedt is in seer corter tijdt" [1]). Ampsinck noemt de vondst: *Copie van een geschrift / ghesonden van sommighe Vriesen aen den Vlamingen: Waer in de Vriesen self verclaren / t'groote misbruyck / in den ban ende mijdinghe / by hen ende den Vlaminghen dus langhe gepleeght: waer van dat sy nu met schultbekenninghe afstaen / ende vermanen de Vlaminghen van ghelijcken te willen doen.*

Van geheel andere zijde komt de waarschuwing tegen de Doopsgezinden in de *Royall exchange: to suche worshipfull citezins / marchants / gentlemen and other occupiers of the contrey as resorte thervnto.* De schrijver, John Payne, behoort tot de uit Engeland gevluchte Brownisten, een groep Puriteinen, van wie er in deze tijd verschillenden tot de Doopsgezinden overgaan [2]). Het is het enige in de Engelse taal geschreven boekje dat Rooman uitgeeft; gothieke typen zijn voor het zetsel gebruikt.

Ook in de schoolwereld heeft Rooman connecties. Daar is in de eerste plaats de Katholieke rector van het Haarlemse gymnasium, Cornelis Schonaeus, van wiens *Sacrae comoediae* Rooman een mooie, verzorgde uitgave maakt [3]). Het boek dat bovendien Schonaeus' epigrammen en elegieën bevat, is in cursief gedrukt, het voorwerk is gedeeltelijk uit romein gezet. Het geheel ziet er royaler uit dan de meeste van Rooman's uitgaven, mede door de letters die ijler zijn dan de volle drukke gothieke typen, ofschoon het, zooals meestal het geval is, slechts versierd is met enkele initialen en sluitstukken. Schonaeus heeft de uitgave in eigen

---

[1]) *Aldaar*, blz. 143. — Zie hierover *Bibliotheca reformatoria neerlandica* VII (*Zestiende-eeuwsche schrijvers over de geschiedenis der oudste Doopsgezinden hier te lande*, bewerkt door S. Cramer, 's-Gravenhage, 1910), blz. 553, noot 2.

[2]) J. G. de Hoop Scheffer, *De Brownisten te Amsterdam gedurende den eersten tijd na hunne vestiging, in verband met het ontstaan van de Broederschap der Baptisten*, in *Verslagen en mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen*; afd. Letterkunde, 2e Reeks X, Amsterdam, 1881, blz. 203–280, 302–399. Het boekje van Payne wordt aldaar op blz. 231, noot 1 vermeld.

[3]) Zie over hem blz. 9.

beheer: voor papier en drukken van het boek, dat in een oplage van duizend exemplaren verschijnt, krijgt hij een voorschot uit de stadskas van driehonderd pond. Vier jaren later volgen twee andere werken, waarvan ik het ene, *Daniel, comoedia sacra et nova*, niet in handen heb kunnen krijgen (het enig bekende exemplaar bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Breslau) en het andere, *Duae fabulae iocosae: Cunae et Vitulus*, geheel verloren schijnt te zijn.

Ook van de conrector Theodorus Schrevelius, die in 1600 Schonaeus als rector opvolgt [1]), drukt Rooman een geschrift, zoals reeds vermeld is: „Lusit heroico carmine Trophaeum Pelusiacum Harlemensium" zegt Samuel Ampzing [2]), en dit gedicht ter ere van Haarlem, de stad die Damiate veroverde en wier roem in Schrevelius' ogen sindsdien niet verminderde, wordt in 1598 uitgegeven met een aantal lofdichten op de schrijver, waarvan één in het Grieks. Ofschoon ruim gezet en zeer verzorgd, maakt het boekje een wat heterogene indruk door het volle, moderne titelblad en de vele verschillende lettertypen die voor de druk gebruikt zijn.

Jacques van der Schuere, de schrijver van de *Arithmetica*, behoort niet tot het onderwijzend personeel van het gymnasium. In 1596 krijgt hij toestemming om een bijschool te houden. „Opt versouck van Jaques van der Schuyere omme te moegen schoolhouden binnen deser stadt, ende leeren de franchoysche tale, mitsgaders scryven, cyfferen ende boechouden, es hem tzelve als anderen geconsenteert, mits hem draegende ende leerende gheene andere boecken dan die toegelaten zyn als andere schoolmeesters" [3]). Hij is lid van de Vlaamse kamer en werkt later mede aan *Den Nederduytschen Helicon* (1610). De eerste druk van zijn wiskundeboek komt in 1600 bij Rooman van de pers, voorafgegaan o.a. door een ode van Karel van Mander, en voorzien van allerlei meetkundige figuurtjes en algebraïsche tekens [4]).

[1]) 1572–1653. In 1624 ontslagen als rector onder verdenking van onrechtzinnigheid; in 1625 te Leiden in hetzelfde ambt benoemd. Schrijver van *Harlemum, sive urbis Harlemensis incunabula, incrementa, fortuna varia* ... Lugduni Batavorum, Severinus Matthaei, 1647, waarvan hijzelf een vertaling gaf onder de titel *Harlemias, ofte ... de eerste stichtinghe der stadt Haerlem, het toe-nemen en vergrootinge derselfden* ... Haerlem, Thomas Fonteyn, 1648.

[2]) Beschryvinge, blz. 123.

[3]) *Burgemeestersresoluties* 1589–1603, f. 148a.

[4]) Zie over hem o.a. Paul Bergmans in *Biographie nationale de Belgique* XXII, s.v.; Jacobsen, *t.a.p.*, blz. 216, 219 en de tijdschriftartikelen, genoemd op blz. 8, noot 4.

Enkele werkjes resten nog. In 1592 verschijnt een kleine uitgave van Franse verzen ter ere van Prins Maurits, waaraan toegevoegd zijn een aantal kwatrijnen over gebeurtenissen uit het jaar 1588. Het uit cursief gezette bundeltje heet *Cinqvante six sonets, a havlt, pvissant, excellent et tresvaleureux Prince Maurice,* en is van Jean François le Petit [1]), die in verschillende bundels door opdrachten en gedichten de verloren gunst der Oranje's tracht te herwinnen. Vier jaren eerder heeft Rooman reeds het *Cantique d'action de grâces pour la deffaicte et dissipation de l'armée d'Espagne en l'an 1588* uitgegeven, dat aan dezelfde auteur wordt toegeschreven. Er schijnt echter geen exemplaar van bekend te zijn.

Naast de bundels stichtelijke liedjes van Karel van Mander en zijn door Zacharias Heyns uitgegeven vertaling der *Bucolica en Georgica* verschijnt in 1596 als plano een gedicht op Haarlem van zijn hand onder de boven reeds genoemde houtsnede met het opschrift:

> t'Stadt Haerlems Beeldt / in welck men speurt met lesen:
> Haer oudtheyt / aerdt / ghedaent' en heerlijck wesen.

Men zou het een rijmprent kunnen noemen; met de zorgvuldig gezette typographische randen is het ongetwijfeld een decoratief stuk [2]).

Een volksboekje is het *Raedtsel-boecxken* van 1598, de refereinen met de houtsneden wezen het reeds uit [3]). Het grootste deel van de acht en veertig kleine bladzijden wordt ingenomen door raadsels met antwoorden, „welcke zijn seer profijtelijck ende ghenoechelijck om weten" en de wereld ingestuurd worden met een woord van „de vvijse Catho":

> Menght onder u sorghe, blijschappe by vlaghen,
> Soo suldy gherustigher allen arbeydt verdraghen.

Van hetzelfde jaar is een uitgave van weinig algemeen belang. Een zekere Hendrick Hofman, die lange jaren in een proces ge-

---

[1]) Geboren in Béthune (Artois), 1546; gaat over tot de Hervormde godsdienst, komt in dienst van Willem van Oranje, maar vertrekt na de Antwerpse furie naar Frankrijk, omdat hij te hevig partij voor Anjou heeft getrokken; 1595–1598 notaris te Middelburg, sterft waarschijnlijk 1614 of 1615. Over hem: F. Loise in *Biographie nationale de Belgique* XI, s.v., en de aantekeningen in *B.B.*: L 47.

[2]) Uitgegeven door J. D. Rutgers van der Loeff in *Drie lofdichten op Haarlem*, Haarlem, 1911, blz. 29–38.

[3]) Zie blz. 103—104.

wikkeld was, meende de belangrijkste stukken betreffende zijn zaak te moeten uitgeven, aangezien er slechts weinig mensen nota zouden nemen van de uitspraak in een zo lang slepende rechtszaak, terwijl toch zijn eer er mee gemoeid was en hij zijn kinderen althans een goede naam wilde laten erven. Het is een met een paar sluitstukken versierde kwarto-uitgave van weinige bladzijden.

Het jaar 1598 is rijk aan drukken: nog legt Rooman een boek ter perse van Jacobus Brassica of Cool, een neef van Reinier Snoy, wiens kroniek hij heeft uitgegeven [1]). Het *Maiale de certo vitae genere deligendo* is een boekje met levenswijze lessen voor zijn zoon Gerard, met een woord van Cicero uit *De officiis*, eerste boek, als leidraad: „Imprimis constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitae". Cornelis Schonaeus schreef een hexastichon voor de auteur, dat op het titelblad is afgedrukt.

Een jaar later geeft dezelfde schrijver bij Rooman een kleine verhandeling in het licht over de oorsprong van de naam Holland, *Hollandiae etymon, in otio nuperrime conscriptum*. Brassica blijkt te houden van Latijnse citaten: woorden van Cicero, Sallustius en Augustinus prijken tussen titel en drukkersmerk.

Geen wonder is het dat de drie schoolboeken die Rooman gedrukt heeft, zo zeldzaam zijn geworden dat ik ze niet in handen heb kunnen krijgen. Toch zal er van elk nog wel een exemplaar bestaan. In 1883 nl. werd van *Epitome colloquiorum Erasmicorum* (1589) en van Cato's *Disticha moralia ... scholiis Des. Erasmi explicata* (1592), een exemplaar verkocht door de firma Beyers te Utrecht, terwijl V. A. Dela Montagne in het *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* van 1907 een editie noemt, door Rooman in 1610 gedrukt, van de *Goede manierliicke seden. Hoe die jonghers gaen, staen, eten, drincken, spreken, swyghen, ter tafelen dienen, ende die spijse ontghinnen sullen, met meer schoone onderwijsinghen, wt D. Erasmus van Rotterdam ende meer andere gheleerde boecken door vraghe ende antwoorde ghestelt* [2]).

[1]) Afkomstig uit Rotterdam, † 1637. Bekend door de pennestrijd over de betrouwbaarheid van Snoy's kroniek tussen Dousa, Scriverius e.a. ener-, Bockenberg en Brassica anderzijds. — Zie over hem Van der Aa, *Biographisch woordenboek* III, s.v. Cool, en de daar geciteerde litteratuur.

[2]) Vgl. De Planque, blz. 158—166.

Dit boekje is het laatste dat wij van Rooman kennen. Wel moet er veel meer geweest zijn in de zes en twintig jaar dat hij leefde en werkte te Haarlem. Van de opbrengst van de ruim honderd dertig drukken waarvan wij de titel kennen, heeft hij met zijn talrijk gezin niet kunnen leven, al had hij daarnaast een winkel waarin boeken, papier en almanakken verkocht werden. Van 1599 tot 1604 leverde hij de prijsboeken voor de leerlingen van het Haarlemse gymnasium. Helaas zijn de posten in de verschillende rekeningen echter niet gespecifieerd [1]). Ook sneed Rooman wel stempels: in 1597 betaalt de stad hem zeven en twintig pond voor „diverse figuren ... voor de sayneringe" en in 1599 ruim dertien pond „voort snyden van dertich wapentgens met het Haarlemsche wapen, die gebruyct zyn omme daermede te drucken des stadts wapen opt broot, by den stadt doen backen". Ongetwijfeld zijn er nog boeken in particulier en openbaar bezit waarvan de titel mij onbekend is gebleven; van verschillende drukken zal bovendien zelfs de titel verloren zijn gegaan. Ook voor de stad zal Rooman meer gedrukt hebben dan uit de rekeningen blijkt.

Duidelijk is wel dat Rooman belangrijker is als drukker dan als uitgever. Hij waagt zich niet aan grote uitgaven, hoewel hij ze uitstekend kan drukken. Voorzichtigheid is een zijner eigenschappen, plannen van enigszins grote opzet maakt hij niet en in de catalogi der Frankforter boekenmissen treft men zijn naam slechts eenmaal aan [2]). Op de voorjaarsmarkt van 1593 wordt Schonaeus' *Sacrae comoediae sex* aangekondigd. Zou de schrijver, die de uitgave in eigen beheer had, niet zelf hiervoor gezorgd hebben?

Vakman, die zijn brood met zijn arbeid verdient, bekommert hij zich niet om Calvinistische principes wanneer hij Doopsgezinde boeken ter perse kan leggen voor eigen of anderer rekening. Catholica vinden wij echter niet bij hem, en om staatkundige redenen verboden boeken evenmin. Eenmaal komt Rooman evenwel in aanraking met de schout. Lyntgen Romeynsdr. — is Livina Rooman bedoeld? — heeft begin 1600 een „zeer schandeleus / oproerich ende Iniurieus" boekje laten drukken en ver-

[1]) Zie ook blz. 142.

[2]) *Miscatalogus Portenbach*, voorjaar 1593. — Vgl. Schwetschke, *Codex nundinarius*, blz. 30.

kopen, dat de reputatie van zekere Hans en Salomon de Vogele en van nog andere personen aantast en bovendien een vonnis van de „E. Heeren vanden gerechte deser stadt" veroordeelt, terwijl het de rechters belachelijk maakt. De schrijfster wordt veroordeeld tot een boete, en de boekverkopers in wier winkel het libel wordt aangetroffen, eveneens. Gillis Rooman en een zekere Thijs Franss. [1]) zijn schuldig. Zou de eerste de drukker zijn? Het wordt nergens gezegd; de schout beschuldigt hem er alleen van dit pamflet te „vercopen off byden zijnen in syne winckel te doen vercopen".

Rooman's productie schijnt niet zeer gelijkmatig verdeeld te zijn over de jaren zijner werkzaamheid. Opmerkelijk is het grote aantal boeken dat in 1597, 1598 en 1599 van zijn pers komt. Daarna kennen wij lang zoveel drukken niet. Ongetwijfeld zal dit voor een deel te wijten zijn aan het feit dat Moes en Burger's *De Amsterdamsche boekdrukkers* niet verder gaat dan tot 1600 en de boeken die Rooman voor de Amsterdamse uitgevers drukt — voordien een belangrijk percentage — dus niet zo gemakkelijk bijeengebracht kunnen worden. De lijst zijner werken zoals deze nu is samengesteld, maakt echter, ook wanneer wij hiermede rekening houden, zowel wat aantal als belangrijkheid betreft de indruk of de tijd zijner grootste werkzaamheid voorbij is, een indruk die versterkt wordt wanneer wij zijn typographisch materiaal nader beschouwen. Aanwinsten komen er niet meer in de laatste tien jaar; het gevolg is dat dikwijls versleten materiaal dienst doet. Rooman's belangstelling is in de laatste jaren van zijn leven wellicht achteruitgegaan.

Adriaen, de oudste zoon van Gillis Rooman, volgt zijn vader op als stadsdrukker van Haarlem, wat hij tot zijn dood in December 1649 [2]) blijft. Zeer vele stedelijke ordonnanties zijn er van zijn pers gekomen, maar ook grotere werken. Zo geeft hij verschillende boeken van Grotius uit, en — stellig koestert hij belangstelling voor de geschiedenis der stad en der boekdrukkunst— Samuel Ampzing's *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* met Petrus Scriverius' *Lavre-crans voor Lavrens Coster van Haerlem, eerste vinder vande boeck-drvckery* (1628). Zijn twee

[1]) Deze naam heb ik elders in de papieren van het G.A. van Haarlem nooit ontmoet.

[2]) G. A. H., *Begraafboeken*, tussen 18 en 24 December 1649.

zoons, Gillis (gedoopt op 30 October 1612) en Pieter (gedoopt op 17 Juli 1614) [1]) leren hetzelfde ambacht. In 1636 worden beiden als stads- en academiedrukker te Utrecht aangesteld, waar Gillis reeds in 1635 gevestigd was. Geheel duidelijk is hun verdere levensloop niet. Na 1636 worden de betalingen alleen aan Gillis gedaan, en staat ook diens naam alleen op de titelbladen der academische geschriften, hoewel Pieter in Februari 1640 tegelijk met zijn broer ingeschreven wordt als „nieuwe burger" [2]). Pieter komt later na een minder succesvol verblijf te Schoonhoven, in Aardenburg terecht, waar hij schepen wordt (1667) en een belangrijke en moedige rol speelt tijdens het beleg van 1672. Hij sterft in 1677 [3]). De zethaak schijnt hij niet meer gehanteerd te hebben. Adriaen's derde zoon en naamgenoot tenslotte, 27 September 1615 gedoopt, is boekverkoper, en trekt naar Amsterdam, waar hij 27 Februari 1638 lid van het gilde wordt [4]).

Welk beroep Johannes en Elias, Gillis' tweede en derde zoon, gekozen hebben, is niet bekend. De laatste woont in 1623 te Amsterdam, in 1634 schijnt hij echter weer in zijn vaderstad te zijn teruggekeerd [5]).

In 1620 vestigt zich hun broer, de dan vijfentwintigjarige Zacharias, in Middelburg, waar hij o.a. Zeeuwse kaarten uitgeeft, aan welker tot-stand-koming hij zelf schijnt te hebben meegewerkt, en *De oude chronijcke ende historien van Zeelandt* van Jan van Reygersbergh, zowel in 1634 als, gewijzigd en vermeerderd door M. Z. van Boxhorn, in 1644 [6]). Wie de Michiel Roman is, met wie hij blijkens het eerste deel van laatstgenoemde uitgave geassocieerd is geweest [7]), is mij onbekend.

Is Nathanaël, die in 1625 het Groningse burgerrecht verwerft, ook een zoon van Gillis? Bij zijn ondertrouw op 11 December 1624 (hij trouwt met Grietien Harmens, weduwe van Harmen

---

[1]) *Doopboeken Ned. Herv. Kerk*, i.d.

[2]) Evers, *Gegevens betreffende Utrechtsche stads- en akademiedrukkers*, blz. 68–71.

[3]) Nagtglas II, s.v. Roman; G. A. Vorsterman van Oyen, *De berenning van Aardenburg in 1672*, Schoonhoven, 1872, vooral blz. 28, 38–44, 136.

[4]) *Doopboeken*, i.d. — Kleerkooper en Van Stockum, blz. 642–643.

[5]) Kleerkooper en Van Stockum, blz. 643; *Doopboeken* (Haarlem), i.d. 18 Juni 1634.

[6]) Nagtglas II, s.v. Roman; M. F. Lantsheer en F. Nagtglas, *Zelandia illustrata* I, Middelburg, 1879, blz. 28–29.

[7]) Vgl. *Biographie nationale de Belgique* XX, kol. 23 (het artikel van Paul Bergmans over Gillis Rooman en zijn nakomelingen; zie blz. 87, noot 1).

Allers) wordt hij „bokedrucker van Harlem" genoemd [1]). In de Haarlemse doopregisters heb ik zijn naam echter niet ontmoet. Tot zijn dood in 1641 werkt hij te Groningen [2]).

Er zijn meer Rooman's geweest van wie wij niet weten in welke relatie zij gestaan hebben tot de Haarlemse tak van dit geslacht. In 's-Gravenhage vestigt zich in 1633 of eerder een Pieter Roman, die afkomstig is uit Middelburg. Hij is „beeltsnyder" en werkt o.a. voor Frederik Hendrik en Willem II [3]). Zijn zoon Jacobus is de bouwmeester van het Loo [4]).

Van het einde der zestiende eeuw tot zijn dood (einde 1625 of begin 1626) woont te Rotterdam aan de Botersloot Melchior Rooman, die eerst vlaskoper, later brandewijnstoker genoemd wordt [5]). Hij heeft twee dochters, Grietgen en Susanneke [6]), maar geen zoon, zodat de naam in Rotterdam uitsterft.

De Gentse tak komt tot eer en aanzien, en wordt na verloop van tijd in de adelstand verheven. De naam Gillis blijft in gebruik [7]).

In Amsterdam tenslotte heeft in de achttiende eeuw Jan Roman een lettergieterij, waarvan het materiaal in 1767 is

---

1) Mededelingen van de archivaris der gemeente Groningen.

2) Oomkens, bijl. W, blz. 87.

3) A. Bredius, *Künstler-Inventare* V (*Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte* XI), Haag, 1918, blz. 1719–1725. Dat hij uit Middelburg afkomstig is, blijkt uit de post in de trouwboeken van het G.A. van 's-Gravenhage i.d. 9 October 1633, waar het huwelijk vermeld wordt van „Pieter Rooman, jonkman van Middelburch en Elizabeth Ploot, jongedochter, beiden wonende alhier". Dat deze Pieter identiek is met de weduwnaar die op 15 Mei 1639 met Styntge Pieters trouwt (Bredius, *t.a.p.*, blz. 1721: de geboorteplaats van Pieter is niet vermeld), blijkt uit het testament van de voorzoon van laatstgenoemde Pieter Roman, Lourens, waarin familieleden van moederszijde worden genoemd die de naam „Bloot" dragen (*protocol van notaris Ewoud Slappecorn*, nr. 318a, f. 1). Dit bewijs dat duidelijk maakt dat de „beeltsnyder" van 1638 en volgende jaren niet de Utrechtse academiedrukker is, dank ik aan het Gemeente-Archief van 's-Gravenhage.

4) Bredius, *t.a.p.*, blz. 1719–1720, 1725–1732.

5) G. A. Rotterdam, *Register van de overledenen*, i.d. 28 December 1625–4 Januari 1626; *Gifteboeck* nr. 12, i.d. 22 Juni 1596; *Not. Arch., 3e protocol van notaris G. van Woerden*, f. 77a; *Weeskamer, Inventarisboeck* 3 Juni 1626–23 April 1627, f. 1a; *Gifteboeck* 20, i.d. 20 Juli 1626. — Begin 1621 is Melchior's vrouw, Lyntge Jansdochter, overleden (Vgl. *Weeskamer, t.a.p.* en *Not. Arch., 1e protocol van notaris I. Schouten*, i.d. 20 Februari 1621). Melchior wordt nog genoemd in *MS. 20* van de bibliotheek van het Vredespaleis te 's-Gravenhage, een gedicht voor de 11-jarige Kornelia de Haes; in aantekeningen hierbij worden enkele personen genoemd, van wie het meisje afstamt.

6) G. A. Rotterdam, *Weeskamer, t.a.p.*; *Trouwboeken Ned. Herv. Kerk* i.d. 10 Juli 1605 en 2 Juni 1613.

7) Vgl. G. van Hoorebeke, *Le nobiliaire de Gand, ou fragments généalogiques de quelques familles nobles qui ont résidé ou qui résident encore en cette ville*, Gand, [1849], blz. 174—180.

aangekocht door de gebroeders Ploos van Amstel en Johannes Enschedé, de stichter van het grote Haarlemse bedrijf. De laatste krijgt de matrijzen, welke zich in Jan Roman's inventaris bevinden [1]).

Ook wanneer deze laatste geen afstammeling is van Gillis, kunnen wij, gezien de zonen en kleinzonen van de Haarlemse drukker die zijn beroep kiezen, op hem het woord toepassen (weliswaar cum grano salis): „Les grands imprimeurs forment des dynasties" [2]).

[1]) Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle*, Haarlem, 1908, blz. 26.

[2]) Charles Dumercy, *La petite dynastie des Le Poittevin de la Croix* in *De Gulden Passer* 4 (1926), blz. 116.

HOOFDSTUK VI

DE HAARLEMSE BOEKVERKOPERS VAN 1560 TOT 1600

BENEDICTUS JOORISZ., WERKZAAM 1563 [1]

De op 25 Februari 1563 aan Benedictus Joorisz. verleende acte van admissie, die ons meedeelt, dat hier een vreemdeling, „geboren uuyten lande ende heerlicheyt van Aenholt" om toestemming vraagt een boekhandel op te richten, geeft ons de eerste vermelding van zijn naam.

Hoewel de magistraat van Haarlem verklaart, dat hij poorter geworden is en reeds enige jaren in de stad gewoond heeft, heb ik in de Haarlemse kohieren van de tiende penning van 1561 zijn naam niet gevonden. Mogelijk behoorde hij tot de anonymi, die „om goidswil" of met anderen samen een huis bewoonden.

Dat hij werkelijk getracht heeft zich door een boekhandel een bestaan te verschaffen, blijkt uit een mededeling van jaren later: in 1575 komt zijn naam („Benedictus tot Haerlem") voor op de lijst der „inschulden" van Hendrick Aelbertsz., de Amsterdamse uitgever [2].

HENDRICK DIRCKSZ., WERKZAAM 1570–1586, EN DIRCK HENDRICKSZ. MES, WERKZAAM 1586–1619 [3]

Onder de boekverkopers die in 1570 na de her-uitvaardiging der strenge plakkaten verzoeken het boekverkoperschap te mogen uitoefenen, behoort de Haarlemmer Hendrick Dircksz., die op 28 November admissie verkrijgt, nadat zowel de burgemeesters van zijn woonplaats als de vicaris Jeronimus Vaerle hem hiervoor toestemming hebben gegeven.

---

[1] Zie Bijlagen nr. 293–294.
[2] Vgl. noot 3 op blz. 23.
[3] Zie Bijlagen nr. 295–326.

Duurt het hierna vijf jaar, voor zijn naam weer vermeld wordt, van 1575 af vinden wij hem regelmatig genoemd tot aan zijn dood in 1586 toe.

In 1575 blijkt het dat ook hij een klant is van de Amsterdamse boekhandelaar Hendrick Aelbertsz. [1]), al staat hij maar voor een halve gulden bij deze in het krijt. Daarna, in 1576, zien wij hem op een verkoping een schilderij kopen met een bijbels onderwerp: de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus. In 1578 treedt hij op als „voogd" van een paar burgervrouwen die een huis verkopen, terwijl hij in 1583 getuige is voor de rekenmeesters Claes Pietersz. of Nicolaus Petri uit Amsterdam [2]) en Ludolph van Ceulen uit Delft [3]). Beiden komen in Haarlem (de eerste o.a. vergezeld van Gideon Fallet, de vriend van Hendrick Laurensz. Spieghel en Karel van Mander) [4]) om Willem Goudaen ter verantwoording te roepen over diens unfaire houding in rekenkundige wedstrijden [5]). Bevriend is hij met Willem Jansz. Verwer, uit een bekende Haarlemse familie: op 4 Mei 1586 geeft hij deze een exemplaar ten geschenke van de *Spieghel onser behoudenisse*. In deze kringen blijkt belangstelling voor de uitvinding der boekdrukkunst en geloof in het Haarlemse verhaal te leven [6]).

Posten over Hendrick's werk vinden wij in 1579 en 1585 [7]); gedeeltelijk hebben deze betrekking op zijn boekbinderij: hij bindt de stadsrekeningen in van 1578 en 1584 (hier hebben wij bij uitzondering werk, dat nog te zien is) en enkele andere bundels. Maar hij verdient de kost niet alleen met het verkopen en binden van boeken: hij verricht hand- en spandiensten voor de magistraat

---

[1]) Zie blz. 23.

[2]) Deventer, voor 1550–Amsterdam 1602. Zie over hem C.P. Burger Jr. in *N.N.B.W.* I, s.v., en vgl. Drukken nr. 167.

[3]) Over hem C. de Waard in *N.N.B.W.* VII, s.v.

[4]) In *N.N.B.W.* VIII, s.v. schreef J. Prinsen J. Lzn. een artikel over Fallet, die notaris te Amsterdam was.

[5]) Zie over deze geschiedenis: Moes-Burger III, blz. 27–30; D. Bierens de Haan, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurkundige wetenschappen in de Nederlanden* I, Z. p., 1878, blz. 131–134. Over Goudaen: C. de Waard in *N.N.B.W.* II, s.v.

[6]) Scriverius, *Lavre-crans*, blz. 104: „By welcke ... Spieghel in eenen boeck ghebonden is Historia fabulosa Alexandri Magni: ende daer voor staet gheschreven: Die my dit Boeck gheschoncken heeft / heeft my gheseyt dat het binnen Haerlem gedruckt es; want dus plachmen van outs te drucken". In de *Catalogus bibliothecae publicae Harlemensis* I, blz. 98, wordt verondersteld, dat ook deze inscriptie slaat op de *Spieghel*, wat wel waarschijnlijk lijkt. — Zie voor de eerste inscriptie Van der Linde, *Geschichte* I, blz. 311.

[7]) In laatstgenoemd jaar treffen wij hem nog aan als getuige op het kantoor van notaris Michiel Janss. van Woerden op 22 Maart.

(in een afdeling die wij nu „Publieke Werken" zouden noemen) o.a. bij het opmeten van een straat, en int pachten voor het kerkbestuur der Hervormde gemeente (1580–1586). In Augustus 1586 krijgt zijn zoon ruim veertien gulden uitbetaald „van dat syn vader saliger de kercke gedient heeft tot twe jaer ende (halff)"; bedoeld zijn ook hier incassodiensten, zoals blijkt uit overeenkomstige posten. Tegelijk ontvangt de zoon nog zes gulden voor het „nieuwe graffboeck", „by syn vader gescreven anno 84", wellicht een overzicht van de graven in de kerk.

Inmiddels heeft Hendrick Dircksz. voldoende verdiend om geld te kunnen beleggen in enkele huizen. In 1581 reeds bezit hij een huis in de Smedestraat, waarvoor hij aan de Carmelieten jaarlijks een kleine som schuldig is; in ditzelfde jaar koopt hij in het stadsgedeelte dat door de brand van 1576 is getroffen, een erf, waarop hij een huis laat bouwen; de stad betaalt in 1583 hiervoor het pannendak, en in 1590 wordt het door zijn weduwe, Dieuwer Dirxdochter, verkocht.

Deze laatste heeft ondertussen na de dood van haar man de zaak voortgezet. Opvallend is, dat pas na de dood van Dirck Hendricksz. posten vermeld worden van papier-, inkt-, en pennenleveranties. Dit kan toeval zijn: papierleveranties komen regelmatig in de rekeningen voor, zonder dat de naam van de verkoper daarbij vermeld wordt; het is echter ook mogelijk, dat na zijn dood zijn weduwe en zoon deze uitbreiding aan de zaak hebben gegeven. In elk geval levert Dieuwer in 1587, 1589 en 1591 het voor de kerkelijke administratie benodigde papier, de almanakken, en dergelijke kantoorbehoeften; in de daarop volgende jaren doet haar zoon, Dirck Hendricksz., dit.

Deze Dirck is, blijkens een in 1611 opgemaakte acte, die vermeldt dat hij ongeveer 49 jaar oud is, omstreeks 1562 geboren. De eerste vermeldingen van zijn naam zijn die in de bovenaangehaalde posten van 1586, volgens welke hij het salaris van zijn overleden vader ontvangt. Daarna ontmoeten wij hem geregeld in thesauriers- en kerkmeestersrekeningen. Hier, en in de notariële acten, waarin hij genoemd wordt, duidt men hem slechts aan met voornaam en patronymicum; uit het gildeboek van het in 1616 opgerichte boekdrukkers- en boekverkopersgilde echter blijkt, dat hij de achternaam „Mes" had aangenomen, welke naam op zijn beide zoons overgaat.

Licht zouden we uit de rekeningen der kerkmeesters kunnen opmaken, dat Dirck Hendricksz. slechts een „kantoorboekhandel" heeft: leveranties van papier, pennen en inkt zijn de telkens weerkerende posten, waaruit blijkt, dat het kerkbestuur na de dood van Willem Woutersz. Crol bij voorkeur hem de levering hiervan gunt. Aan de stad verkoopt hij echter ook boeken: de prijsboeken die de jongens van de Latijnse school krijgen bij de overgang in Mei en met Allerheiligen. Dit begint in 1604 met één leverantie, die tegen November plaats heeft; Gillis Rooman heeft in Mei de benodigde boeken nog geleverd, zoals hij gedaan had van het eerste jaar af dat de stad deze prijzen had ingesteld (1599) [1].

Hierna echter is Dirck Hendricksz. de enige leverancier. Zeker vond men het (afgezien van de mogelijkheid dat Rooman's zaak was achteruitgegaan) billijker de bestellingen te verdelen, door aan Gillis Rooman de levering van papier en het drukken van de nodige ordonnanties op te dragen, en bij Dirck Hendricksz. de boeken te bestellen. Het is trouwens heel goed mogelijk, dat Dirck Hendricksz. pas in 1604 begonnen is boeken te verkopen op grotere schaal; in dit verband is het opvallend, dat hij in toenemende mate „bouckvercoper" genoemd wordt in plaats van „bouckebinder". Tot aan zijn dood in 1619 toe levert hij tweemaal per jaar het partijtje prijsboeken, terwijl hij in dat laatste jaar bovendien aan de stad een aantal — ongenoemde — boeken voor de Stadsbibliotheek verkoopt.

Van al de rekeningen, die hij in de loop der jaren aan de stad heeft moeten sturen, zijn er twee bewaard gebleven: die van April en September 1605. We zien daaruit, wat de schooljongens cadeau kregen [2]: Griekse en Latijnse grammatica's, schoonschriftvoorbeelden, enkele Latijnse schrijvers: Caesar, Terentius o.a., een bloemlezing van Latijnse gedichten, blijspelen (vier stuks) van hun rector, Cornelis Schonaeus, en de *Nomenclator* van Hadrianus Junius [3].

Wanneer in 1616 het Haarlemse gilde der boekverkopers en boekdrukkers opgericht wordt, krijgt Dirck Hendricksz. direct zitting in het bestuur. Hij wordt tot vinder benoemd, met Daniël

[1] Vgl. blz. 134.

[2] Dat de op deze rekening genoemde boeken inderdaad prijsboeken waren, blijkt uit de betreffende post in de *Thesauriersrekening* van 1605. Zie de bijlage.

[3] *Nomenclator, omnivm rervm propria nomina variis lingvis explicata indicans.* De eerste uitgave verscheen in 1567 te Antwerpen bij Christoffel Plantijn.

de Keyser en Pieter Arentsz. [1]). In 1617 wordt hij herbenoemd, maar wanneer men voor de derde maal een nieuw bestuur kiest (6 November 1619), is hij reeds overleden: op 17 October van dit jaar is hij in de Groote Kerk begraven.

Dirck Hendricksz. is in de tijd dat het gilde wordt opgericht de enige boekverkoper en -binder, die er leerjongens op nahoudt; hij heeft er twee: Jan Evertsz., binder, en Denijs van der Scheuijre, zoon van de bekende schoolmeester Jacques van der Schuere, de schrijver van de *Arithmetica*, die in 1600 bij Rooman verschenen is [2]). Blijkbaar gingen zijn zaken dus goed. Had hij speciale connecties met Passchier van Westbusch in de tijd, dat deze in Haarlem zijn bedrijf uitoefende? In de boven reeds even genoemde acte van 1611 legt hij een verklaring af te zijnen behoeve.

Dirck Hendricksz. is getrouwd geweest met Elisabeth Thonisdochter; op 22 Augustus 1602 laten de echtgenoten hun testament maken, waarin het erfdeel der kinderen bepaald wordt bij overlijden van een der ouders; de weeskamer wordt buiten alles gehouden [3]). In deze acte wordt ook een broer genoemd, Jan Hendricksz., die sedert drie en twintig jaren in het buitenland vertoeft, en van wie men in al die tijd „noyt zeeckere tydinge heeft vernomen". Wanneer we uit de kerkrekeningen niet met zekerheid hadden kunnen opmaken, dat Dirck een zoon was van Hendrick Dircksz., zou dit ons duidelijk tonen, dat er tussen hem en Hendrick Jansz., over wie hiervoor gehandeld is [4]), geen familierelaties bestonden. Mogelijk is de Judith Henricxdochter, weduwe van Jacob Adriaensz., glasemaker, die op 15 Maart 1593 een notariële acte laat passeren waarbij o.a. Dirck als getuige optreedt, een zuster.

Twee zoons van Dirck, Hendrick en Teunis — tijdens de pestepidemie van 1600 is een derde van zijn kinderen gestorven —

---

[1]) Van Daniël de Keyser zijn uitgaven bekend van 1610 tot en met 1615 (Ledeboer, *De boekdrukkers*, blz. 201, en *Alfabetische lijst*, s.v. zegt ten onrechte: 1611–1614). O.a. drukt Adriaen Rooman voor hem. — Van Pieter Arentsz. ken ik uitgaven te Haarlem (waaronder enkele Doopsgezinde) van 1613–1615; hij vertrekt in 1617 uit de stad. Zie Tiele, *De boekdrukkers*, in *Nieuwsblad* 1865, blz. 95, en Ledeboer, *De boekdrukkers*, blz. 194.

[2]) Drukken nr. 133.

[3]) Omdat Elisabeth niet schrijven kan, ondertekent zij met een „L". — Is zij de „boockbinders huysvrou", die einde Augustus 1604 is overleden?

[4]) Diens zoon, Jan Hendricksz., is immers reeds voor einde April 1555 overleden. Zie bijl. 13.

zijn in het vak van hun vader gegaan. De eerste wordt tegelijk met zijn vader bij de oprichting van het gilde lid, terwijl Teunis als zodanig wordt toegelaten op 10 October 1618 [1]).

WILLEM WOUTERSZ. CROL, WERKZAAM 1585–1593 [2])

Was Willem Woutersz. Crol van Engelse afkomst, of heeft hij enige tijd in Engeland vertoefd? Een van tweeën moet wel haast het geval geweest zijn [3]): blijkens een notariële acte van 22 Juli 1586 kent hij zo goed Engels, dat hij in staat is als tolk te dienen voor een Engelsman die voor een der Haarlemse notarissen compareert. Deze Engelsman, Willem Thomas, had met Margriete Dirixdr. van der Heck uit Haarlem op 8 Juli van dat jaar een huwelijkscontract getekend en hun huwelijk was tweemaal afgelezen van het stadhuis [4]); op 22 Juli echter trekken zij alles in, verklarende „dat de woorden met alle tgevolch ende aencleven van dien, dewelcke tusschen henluyden tot desen dage toe gevallen ende geschiet mogen wesen, mits de diversiteyt van de tale tusschen hen wesende, misverstant geweest es". Na het fiasco met de tolk die bij het opmaken der eerstgenoemde acte aanwezig was [5]), wordt er nu extra de nadruk op gelegd, dat „Willem Woutersz. Croll, bouckvercoper", alles verstaan had en Thomas van de inhoud van de nieuwe acte „perfectelick onderrecht heeft" [6]).

---

[1]) Teunis overlijdt volgens het *Gildeboeck* in 1649.

[2]) Zie Bijlagen nr. 327–333; Drukken nr. 39.

[3]) In de Londense *Returns of the aliens*, uitgegeven door R. E. G. Kirk en E. F. Kirk (*Publications of the Huguenot Society of London* X), komt zijn naam niet voor. Evenmin in Hessels, *Register of the attestations* en de andere op blz. 87, noot 4 en 5 genoemde werken.

[4]) Zie *5de protocol van M. J. van Woerden* (*Not. Arch.* 6), f. 286a en *5de protocol van Adr. Willemsz.* (*Not. Arch.* 33), f. 7b.

[5]) „Jan Symonsz., coperslaeger, poorter der stadt Haerlem, zynen tollick van de Engelsche tale in Nederduytsche, overmits de voornoemde Wilhem Thomas de Duytsche tale nyet perfectelick en pronunchieerde" (*5e Protocol van notaris Van Woerden, t.a.p.*).

[6]) Op f. 252a van hetzelfde notariële protocol, waarin laatstgenoemde acte voorkomt, vindt men de minuut van het testament (28–4–'86) van „Willem Thomasz. Engelsman, geboren van Lym uuyt Engelant, ende Anna Claesdr., zyne wettige huisvrouwe, beyde woonachtich binnen Haerlem". Deze Willem Thomasz. is 10 Juli 1587 weduwnaar; hij laat dan door notaris Michiel van Woerden een huis verkopen, dat hij van zijn overleden vrouw geërfd heeft. Wanneer hij dezelfde is als bovengenoemde Willem Thomas, weten wij misschien de reden waarom het huwelijk niet doorging (Vgl. ook bijl. 328). De naam en de Engelse afkomst pleiten voor de identificatie; er tegenover staat, dat de man van Anna Claesdr. geen tolk nodig gehad schijnt te

Nu wij dit weten, mogen wij misschien aannemen dat van hem het initiatief is uitgegaan een nadruk te geven van een pamflet, dat in 1585 het licht zag bij Christopher Barker te Londen. Het zette de beweegredenen uiteen die Koningin Elizabeth er toe gebracht hadden om de Nederlanden in hun strijd tegen Spanje bij te staan. Bij de Engelse drukker was het stuk tegelijkertijd in het Engels, Frans, Nederlands en Italiaans verschenen; spoedig volgde een rij nadrukken hier te lande, respectievelijk te Dordrecht (vertaald uit het Frans), Amsterdam, Delft en Haarlem [1]). De Haarlemse editie is, zoals wij gezien hebben, gedrukt door Gillis Rooman en vermeldt dat het te koop is bij Willem Woutersz Crol. Hoewel Rooman vaker pamfletten drukt en Willem Woutersz. er wel meer te koop zal hebben aangeboden, is er geen ander, waarbij dit laatste extra vermeld wordt, zodat de veronderstelling voor de hand ligt dat Crol, evenals Rooman belangstellende in zaken die Engeland betreffen, de drukker er op attent heeft gemaakt.

Verdere posten vermelden dat Crol papier verkoopt, o.a. „acht groote boucken lombaerts papier" aan de stad (1588) en een schrijfboek voor de boekhouding der Nederlands Hervormde Kerk (1590), en dat hij boeken inbindt voor de kerk (1592, 1593). De eerste Juni van laatstgenoemd jaar is hij met zijn vakgenoot Barent Barentsz. getuige bij het passeren van een notariële acte [2]). Zeer spoedig daarop is hij gestorven: vóór de laatste week van Juli.

FRANÇOIS SOETE, WERKZAAM 1588–1613 [3])

De gegevens, die wij over François Soete bezitten, liggen betrekkelijk ver uit elkaar en zijn eigenaardig verdeeld; zij stellen

---

hebben, noch in 1586, noch in 1587, en dat hij altijd afkomstig heet van „Lym uut Engelandt", terwijl de geboorteplaats van de andere Willem Thomas niet vermeld wordt; deze beide feiten sluiten identiteit echter stellig niet uit.

Er zij nog gewezen op twee posten in de *Doopboeken der Ned. Herv. Gemeente*: op 7 Augustus 1611 wordt gedoopt Alitha, dochter van Willem Thomasz. van Londen en Marie Diirixs, en op 21 April 1619 Thomas, zoon van Willem Thomas uit Engelandt en Maritge Dirx. Opmerking verdient hierbij, dat de doopregisters zeer slordig zijn in het weergeven van namen, zodat het zeer wel mogelijk is, dat wij hier hetzelfde paar vinden als op 22 Juli 1586 voor de Haarlemse notaris verscheen. In dat geval is de eerste identificatie onjuist (vgl. de geboorteplaatsen), tenzij ook de opgave „Londen" een fout is van de klerk die de doop inschreef.

[1]) Kn. 748–755. Vgl. ook Tiele 292, Petit 410–412, Van der Wulp 638.

[2]) Zie blz. 148.

[3]) Zie Bijlagen nr. 334–336; Drukken nr. 55, 118 en 130.

ons niet in staat ons een beeld van hem te vormen. Terwijl er, zoals wij gezien hebben, uitgaven van hem bekend zijn van 1588, 1598, 1599 [1]), verschaft het Gemeente-Archief van Haarlem enkele bijzonderheden uit 1604 en 1610–1614, jaren waarin boeken, met Soete's naam verschenen, niet meer voorkomen. Hij is boekverkoper, geen drukker. De enkele uitgaven, die hij geheel of gedeeltelijk op zich neemt, zijn stichtelijke werkjes. Wij zagen hoe hij het eerste, *Tgetuygenisse ende de nae-ghelaeten schriften van den godvruchtigen Christiaen Rijcen*, in 1588 door Gillis Rooman laat drukken, en hoe tien jaren later, eveneens bij Rooman, Karel van Mander's vertaling van *Dat Hooghe liedt Salomo* verschijnt, tezamen met een aantal andere geestelijke liedjes, het jaar daarop *Sommighe nieuwe schriftuerlijcke liedekens*. Soete heeft de beide laatste niet alleen uitgegeven, zoals exemplaren met de naam, respectievelijk van Cornelis Claesz. uit Amsterdam en van Gillis Rooman, ons leerden [2]). Hij heeft slechts een deel der exemplaren voor zijn rekening genomen en deze van zijn naam doen voorzien.

In de tijd dat hij zijn eerste uitgave de wereld inzendt, woont hij „in de Waermoesstrate, naest den gulden Hoet", in 1599 is hij verhuisd naar de „Zijlstraet achter t'Stadthuys". In die buurt (misschien zelfs op dezelfde plaats) vinden wij hem in 1610 weer. Dan heeft hij in huur één van de zeven winkeltjes die de stad dat jaar „in de Zylstraet achter tstadthuys" heeft laten zetten [3]), en die zij verhuurt aan verschillende neringdoenden. In 1611 vernieuwt Soete de overeenkomst, evenzo in 1612, nu voor twee jaar; 1613 is echter het laatste jaar waarin hij voor zijn winkel betaalt. In 1614 vinden wij Franchois Beyts op zijn plaats [4]),

[1]) Vgl. blz. 113. [2]) *Ibid.*

[3]) Vermoedelijk op de plaats van andere, die afgebroken werden wegens klachten der omwonenden. Vgl. *Vroedschapsresoluties* 1608, f. 289b: in de vergadering van 16 December 1608 wordt behandeld een request om de winkeltjes aan de Noordzijde van de Garenmarkt (deze werd achter het stadhuis gehouden) af te breken, daar ze „seer ondienstich ende hinderlyck zyn in de prospecte ende uuytgesichte van den voorsz. gebuyeren, openbaere winckels houdende, ende boven de ontcieringe veele vuylicheyts causeren van slick, asch ende anders dat daer by avondt ende ontyden gebracht werdt". Overwogen zal worden of er op de erven nieuwe huizen gebouwd zullen worden.

[4]) In de post der *Thesauriersrekeningen* van 1614 (f. 9b) is duidelijk te zien dat de klerk eerst „Soete" geschreven heeft en daarna deze naam veranderd heeft in „Beyts". Vandaar vermoedelijk Ekama's mening (vermeld bij Ledeboer, *Alfabetische lijst*, s.v.) „dat F. Soete moet zijn François Boeyte"; vgl. Ekama in de lijst van drukkers op blz. 5 van zijn *Catalogus*: „1599, Francois Boete ... Ledeboer, blz. 203 noemt hem verkeerdelijk Fr. Soete".

die ook boekverkoper is en tot zijn dood (25 Maart 1618) [1]) hier zijn zaak gehad heeft [2]); hij wordt op zijn beurt opgevolgd door zijn collega Henrick van Marcken [3]).

Wat er van François Soete geworden is, is onbekend: in de *Begraafboeken* komt zijn naam in 1613, noch in 1614 voor.

DIRICK JANSZ., WERKZAAM 1589 [4])

Slechts kan hier vermeld worden, dat Dirick Jansz. in een notariële acte, bij het opmaken waarvan hij getuige is, zich „schoolmeester ende bouckvercooper" noemt. Een „Dyrick Janss., schoolmeyster", getrouwd met Marigen Lambertzdochter, houdt op 6 October 1581 een dochter ten doop, en fungeert korte tijd later, op 1 November, als doopgetuige, waarschijnlijk met zijn vrouw.

Wij zullen in hem wel een schoolmeester te zien hebben (houder van een bijschool; een gymnasiumleraar van die naam komt in deze jaren niet voor), die er als bijverdienste een boekhandeltje op na houdt. Volgens de *Verteickinge der litdmaate unser gemeinte der gereformirden kerken binnen Harlem* van 1578 was een „Dirrick Jannson schulmeister", die in de Achterstraat woonde, toen reeds lid der Hervormde gemeente.

BARENT BARENTSZ., 1565–1600, WERKZAAM 1593–1600 [5])

Op 20 Februari 1593 ondertrouwen te Amsterdam Barent Barentsz. van Nieuwerbruggen, boeckbinder, en Lowyse Jansdr. van Brugge (later blijkt haar familienaam Meesters te zijn), beide wonende „opt Water". Vermoedelijk is de bruidegom nog in de leer bij Cornelis Claesz., de bekende Amsterdamse uitgever [6]), de bruid — in dienst bij de laatste? — een zuster van

[1]) *Gildeboeck*, Namen der gildebroeders, nr. 7.

[2]) In 1617 huurt hij het winkeltje tenminste weer voor drie jaar; op zijn uitgaven in deze tijd (b.v. *Nootwendich vertooch van de onnoselheyt ende oprechticheyt des E. Kercken-Raets van Haerlem*, Lud. Junius, *Tsamensprekinghe van Philemon en Onesimus* — beide voor Beyts gedrukt door Adriaen Rooman; zie Ekama, nr. 85 en 91) staat echter „Opde Merckt int Misverstant". De winkeltjes lagen vlak bij de Markt, zodat wellicht hetzelfde adres bedoeld is.

[3]) *Thesauriersrekeningen 1618*, f. 8a. Van Marcken huurde ook de derde winkel.

[4]) Zie Bijlagen nr. 337–340.

[5]) Zie Bijlagen nr. 341–354; Drukken nr. 167.

[6]) Zie over hem noot 5 op blz. 119.

Jacob de Meester, die omstreeks dezelfde tijd te Alkmaar een drukkerij begint [1]). In de Nieuwe Kerk trouwen zij op 9 Maart, waarna zij reeds zeer spoedig naar Haarlem verhuizen, waar wij Barent op 1 Juni van hetzelfde jaar als boekbinder en boekverkoper gevestigd vinden; hij woont aan het Sant tussen de kerk en de Groote Houtstraat. Met Willem Woutersz. Crol is hij, zoals wij zagen, op genoemde datum getuige bij het afleggen van een verklaring voor notaris Adriaen Willemsz. Mogelijk is Barent er bij gehaald als buurman: het huis der dames, bij wier verklaring hij aanwezig is, staat „aent Marctvelt" [2]).

Uit Barent's ons bekende bedrijvigheid blijkt dat hij er niet tegen op ziet, zich te begeven buiten de perken, gesteld door boekdrukkersmoraal en 's lands wetten. In de eerste plaats verzorgt hij in 1596 samen met Jacob de Meester een nadruk (naar de uitgave die in 1590 te Amsterdam gedrukt is door Barendt Adriaensz.) [3]) van de *Practicqve, om te leeren rekenen, cypheren ende boeckhouwen, met die reghel coss ende geometrie* van Nicolaus Petri, de bekende rekenmeester, die, zoals wij reeds zagen, in Deventer geboren was, maar zich te Amsterdam heeft gevestigd en daar jaren lang woonde [4]). Volgens de schrijver is het een zeer slechte nadruk met meer dan honderd vijf en zestig fouten [5]). Jacob de Meester heeft het boek gedrukt, bij „Barent Barentsz. Boeckvercooper, woenende op 't Sant inden swarten Bock tot Haerlem" is het te koop. Burger heeft zich, naar aanleiding van het feit, dat Barent's naam niet voorkomt onder de Haarlemse drukkers en uitgevers in de *Catalogus der tentoonstelling van boek- en prentkunst binnen Haarlem* van 1913, afgevraagd of hij wellicht gepasseerd is, omdat men hem tot de „pseudo-uitgevers" rekende [6]). Inderdaad is dit het enige boek dat zijn naam draagt, en dan nog alleen in de colophon. Toch lijkt het mij waarschijnlijk, dat Barent Barentsz.' naam niet louter als reclame voor zijn boekhandel vermeld is. Cornelis Claesz. nl. had in 1583 een uit-

---

[1]) Ledeboer, *De boekdrukkers*, geeft voor hem de jaartallen: 1594–1611. Vgl. ook blz. 93–94.

[2]) Bijl. 332.

[3]) Moes-Burger III, nr. 514; zie vooral *t.a.p.*, blz. 15.

[4]) Zie blz. 140.

[5]) Petri vermeldt dit in de voorrede van de Amsterdamse uitgave van 1598 (Moes-Burger III, nr. 516, en blz. 25).

[6]) In een bespreking van deze *Catalogus* in *Het Boek* 2 (1913), blz. 346.

gave van de *Practicque* het licht doen zien [1]). In diens winkel kan Barent het boek hebben leren kennen, hetzij reeds bij de uitgave in 1583, hetzij later onder de in het magazijn aanwezige voorraad; de herinnering hieraan heeft hem wellicht het initiatief doen nemen tot deze uitgave. Te eerder moeten wij dit geloven, daar Jacob de Meester bij de beschuldiging van het nadrukken verklaart, dat hij voor zijn werk betaald werd, en Cornelis Claesz. zich, zoals Burger opmerkt, toch moeilijk iets kan aantrekken van de insinuatie van de schrijver, dat hij als voormalig meester van Barent de schuld dragen zou [2]).

In 1599 begeeft Barent zich ten tweeden male op verboden terrein. In dit jaar worden in Den Haag exemplaren verkocht van een pamfletje, met welks verschijnen de Heren Staten in het geheel niet zijn ingenomen. Het is getiteld *Het Boeck der Secreten*, en het bevat de artikelen der verdragen die de Staten-Generaal met Elizabeth van Engeland gesloten hadden in 1585 en 1598 [3]). Een onderzoek wordt ingesteld naar drukker en uitgever. Tevergeefs echter: het enige wat men te weten kan komen is, dat de boekjes in Den Haag zijn gebracht door „Oude Mack", een vrachtrijder, die van Haarlem op Leiden en Den Haag rijdt en dat er briefjes bij geweest zijn, waarvan het spoor voert naar Barent Barentsz. Oude Mack verklaart trouwens, dat in Haarlem een boekverkoper, „een cleijn magher man", hem in zijn winkel heeft laten komen „aen t'Zant tusschen t'gat van de Houtstrate ende de kercke" om de prijs op te geven voor het vervoer van de pakken boeken, waarover nu zoveel te doen is. Identificatie was dus niet moeilijk! Aan de Haarlemse burgemeesters wordt terstond opgedragen een nader onderzoek in te stellen. Jammer genoeg kennen wij de afloop van de geschiedenis

---

[1]) Moes-Burger II, nr. 277.

[2]) Moes-Burger III, blz. 24–26. „So ist nochtans dat deur eenen Barent Barentsz. Boeckvercooper, woonende tot Haerlem op t'Sant inden swerten Bock, eertijts geweest den knecht van den voorsz. Cornelis Claesz. so vele te weghe is gebracht (merckt deur wiens verschiet, instructie ende toe-doen) dat eenen Jacob de Meester, Boecdrucker tot Alcmaer tvoors. Boeck, om loon (soo hy voorgheeft) inden verleden Jare ses ende t'negentich, sonder mijnen weten ende wille, op mijnen naeme, correctie ende vermeerderinghe (daer voor settende wel stoutelicken adulterine conterfeytinghe van mijnen aenghesichte) heeft naegedruckt". Aldus Nicolaus Petri in de voorrede van de reeds genoemde uitgave van 1598.

[3]) Vgl. Kn. 1077: „Het Boeck der Secreten, inhoudende die Conditien, Contracten, enz. der Coninginne van Enghelant ende der gheunieerde Provincien, ... besloten den X. Augusti, Anno 1585. Item, vint hier inne die Secreten ofte handelinge der

niet [1]). Wellicht is het onderzoek vertraagd en tenslotte blijven steken door Barent's dood: ruim een jaar na bovenvermelde gebeurtenissen sterven hij en zijn vrouw een week na elkaar aan de pest; tussen 23 en 30 April 1600 wordt Lowyse, tussen 30 April en 6 Mei hijzelf begraven, terwijl enkele weken later een zijner kinderen het slachtoffer wordt van de „heete siecte".

Over de twee achterblijvende kinderen, Jan en Barbara, wordt Jacob de Meester voogd. Van Barbara is verder niets bekend. Jan gaat in het vak van zijn vader: in 1610 besteedt zijn „neve" hem uit bij Hendrik Lourisz. in Amsterdam „om voor winckelknecht de neringe van boeckvercoopen te leeren". Na een paar jaar heeft hij er echter genoeg van en neemt afscheid van zijn meester: hij wil drukker worden „waertoe sijn sin en geest hem dringt om daer mede met Godt en eere de cost te winnen" (1612).

Een inventaris van de nagelaten goederen van Barent Barentsz. is niet bewaard. Wèl weten wij, dat de weesmeesters in 1600 verlof geven om de nog voorradige boeken te verkopen, en enkele jaren later (1604 à 1605) koopt Passchier van Westbusch voor dertig stuivers „tuythangende bert". Uit de rekening, door de voogd over het tijdvak December 1603 tot November 1605 ingeleverd, blijkt een zekere welstand, gezien verschillende uitgaven voor schoolgeld en kleren, en het innen van losrenten.

Coninginne van Engelant ende die Geunieerde Nederlanden, van date den vj. Augusti 1598. Noch de Beschrijvinghe des ... Moorts van den Graef van Broeck: Mitsgaders eenen Brief van den Admirante gheschreven aen den Raedt van Gulick, tot verantwoordinge ... des selfs. Boven desen noch de Beschrijvinghe der Gheboorte, enz. van den jonghen Coninck van Schotlandt". (Met vignet op den titel). Z. n. v. pl. en dr. Anno 1599. in 4°., 16 blz. Vgl. Tiele 434.

[1]) Noch in de burgemeestersresolutiën, noch in verschillende bewaard gebleven protocollen van schout en schepenen is er iets over te vinden.

STELLINGEN

I

Het drukkersmerk van Jan van Zuren is gegraveerd door Arnold Nicolaï.

II

Het uitgeversadres „Krijn Vermeulen de jonghe, Cramer, woonende opte lege zijdt van Schotlandt by Danswijck" is niet fictief.

III

De werken van of vertalingen door D. V. Coornhert, die de *Bibliotheca Belgica* noemt onder de nrs. C 73, C 76, C 126 en C 128, zijn niet door Antonis Ketel gedrukt.

IV

De Drossestraat te Haarlem ontleent haar naam aan Thielman Cornelisz., landdrost, over wiens grond deze straat werd aangelegd.

V

Het verdient de voorkeur, de „typi Reiseriani" steeds in te delen bij de romeinse lettertypen (Vgl. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke* I, Halle a. S., 1905, blz. 118–119; III, Leipzig, 1909, blz. 16–17).

VI

Het is ten zeerste gewenst om, wanneer uitgever en drukker van een vóór 1700 verschenen boek verschillende personen zijn, deze bij het catalogiseren beide te noemen.

VII

Ofschoon Walch in zijn *Nieuw Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's-Gravenhage, 1940, de indeling der Middelnederlandse letterkunde naar de drie standen theoretisch verwerpt, handhaaft hij deze in feite.

VIII

De vergelijking die Walch (*Handboek*, blz. 66) maakt tussen de karakters van Lanseloet van Denemarken en Hamlet, is weinig gelukkig.

IX

Bij de behandeling van Poot's werken is niet voldoende aandacht geschonken aan het voorwerk der verschillende uitgaven.

X

Ten onrechte noemt J. te Winkel (*Ontwikkelingsgang*[2] V, Haarlem, 1924, blz. 126) Pieter de la Rue als schrijver van een gedicht *Rustryk*.

XI

In tegenstelling tot Prinsen's vermoeden (*Uit de Ideën van Multatuli*, Zwolle, [1910], blz. 83) mag men aannemen dat Multatuli een roman *Glorioso* heeft gekend.

XII

Dr. M. Schneider ziet het karakter van Christoffel Plantijn in zijn proefschrift over *De voorgeschiedenis van de „Algemeene Landsdrukkerij"*, 's-Gravenhage, 1939, niet in de omlijsting van zijn tijd.

XIII

Ten onrechte onthoudt J. Roulez (*Biographie nationale de Belgique* V, Bruxelles, 1876, kol. 722) aan Cornelius Graphaeus *Compluscula poëmatia* (Parijs, J. Badius, 1517) en *In Diui Guilielmi Aquitanie.... vitam et sanctimoniam sylua* (Parijs, J. Badius, 1518).

XIV

Het is te betreuren dat aan de citaten van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geen jaartallen zijn toegevoegd.